

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Ավյան Հակոբ Վարդանի

Թալիշերենի Անբարանի բարբառը
(Ատենախոսություն)

Ժ.02.06 «ԱՍԻԱՅԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԼԵՂՈՒՆԵՐ» մասնագիտությամբ
բանասիրական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման համար

Գիտական ղեկավար՝
բ.գ.թ. դոց. Ոսկանյան Վարդան Ստեփանի

ԵՐԵՎԱՆ 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	6
0.1 Թալիշերենի ուսումնասիրության հարցի շուրջ.....	6
0.2 Թալիշերենի տեղը իրանական լեզուների համակարգում	12
0.3 Բարբառային բաժանումը.....	15
0.4 Թալիշերենի աշխարհագրական տարածվածությունը.....	19
ԳԼՈՒԽ 1 ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	23
1.1 Ձայնավորներ.....	23
1.2 Երկբարբառներ և երկհնչյուններ.....	30
1.3 Բաղաձայններ	31
1.4 Անբարանի բարբառը հյուսիսարևմտաիրանական լեզուներին կապող հնչյունական զուգաբանությունները	45
ԳԼՈՒԽ 2 ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	55
2.1 Գոյական	55
2.1.1 Գոյականի թիվը	55
2.1.2 Գոյականի հոլովը.....	56
2.1.2.1 Ուղիղ հոլով	58
2.1.2.2 Թեք հոլով.....	59
2.1.3 Որոշյալ և անորոշ առում.....	64
2.2 Ածական	65
2.2.1 Ածականի կազմությունը.....	65
2.2.2 Ածականի համեմատության աստիճանները	67
2.2.3 Որոշիչ-որոշյալ կապ.....	69
2.3 Թվական անուն	70
2.3.1 Քանակական թվականներ.....	70
2.3.2 Դասական թվականներ.....	74
2.3.3 Բաշխական և կոտորակային թվականներ.....	75
2.4 Նախդիրներ և հետադրություններ.....	78
2.4.1 Նախդիրներ	78
2.4.2 Հետադրություններ.....	81

2.5 Դերանուն.....	86
2.5.1 Անձնական և անձնական-կցականդերանուններ	87
2.5.2 Ստացական դերանուններ.....	91
2.5.3 Ցուցական դերանուններ	93
2.5.4 Հարցական-հարաբերական դերանուններ.....	95
2.5.5 Անդրադարձ և փոխադարձ դերանուններ.....	96
2.5.6 Որոշյալ դերանուններ.....	98
2.5.7 Անորոշ դերանուններ	99
2.5.8 Ժխտական դերանուններ	99
2.6 Բայ	100
2.6.1 Բայերի կազմությունը	100
2.6.1.1 Պարզ բայեր.....	100
2.6.1.2 Ածանցավոր բայեր.....	101
2.6.1.2.1 Նախածանցավոր բայեր.....	101
2.6.1.2.2 Պատճառական բայեր.....	102
2.6.1.3 Բաղադրյալ բայեր.....	102
2.6.2 Բայահիմքեր	103
2.6.2.1 Միահիմք բայեր	104
2.6.2.2 Երկհիմք բայեր.....	104
2.6.3 Դերբայներ.....	105
2.6.3.1 Անորոշ դերբայ	105
2.6.3.2 Անցյալի դերբայ.....	107
2.6.3.3 Ներկայի կամ ենթակայական դերբայ	108
2.6.3.4 Ապառնի դերբայ	109
2.6.4 Բայ-հանգույց և heste պակասավոր բայ.....	109
2.6.5 Դիմային վերջավորություններ.....	111
2.6.6 Be «լինել» օժանդակ բայը և դրա խոնարհման հարացույցը	113
2.6.7 Բայական նախամասնիկներ	115
2.6.8 Բայի եղանակային և ժամանակային ձևերը.....	116
2.6.8.1 Հրամայական եղանակ	116

2.6.8.2 Սահմանական եղանակ.....	117
2.6.8.2.1 Ներկա ժամանակ.....	117
2.6.8.2.2 Անցյալ կատարյալ ժամանակ	119
2.6.8.2.3 Անցյալ անկատար ժամանակ	120
2.6.8.2.4 Վաղակատար ներկա ժամանակ	121
2.6.8.2.5 Վաղակատար անցյալ ժամանակ	122
2.6.8.2.6 Ապառնի ժամանակ.....	123
2.6.8.3 Պայմանական-ստորադասական և ըղծական եղանակներ	124
2.6.8.3.1 Ներկա-ապառնի.....	124
2.6.8.3.2 Անցյալ.....	125
2.6.8.3.3 Անիրական պայմանի անցյալ.....	125
2.6.9 Բայի սեռ և անցողականություն.....	126
2.7 Մակբայ.....	127
2.7.1 Ժամանակի մակբայներ	128
2.7.2 Տեղի մակբայներ	129
2.7.3 Ձևի մակբայներ.....	129
2.7.4 Չափ ու քանակի մակբայներ	130
2.8 Շաղկապ.....	131
2.8.1 Համադասական շաղկապներ	131
2.8.2 Ստորադասական շաղկապներ.....	131
2.9 Նախադասության էրգատիվ կառույց	132
ԳԼՈՒԽ 3 ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ.....	140
3.1 Հիմնական բառաֆոնդ	140
3.2 Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշարային խմբերը՝ ըստ ծագումնաբանության. բնիկ բառեր և փոխառություններ.....	143
3.2.1 Բնիկ բառեր.....	143
3.2.1.1 Համաիրանական բնիկ բառեր.....	143
3.2.1.2 Մերձկասպյան և թալիշ-նորազարիական բնիկ բառային զուգաբանություններ.....	146
3.2.2 Փոխառություններ	151
3.2.2.1 Փոխառություններ պարսկերենից.....	153

3.2.2.1.1 Անմիջական փոխառություններ.....	153
3.2.2.1.2 Միջնորդավորված փոխառություններ.....	155
3.2.2.2 Թյուրքական փոխառություններ.....	159
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	162
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	168
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	170

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

0.1 Թալիշերենի ուսումնասիրության հարցի շուրջ

Թալիշերենի ուսումնասիրությունը, սկսվելով 19-րդ դարի առաջին կեսերին, հատկապես լայն թափ է ստանում 20-րդ դարի կեսերից, երբ Խորհրդային Միությունում լույս են տեսնում այս լեզվին նվիրված մի շարք արժեքավոր հետազոտություններ:

1834թ. լույս է տեսնում ճանապարհորդ և գիտնական Էդուարդ Էյխվալդի “Reise auf Dem Caspischen Meere und in den Caucasus” աշխատությունը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է նաև թալիշերենի թվականները, ինչպես նաև 34 թալիշերեն բառ՝ պարսկերենի ու գիլաներենի համեմատությամբ [Eichwald 1834: 435-437]: Այնուամենայնիվ, թալիշերենի ուսումնասիրության սկիզբը պետք է կապել լեհ բանաստեղծ, սլավոնագետ և իրանագետ Ալեքսանդր Խոժկոյի անվան հետ, որը 1842թ. Լոնդոնում լույս է ընծայում իր “Specimens of the popular poetry of Persia” աշխատությունը, որտեղ հեղինակը նախ համառոտ կերպով անդրադառնում է թալիշների ծագմանը և կենսակերպին, ապա ներկայացնում է իր կողմից հավաքած թալիշական 15 երգ՝ տալով դրանց թարգմանությունները [Chodzko 1842: 506-510] և հանգամանորեն քննարկելով բառապաշարը [Chodzko 1842: 556-567]: Ա. Խոժկոն նաև անդրադառնում է թալիշերենի հնչյունական համակարգին՝ այն անվանելով «պարսկական լեզուների իտալերեն» [Chodzko 1842: 507] և նշելով, թե «բոլոր ծայնավորները պետք է արտասանել ինչպես իտալերենում, իսկ բաղաձայնները՝ ինչպես անգլերենում» [Chodzko 1842: 556]: Հարկ է նշել, որ Բ. Միլլերը սուր քննադատության է ենթարկել Ա. Խոժկոյի ուսումնասիրությունը՝ անվանելով այն «կասկածելի և գրի առնված քիչ պետքական արաբապարսկական գրով», ինչը, սակայն, չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ թալիշական բնագրերը Ա. Խոժկոյի աշխատանքում ներկայացված են լատինական տառադարձմամբ, և չնայած մի շարք անճշտությունների, այն իրապես պետք է համարել թալիշերենի ուսումնասիրությանը նվիրված առաջին արժեքավոր գործը:

Ա. Խոժկոյի նյութերի հիման վրա մոտ տասը տարի անց՝ 1853թ., հրատարակվում է Կազանի համալսարանի պրոֆեսոր Ի. Բերեզինի՝ երեք մասից բաղկացած “Recherches sur les dialects persans” աշխատությունը, որտեղ հեղինակն

անդրադառնում է թալիշերենի քերականությանը [Berésine 1853, I: 24] և մոտ 220 բառից բաղկացած ֆրանսերեն-թալիշերեն բառարան՝ մյուս մասերում ներառելով նաև հոծկոյի կողմից հավաքած երգերը [Berésine 1853, II: 38-46] և 200 բառից բաղկացած պարսկերեն-թալիշերեն-գիլաներեն-մազանդարաներեն բառարան [Berésine 1853, III:2-7]: Այս աշխատանքը ևս ուղիղ մեկ հարյուրամյակ հետո սուր քննադատության է ենթարկվում Բորիս Միլլերի կողմից. ըստ նրա՝ Ի. Բերեզինի աշխատանքում ոչ միայն վատ է ներկայացված թալիշերենի քերականությունը, հատկապես բայական համակարգը, այլև բառերը գրեթե ամբողջությամբ աղավաղված են և չեն համապատասխանում այս լեզվի հնչյունական համակարգի կանոններին [Миллер 1953: 14-15]: Գրեթե նույն ժամանակահատվածում՝ 1855թ., լույս է տեսնում ռուս լեզվաբան Պ. Ռիսսի՝ երեսուն էջից բաղկացած թալիշերենի քերականությունը՝ հիմնված հեղինակի՝ Լենքորանում և Ասթարայում իրականացրած դաշտային աշխատանքների ընթացքում հավաքած լեզվական նյութի վրա: Այս ուսումնասիրության մեջ Պ. Ռիսսը քերականությունից բացի ներկայացնում է նաև մոտ 250 թալիշական բառ՝ գոյականներ և ածականներ, 70 բայ, 40 նախադասություն, բանահյուսական այլ նյութեր [Умняшкин 2011: 137]:

Թալիշերենի ուսումնասիրությամբ էր զբաղվում նաև հայտնի իրանագետ, Սանկտ-Պետերբուրգի գիտությունների կայսերական ակադեմիայի անդամ Բ. Դորնը: Կասպից ծովի հարավային ափերին կատարած իր ճամփորդությունների ընթացքում նա 1860 և 1861թթ. լինում է Լենքորանում և հավաքում է նաև թալիշերենի լեզվական նյութ, ապա Թբիլիսիում ուսումնասիրում թալիշերեն Իբրահիմ Բեկի օգնությամբ [Миллер 1953: 17]: Բ. Դորնի՝ թալիշերենին նվիրված ուսումնասիրությունները այդպես էլ չեն հրապարակվում, թեև, համաձայն որոշ աղբյուրների, դրանք պահվում են Ռուսաստանի ազգային գրադարանում [Asatryan, Borjian 2005: 58]:

Փարիզում 1904թ. լույս է տեսնում մասնագիտությամբ ինժեներ Ժաք դը Մորգանի “Mission scientifique en Perse” ուսումնասիրության հինգերորդ հատորը, որը հիմնված էր հեղինակի գլխավորությամբ ֆրանսիական հնագիտական խմբի՝ 1889-1891թթ. Իրանում, այդ թվում՝ Թալիշում, հավաքած նյութերի վրա: Երկու մասից բաղկացած այս աշխատանքի առաջին մասը հիմնականում նվիրված է քրդական բարբառներին ու խոսվածքներին: Երկրորդ մասը նվիրված է իրանական մի շարք այլ լեզուների և

բարբառների: Թալիշերենին հեղինակը հատկացրել է մոտ 27 էջ [Morgan 1904: 261-268], որտեղ նա ներկայացնում է Լենքորանի և Քերգանոուդի թալիշական բարբառների 769 միավորից բաղկացած բառացանկ, 20 կարճ նախադասություններ՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ, ինչպես նաև 4 բայի խոնարհման հարացույց, արաբատառ թալիշերեն տեքստ [Миллер 1953: 23]:

Այդ տարիներին Ստրասբուրգում հրատարակվում է նաև “Grundriss der Iranischen Philologie” (1895-1901) մեծարժեք աշխատությունը, որտեղ գերմանացի հայտնի հնդիրանագետ Վիլհելմ Գայգերը «Մերձկասպյան փոքր բարբառներ» խորագրի ներքո անդրադառնում է մազանդարաներենին, գիլաներենին, թաթերենին, թալիշերենին՝ քննության առնելով դրանց հնչյունաբանությունը և ձևաբանությունը [Geiger 1898-1901: 344-380]: Վ.Գայգերի աշխատանքի մեթոդները, ինչպես նաև “Grundriss”-ում թալիշերենի հնչյունաբանությանը ու ձևաբանությանը նվիրված ուսումնասիրությունը Բ. Միլլերը սուր քննադատության է ենթարկում՝ աշխատանքում ներկայացված տվյալները որակելով անբավարար և «որևէ գիտական արժեք չներկայացնող» [մանրամասն տե՛ս Миллер 1953: 19-22]:

Թալիշերենի ուսումնասիրությունը նոր ակտիվ փուլ է թևակոխում հատկապես Խորհրդային Միության տարիներին՝ 20-րդ դարի առաջին քառորդից: Այս փուլը առաջին հերթին կապվում է հենց ռուս իրանագետ պրոֆեսոր Բորիս Միլլերի անվան հետ: Դեռևս ուսանողական տարիներին՝ 1902թ., Բ. Միլլերը այցելում է Թալիշ և ամռան ամիսներին թալիշերենի վերաբերյալ հարուստ նյութ է հավաքում Թեյմուր բեկ Բայրամ Ալիբեկովի օգնությամբ [Миллер 1930: III]: Երկրորդ անգամ Բ. Միլլերը արդեն Թալիշում լինում է 1925թ.՝ շրջելով երկրամասի մեծ մասով: Հաջորդ տարի՝ 1926թ., Բաքվում լույս է տեսնում հեղինակի՝ 1925թ. սեպտեմբերի 14-ին կարդացած զեկույցը իր Թալիշ այցելության մասին՝ “Предварительный отчет о поездке в Талыш летом 1925г.”, որտեղ Բ. Միլլերը հանգամանորեն ներկայացնում է Թալիշում կատարած իր աշխատանքները, ինչպես նաև անդրադառնում թալիշերենի ուսումնասիրությանը նվիրված նախորդ աշխատանքներին [Миллер 1926]: 1930թ. Մոսկվայում հրատարակվում է Բ. Միլլերի “Талышские тексты” արժեքավոր աշխատությունը՝ գրված հեղինակի 1902 և 1925 թվականներին Թալիշ կատարած այցելությունների ընթացքում հավաքած նյութերի հիման վրա: Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, վեց

հիմնական բաժիններից, որտեղ ներկայացված են կարճ պատմվածքներ, երգեր, հեքիաթներ, ասացվածքներ, այլ բանահյուսական նյութեր: Ուսումնասիրության վերջում զետեղված է թալիշերեն-ռուսերեն-ֆրանսերեն բառարան [Миллер 1930: 206-261]¹ բաղկացած ավելի քան 2000 բառից: «Թալիշական տեքստերի» հրատարակումից մոտ քառորդ դար անց՝ 1953թ., Բ. Միլլերը երկար տարիների տքնաջան աշխատանքից հետո Մոսկվայում հրատարակում է իր մեծարժեք ու կարևոր ուսումնասիրությունը՝ “Талышский язык” գիրքը, որը նույնիսկ ավելի քան կես դար անց էլ համարվում է հյուսիսային թալիշերենին նվիրված ամենահիմնարար աշխատությունը: Այս ուսումնասիրության մեջ պրոֆեսոր Բ. Միլլերը հանգամանորեն ներկայացնում է Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող հյուսիսային թալիշական բարբառների հնչյունաբանությունը և ձևաբանությունը՝ համաժամանակյա և տարաժամանակյա կտրվածքներով, անդրադառնում բառապաշարին, ինչպես նաև իրանական լեզվաճյուղում թալիշերենի տեղին: Բացի այդ՝ գիրքն ունի 4 հավելված, որոնք ընդգրկում են թալիշերեն թարգմանություններ կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստից, Ի. Ստալինի զեկույցներից մեկից, հոդվածներ “Seyna sor” («Երրորդ տարի») գրքույկից և թալիշերենի ու ազարի լեզվի մասին հոդված, որտեղ բերվում են նաև Ա. Քասրավի կողմից ներկայացված 14 քառյակ (դուբեյթի) ազարի լեզվով՝ գրված Շեյխ Սաֆի-ադ-Դին Արդաբիլի կողմից մայրենի բարբառով:¹

Թալիշերենի ուսումնասիրությամբ է զբաղվել նաև ռուս իրանագետ Վալենտինա Սոկոլովան, որը հիմնականում հետազոտում էր գրային ավանդույթ չունեցող իրանական լեզուները: Այցելելով Լենքորան՝ նա գրի է առնում մի շարք թալիշական տեքստեր: Հետագայում՝ գրեթե Բորիս Միլլերի հետ միաժամանակ՝ 1953թ., Վ. Սոկոլովան լույս է ընծայում իր՝ երկու հատորից բաղկացած “Очерки по фонетике иранских языков” ուշագրավ մենագրությունը, որի առաջին հատորում բելուջերենի, քրդերենի և թաթերենի կողքին հանգամանորեն ներկայացվում է նաև թալիշերենի հնչյունական համակարգը:

Թալիշագիտության զարգացման և թալիշերենի ուսումնասիրման մեջ մեծ է Բ. Միլլերի ուսանողուհու՝ իրանագետ Լիա Պիրեյկոյի ավանդը: 1966թ. լույս է տեսնում

¹ Ազարիի՝ Ադրբեջանի հին լեզվի և այդ լեզվով գրի առնված 14 քառյակների մասին մանրամասն տե՛ս Kasravi 2011:

նրա “Талышский язык” գիրքը, ապա տասը տարի անց՝ 1976թ., հրատարակվում է թալիշերենի լավագույն բառարաններից մեկը՝ “Талышско-русский словарь”, որը ներառում է նաև համառոտ ռուսերեն-թալիշերեն բառարան [Пирейко 1976: 269-320], ինչպես նաև լեզվի քերականությանը նվիրված համառոտ ակնարկ [Пирейко 1976: 321-352]: Ավելի հանգամանորեն և մանրամասն Լ. Պիրեյկոն թալիշերենի քերականությանը անդրադառնում է նաև 1991թ., երբ լույս է տեսնում “Основы иранского языкознания” հսկայական արժեք ունեցող գրքաշարի հերթական հատորը՝ “Новоиранские языки: северо-западная группа, I” [Пирейко 1991: 91-175]:

Թալիշերենի քերականությանը նվիրված համառոտ անդրադարձ կա նաև “Языки мира” գրքաշարի 1999թ. լույս տեսած “Иранские языки, II: северо-западные иранские языки” հատորում: Հոդվածի հեղինակը Ս. Վինոգրադովան է [Виноградова 1999: 89-105]:

Վերջին շրջանում եվրոպական գիտական կենտրոններում հրատարակված ուսումնասիրություններից արժանահիշատակ է գերմանացի լեզվաբան Վոլֆգանգ Շուլցեի “Northern Talysh” հետազոտությունը՝ հրատարակված 2000թ. Մյունխենում: Այն հիմնված է հեղինակի կողմից 1986թ. Բաքվում գրի առնված “Palangi ahvolot” («Պատմվածք ընծառյուծի մասին») պատմվածքի վրա [Schulze 2000: 5]:

Թալիշերենի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում ծնված ազգությամբ թալիշ մի քանի գիտնականներ: Այսպես, 1971թ. Նովրուզալի Մամեդովը պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Шувинский говор талышского языка» թեմայով: Վերջին շրջանում են հրատարակվել Ա. Ռաջաբովի “Талыши и талышский язык” և Ա. Սադիգովի “Грамматика талышского языка” ուսումնասիրությունները, իսկ Ֆախրադդին Աբուզոդայի կողմից լույս է ընծայվել երեք բառարան՝ “English-Talyshi dictionary. A-Z” [Aboszoda 2012]՝ բաղկացած 250.000 բառից և բառակապակցությունից, “Русско-талышский словарь” [Абосзода 2012], որ մոտ 60.000 բառային միավոր է ընդգրկում, և 55.000 բառ պարունակող “Tərki-toləši luyat”-ը («Ադրբեջաներեն-թալիշերեն բառարան») [Aboszoda 2015]:

Վերոնշյալ ուսումնասիրությունները գրեթե ամբողջությամբ նվիրված են թալիշերենի հյուսիսային խմբի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառներին, որոնց համեմատ Իրանի տարածքում խոսվող

թալիշական բարբառներն ու խոսվածքները շատ ավելի քիչ են ուսումնասիրված, եղած հրապարակումներն էլ հիմնականում ոչ խորը, մակերեսայինն ոչ լիարժեք պատկերացում են տալիս իրանական հատվածի թալիշական բարբառների վերաբերյալ: Համեմատաբար լավ են ուսումնասիրված կենտրոնական բարբառախմբի Ասալեմի բարբառը, որի հետազոտությամբ զբաղվել է ականավոր լեզվաբան Էհսան Յարշաթերը [Yarshater 1996: 83-113], և հարավային թալիշերենի Մասուլեի ու Մասալի բարբառները՝ ուսումնասիրված համապատասխանաբար Ժիլբեր Լազարի [Lazard 1979: 251-268; Lazard 1979: 33-66] և Տաջուո Նավատայի [Nawata 1982: 93-117] կողմից:

Իրանի տարածքի թալիշական բարբառներին նվիրված վերջին շրջանի ուսումնասիրությունների մեջ կարևոր է Դանիել Փոլի՝ 2011թ. Մանչեսթրի համալսարանում պաշտպանած թեկնածուական ատենախոսությունը, որը թալիշերենի հյուսիսային, կենտրոնական և հարավային բարբառախմբերի համեմատական հետազոտություն է և ծավալուն նյութ է պարունակում Անբարանի, Ասալեմի և Մասալ-Շանդերմանի բարբառների վերաբերյալ: Այնուամենայնիվ, սույն ուսումնասիրության մեջ լեզվական նյութը թե՛ հնչյունաբանության և թե՛ ձևաբանության բաժիններում ներկայացված է բացառապես համաժամանակյա կտրվածքով: Բացի այս աշխատանքից՝ թալիշերենի Անբարանի բարբառի ուսումնասիրությանը նվիրված միակ աշխատանքը Ռոբաբե Ամիրիան-Բուդալալուի՝ 2005թ. Թեհրանում լույս տեսած “Guyeš-e tāleši-e Anbarān-e Ardabil” («Թալիշերենի Արդեբիլի Անբարանի բարբառը») ուսումնասիրությունն է, որի միակ արժեքը, թերևս, որպես բառապաշարի ուսումնասիրման աղբյուր ծառայելն է, քանի որ բարբառի քերականությունը ներկայացված է չափազանց մակերեսային և թերի. շատ հաճախ այս կամ այն խոսքի մասին նվիրված բաժինները բաղկացած են բացառապես այդ խոսքի մասերի օրինակներով՝ առանց որևէ անդրադարձի դրա քերականական առանձնահատկություններին: Իրանի տարածքում խոսվող թալիշական բարբառների և խոսվածքների ուսումնասիրությանը նվիրված են նաև մի քանի այլ ուսումնասիրություններ ևս [տե՛ս Asatryan, Borjia 2005: 60-61; Paul 2011: 20]:

Բացի այս հիմնական ուսումնասիրություններից թալիշերենի նկարագրությանը և այս լեզվի տարբեր խնդիրներին իրենց հոդվածներում և աշխատանքներում

անդրադարձել են մի շարք այլ հետազոտողներ ևս, այդ թվում՝ Վ. Հեննինգը [Henning 1954: 157-177], Պիեր Լըկոքը [Lecoq 1989: 313-326], Իոսիֆ Օրանսկին [Оранский 1979, Оранский 1988], Դոնալդ Ստիլոն [Stilo 1981], Գերնոտ Վինդֆուրը [Windfuhr 1987: 385-405], Գառնիկ Ասատրյանը [Asatryan, Borjia 2005: 43-72], Լյուդվիգ Պոլը [Paul L. 1998: 163-177] և այլք։ Բացի այդ՝ թալիշերենի բառային ֆոնդի բավականին մեծ թվով բառային միավորների ստուգաբանությանը իրանական տարբեր լեզուների ստուգաբանական բառարաններում և աշխատանքներում անդրադարձել են այնպիսի խոշոր գիտնականներ, ինչպիսիք են Վասիլի Աբակը, Վերա Ռաստորգունան, Ջոյ Էդելմանը, Ռուսլան Ցաբուլովը և այլք։

0.2 Թալիշերենի տեղը իրանական լեզուների համակարգում

Իրանական լեզուների բարբառային բաժանումը իրանագիտության կարևորագույն և դեռևս վերջնական լուծում չստացած հիմնախնդիրներից է՝ չնայած այն հազնամանքին, որ այս ոլորտում կան ականավոր, խոշոր իրանագետների մի շարք լուրջ հետազոտություններ, ինչպես Կ.Զալեմանի, Կ.Անդրեասի, Օ.Մաննի, Կ.Հադանկի, Պ.Տեդեսկոյի, Հ.Բեյլիի, Վ.Հեննինգի և այլ հեղինակավոր գիտնականների ուսումնասիրությունները [Оранский 1979: 121]։ Այս աշխատանքների հիման վրա իրանագիտական գրականության մեջ իրանական լեզուները ավանդաբար բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ արևելյան իրանական լեզուներ և արևմտյան իրանական լեզուներ։ Դրանք իրենց հերթին բաժանվում են հյուսիսային և հարավային ենթախմբերի։ Իրանական լեզուների՝ արևելյան և արևմտյան խմբերի բաժանելու տեսության հիմքում հիմնականում ընկած է այս լեզուների բաղաձայնական համակարգի պատմական հնչյունական մի քանի հատկանիշներ, ու թեև եղել են փորձեր հիմնավորելու այս բաժանումը նաև արևելյան ու արևմտյան իրանական լեզուների միջև ձևաբանական, շարահյուսական ու բառապաշարային տարբերություններով, սակայն, ինչպես նկատում է Ջ. Էդելմանը, այդ փորձերը այնքան էլ համոզիչ չեն, քանի որ ներկայացվող տարբերակիչ հատկանիշներից մի քանիսը հատուկ են միայն այդ խմբերի մեջ ներառվող այս կամ այն ենթախմբերին, իսկ մնացածն էլ առկա են թե՛ արևելաիրանական, թե՛ արևմտաիրանական տարբեր լեզուներում, ուստի ներկայումս առավել վստահելի և ընդգրկուն են միայն պատմական հնչյունական տարբերակիչ հատկանիշները [Эдельман 1984: 14-15]։ Այսպես,

իրանական լեզուների արևելյան և արևմտյան լեզվախմբերի միջև հիմնական տարբերակիչ հատկանիշները հետևյալն են՝ 1) բառասկզբի հին իրանական ծայնեղ պայթականներ *b, *d, *g պահպանումը արևմտաիրանական լեզուներում և դրանց շնչեղացումը՝ v, ð, γ, արևելաիրանական լեզուներում, օրինակ՝ թալ. Անբ. bəva «եղբայր» < հ. իր. *brātar-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. barādar, **արլ. իր.**՝ աֆղ. wror [Оранский 1988: 341]; թալ. Անբ. du «թան» < հ. իր. *dauga-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. duy, **արլ. իր.**՝ վախ. ðiγ [Эдельман 1986: 169]; թալ. Անբ. guš «ականջ» < հ. իր. *gauša, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ.պ. gūš, **արլ. իր.**՝ օս. γos, յաղն. γūš [Оранский 1988: 341]; 2) հին իրանական միջծայնավորային *ft, *xt բաղաձայնական խմբերի պահպանումը արևմտաիրանական լեզուներում և դրանց ծայնեղացումը՝ vd, γd, արևելաիրանական լեզուներում, օրինակ՝ թալ. Անբ. hāft «յոթ» < հ. իր. *hafta-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. haft, **արլ. իր.**՝ օս. avd [Оранский 1979: 145]; թալ. Անբ. sute² «այրել/այրվել» < հ. իր. *suxta-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. suxtan, **արլ. իր.**՝ օս. səyd [Оранский 1979: 145]; 3) բառասկզբի հին իրանական *č-ի պահպանումը արևմտաիրանականում, որը արևելաիրանական լեզուներում դառնում է c, օրինակ՝ թալ. Անբ. čā(r)x «ակ, անիվ» < *čarxa- < հ. իր. *čaxra-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. čarx, **արլ. իր.**՝ աֆղ. carx [Оранский 1979: 141]; 4) միջծայնավորային *č-ի անցումը ž կամ z արևմտաիրանական լեզուներում և dz (z)՝արևելյան իրանական լեզուներում, օրինակ՝ թալ. Անբ. ruž «օր» < հ. իր. *raučah-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ruz, **արլ. իր.**՝ աֆղ. rwadz/wradz [Оранский 1979: 143; Morgenstierne 2003: 71]; 5) բառասկզբի հին իրանական *h հազագային բաղաձայնի պահպանումը արևմտաիրանական լեզուներում և դրա կորուստը՝ արևելաիրանականներում [տե՛ս hāft «յոթ» թվականի օրինակը]: Ինչպես տեսնում ենք վերոբերյալ օրինակներից, թալիշերենը չի շեղվում արևելաիրանական ու արևմտաիրանական լեզուները իրարից տարանջատող հնչյունական օրենքներից և ոչ մեկից՝ դրսևորելով բացառապես արևմտաիրանական հատկանիշներ: Այսպես, ակնհայտ է, որ իրանական լեզուների երկու հիմնական խմբերից թալիշերենը պատկանում է արևմտյան իրանական լեզուների խմբին (թեև, այնուամենայնիվ, որոշ ընդհանրություններ է ցույց տալիս նաև արևելյան իրանական լեզուների հետ [տե՛ս Оранский 1979: 166]):

² *xt > xt զարգացումներում x բաղաձայնի անկմամբ, ավելի մանրամասն տե՛ս §1.3.21:

Շատ ավելի բարդ խնդրի առաջ ենք կանգնում, երբ փորձում ենք որոշել թալիշերենի տեղը հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների շարքում. նախ, հյուսիսարևմտաիրանական լեզուները մյուս իրանական լեզուներից չեն առանձնանում նույնքան հստակորեն, ինչպես առանձնանում են հարավային արևմտաիրանական լեզուները [Оранский 1979: 166]: Բացի այդ, հենց հյուսիսարևմտաիրանական լեզվախմբի ներսում բավականին բարդ ու խճճված են լեզուների միջև պատմական-բարբառային հարաբերությունները, ուստի դրանց ելակետային նախալեզվի վերականգնումը անհնար է, և, ինչպես ենթադրում է պրոֆեսոր Գ. Ասատրյանը, հյուսիսարևմտաիրանական լեզուները հանգում են հին իրանական ու միջին իրանական հյուսիս-արևմտյան բարբառախմբի տարբեր ճյուղերի [Асатрян 1990: 158]: Գերմանացի հայտնի իրանագետ, լեզվաբան Լյուդվիգ Պոլը, իր “The position of Zazaki among West Iranian languages” («Զազայերենի տեղը արևմտյան իրանական լեզուների շարքում») արժեքավոր հոդվածում ևս անդրադառնում է հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների դասակարգման խնդրին՝ նշելով, որ «թեև կան մի քանի հստակ հնչյունական օրենքներ, որոնք հյուսիսարևմտաիրանական լեզուները առանձնացնում են հարավարևմտաիրանական լեզուներից, այնուամենայնիվ պատմական բոլոր փուլերում կան [այս լեզուների միջև - Հ.Ա.] միջբարբառային փոխառություններ, որոնք աղավաղում, մթագնում են պատկերը» [Paul L. 1998: 164]: Իր աշխատանքում Լ. Պոլը ցույց է տալիս, որ արևմտաիրանական լեզվաճյուղի՝ հյուսիսային և հարավային ենթախմբերի միջև սահմանը հստակորեն ու պարզորոշ կերպով սահմանագծված չէ, և ավելի ընդունելի է հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների աստիճանական դասակարգումը՝ «առավել հյուսիսարևմտաիրանականից մինչև առավել հարավարևմտաիրանական» [Paul L. 1998: 164]: Ու թեև արևմտաիրանական լեզուների հյուսիսային և հարավային ճյուղերը իրարից առանձնացնող հնչյունական զուգաբանությունների սահմանման խնդրում կան դեռևս չլուծված լուրջ հարցեր, այնուամենայնիվ ներկայումս իրանագիտական գրականության մեջ ընդունված հնչյունական օրենքների համաձայն՝ ժամանակակից իրանական լեզուների մեջ թալիշերենը գորանիից և զազայերենից հետո ամենաշատն է դրսևորում հյուսիսարևմտաիրանական հատկանիշներ՝ հստակորեն առանձնանալով հարավարևմտաիրանական պարսկերենից ու տաջիկերենից [տե՛ս աղ. 3]: Արևմտյան

իրանական լեզուների հյուսիսային և հարավային խմբերը իրարից տարանջատող պատմական հնչյունական զարգացումներին հանգամանորեն առանձին-առանձին կանդիդատանք թափշերենի Անբարանի բարբառի հնչյունաբանությանը նվիրված բաժնում [տե՛ս §1.4]՝ այստեղ պարզապես թվարկելով դրանք: Այսպես, թափշերենի՝ հյուսիսարևմտաիրանական լեզու լինելու հանգամանքը հաստատվում է հնչյունական հետևյալ օրենքներով՝ 1) հին իրանական *ǵ > ž (հվ. արմ. z-ի դիմաց); 2) հին իրանական միջձայնավորային č > ž (հվ. արմ. z-ի դիմաց); 3) հին իրանական *z > z (հվ. արմ. d-ի դիմաց); 4) հին իրանական միջձայնավորային *s > s (հվ. արմ. h-ի դիմաց); 5) հին իրանական բառասկզբի նախաձայնավորային *w > v (հվ. արմ. b); 6) հին իրանական *sw > sp/sb (հվ. արմ. s-ի դիմաց); 7) հին իրանական *θr > (h)r (հվ. արմ. s-ի դիմաց); 8) հին իրանական *dw > b (հվ. արմ. d-ի դիմաց); 9) հին իրանական *hw > *xʷ > h (հվ. արմ. x-ի դիմաց):

0.3 Բարբառային բաժանումը

Թափշերենը ավանդաբար բաժանվում է երեք բարբառային խմբի՝ հյուսիսային, կենտրոնական և հարավային: Այստեղ բաժանման հիմքում ընկած են թափշական տարբեր բարբառների և խոսվածքների աշխարհագրական տարածվածությունը, սակայն այսպիսի բաժանումը արտահայտում է ինչպես այդ բարբառների միջև առկա տարածքային տարբերությունները, այնպես էլ լեզվաբանական՝ հնչյունաբանական, ձևաբանական, շարահյուսական և այլն:

Այսպես, թափշական տարբեր բարբառների ու խոսվածքների առկայությունը և դրանց միջև գոյություն ունեցող տարբերությունների մասին առաջին անգամ հայտնում է պրոֆեսոր Բ. Միլլերը դեռևս 1925թ. իր զեկույցում, որտեղ նա մասնավորապես նշում է. «Ինձ տեղեկություններ հայտնողները մարդիկ էին, որոնք անձամբ էին իրենց գործերով հասել մինչև առափնյա Էնզելի, և դրա հետ մեկտեղ նրանք այնքան լավ էին տիրապետում թափշերենին, որ անգամ կարողացել էին որսալ բարբառային տարբերությունները: Նրանց խոսքերով՝ Քերգերիից հարավ՝ Ասալիմում և Թափշդուլաբում, թափշերենը զգալիորեն տարբերվում է այն թափշերենից, որ գերիշխում է հյուսիսում՝ ներառյալ խորհրդային Թափշում: Սակայն ամեն դեպքում Լենքորանի բարբառին ծանոթ մարդը կարող է թափշերենով հանգիստ բացատրվել ամբողջ առափնյա շրջանով՝ մինչև Էնզելի» [Миллер 1925: 8]: Այսպիսով, Բ. Միլլերը,

փաստորեն, դնում է թալիշերենի բարբառային բաժանման հիմքը՝ առանձնացնելով երկու բարբառախումբ՝ հյուսիսային և հարավային, և հետագայում ևս անդրադառնալով դրանց միջև առկա որոշ բառապաշարային տարբերություններին [տե՛ս Миллер 1930: 53]: Թալիշերենի նման բարբառային բաժանումը ըստ էության ռուսալեզու գրականության մեջ մնում է տիրապետող ընդհուպ մինչև 1991թ., երբ Լ. Պիրեյկոն ևս, իր աշխատանքում հղում կատարելով Բ. Միլլերին, խոսում է թալիշական երկու՝ հյուսիսային և հարավային բարբառախմբերի մասին [տե՛ս Пирейко 1991: 91]:

Ներկայումս ընդունված և առավել ստույգ «հյուսիսային-կենտրոնական-հարավային» բարբառային բաժանման հիմքը դնում է ֆրանսիացի արևելագետ Մարսել Բազենը 1980թ. լույս տեսած իր “Le Tâlech” արժեքավոր աշխատության մեջ. անդրադառնալով թալիշերենում հնչյունական, քերականական և բառապաշարային որոշ տարբերություններին՝ նշում է. «Բայց հյուսիսային ու հարավային ձևերի միջև սահմանագիծը չի անցնում նույն կերպ տարբեր դեպքերում. այսպիսով, առկա է լեզվի աստիճանական փոփոխություն՝ նոր հատկանիշների ի հայտ գալով՝ ծայր հարավային ձևից աստիճանական անցմամբ մինչև Խորհրդային տարածքի ծայր-հյուսիսային ձև» [Bazin 1980: 70]: Այստեղ թեև հեղինակը բառացիորեն չի նշում կենտրոնական բարբառախմբի մասին, այնուամենայնիվ հստակորեն մատնանշում է հարավային և հյուսիսային բարբառախմբերի միջև առկա միջանկյալ բարբառների ու խոսվածքների առկայությունը: Իսկ արդեն 1996թ. իրանցի ականավոր լեզվաբան և գրականագետ Էհսան Յարշաթերը Ասալեմի թալիշական բարբառին նվիրված իր ծավալուն հոդվածում այն անվանում է «թալիշական բարբառների մեջ թե՛ աշխարհագրական, թե՛ լեզվաբանական տեսակետներից կենտրոնական դիրք գրավող» բարբառ [Yarshater 1996: 83]:

Բազենի ուսումնասիրությունից մեկ տարի անց՝ 1981թ., Դոնալդ Ստիլոն “Iranian Studies” ամսագրում հրապարակում է ուշագրավ ու կարևոր մի հոդված՝ նվիրված թաթական լեզվախմբին և դրա բարբառային բաժանմանը, որտեղ հեղինակը աշխարհագրական, լեզվաբանական ու էթնիկական հատկանիշների հիման վրա «թաթական տիպի» լեզուները բաժանում է տասը խմբի՝ թալիշական բարբառները ընդգրկելով երկրորդ խմբի մեջ, ապա ավելի հստակեցնելով իր բաժանումը՝ առանձնացնում է չորս խումբ՝ հյուսիսային թաթական լեզուներ, կենտրոնական

թաթական լեզուներ, հարավային թաթական լեզուներ և անցումային թաթական լեզուներ՝ հյուսիսային թալիշերենը դասելով վերոնշյալ լեզվախմբերից առաջին, իսկ կենտրոնական և հարավային թալիշական բարբառները՝ երկրորդ խմբի լեզուների շարքին [Stilo 1981: 139-141]: Բերելով ձևաբանական մի շարք ծանրակշիռ փաստեր, ինչպիսիք են դերանվանական համակարգերում անձնական և կցական դերանունների, բայի անցյալ ժամանակաձևերում կիրառվող դիմային վերջավորությունների, բայահիմքերի կիրառման տարբերություններն ու նմանությունները [տե՛ս Stilo 1981: 137-187], Դ. Ստիլոն համոզիչ կերպով ապացուցում է թաթական լեզուների և թալիշական բարբառների ու խոսվածքների՝ միևնույն լեզվախմբի մեջ ընդգրկելու իրավացիությունը, սակայն, այնուամենայնիվ, որևէ հիմնավորում չտալով տվյալ լեզվախմբի «թաթական» անվան ընտրության համար, ինչը, մեր կարծիքով, այնքան էլ ստույգ կերպով չի համապատասխանում այս լեզվախմբին, քանզի, ամեն դեպքում, թալիշերենի բոլոր բարբառներն ու խոսվածքները թե՛ հնչյունական, թե՛ քերականական ու թե՛ բառապաշարային որոշ հատկանիշներով ու զուգաբանություններով տարանջատվում են թաթական խոսվածքներից, և այս հանգամանքը ևս պետք է արտահայտված լինի լեզվախմբի անվանման մեջ:

Անդրադառնալով թալիշերենի բարբառներին՝ դրանք երեք խմբի (հյուսիսային, կենտրոնական և հարավային) են բաժանում նաև Գ. Ասատրյանը և Հ. Բորջյանը՝ նշելով, որ հյուսիսային-հարավային բաժանումը պայմանավորված է զուտ վարչական բաժանմամբ և չի արտահայտում լեզվական իրողությունը, այնինչ այդ երկու խմբերի միջև առկա է կենտրոնական թալիշական բարբառների ու խոսվածքների մի ամբողջ շղթա [Asatryan, Borjian 2005: 53]:

Ինչ վերաբերում է վերջին շրջանում թալիշերենի ուսումնասիրության ուղղությամբ կատարված աշխատանքներին, ապա Դ. Փոլի թեկնածուական ատենախոսությունը թեև վերնագրված է «Իրանական թալիշերենի համեմատական բարբառային քննություն» [Paul 2011], իրականում այս ուսումնասիրության մեջ երեք բարբառախմբերը նկարագրվում են առանձին-առանձին, իսկ դրանց միջև համեմատականներ տարվում են խիստ հազվադեպ՝ ընդ որում միայն ձևաբանական՝ անտեսելով դրանց միջև առկա հնչյունական և բառապաշարային տարբերությունները:

Այսպիսով, թալիշերենի ուսումնասիրությանը նվիրված առկա աշխատանքներում այս լեզվի բարբառային բաժանման խնդիրը բավարար չափով ուշադրության չի արժանացել, ուստի մինչ այժմ վերջնականապես հստակեցված չեն այն չափորոշիչները, որոնցով այս կամ այն բարբառը կամ խոսվածքը կարող ենք ստույգ կերպով ընդգրկել այս կամ այն բարբառային խմբում, և եթե հյուսիսային խումբը մյուս խմբերից տարանջատելը համեմատաբար դյուրին է, ապա կենտրոնական և հարավային բարբառախմբերի միջև սահմանագիծը անհստակ ու անորոշ է: Թալիշերենի բարբառային բաժանման խնդիրը դուրս է մեր այս ուսումնասիրության շրջանակից, այն խորը և համակողմանի առանձին ուսումնասիրության կարիք ունի, ուստի այստեղ բարբառային խմբերի միջև տարբերությունների մասին կարող ենք դատել այլ հետազոտողների հայտնած կցկտուր տեղեկություններով: Այսպես, Բազենը առանձնացնում է հնչյունական չորս հատկանիշ, որով տարբերվում են ծայր հարավային և ծայր հյուսիսային թալիշական բարբառները՝ 1) հարավային ս-ից անցում ü-ի (առաջնալեզվային ս [տե՛ս §1.1.6]) հյուսիսում՝ հվ. թալ. ruan , հս. թալ. rüan - «յուլ»; 2) ə հնչափավելման դիրքի փոփոխություն՝ հվ. əsba, հս. səba (թալ. Անբ. səpa) - «շուն»; 3) x-ից անցում h-ի՝ հվ. xərs, հս. hərs-«արջ», 4) r ձայնորդի պահպանումը հարավում, որն ընկնում է հյուսիսում՝ հվ. dor, հս. do - «ծառ» [Bazin 1980: 70]: Կան տարբերություններ նաև քերականության մեջ, օրինակ, կենտրոնական և հարավային բարբառներում բայի սահմանական եղանակն ունի ներկա շարունակական և անցյալ շարունակական ժամանակաձևեր, որոնք բացակայում են հյուսիսային թալիշերենի, այդ թվում՝ Անբարանի բարբառի բայական համակարգում:

Հարկ է նշել, որ հյուսիսային թալիշերենը իր հերթին բաժանվում է մի քանի խմբերի, որոնց միջև գոյություն ունեն չնչին տարբերություններ հնչյունաբանության, ձևաբանության և բառապաշարի ոլորտներում: Այսպես, Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշերենը բաժանվում է 4 հիմնական խմբի՝ Լենքորանի, Լերիքի, Ասթարայի և Մասալլիի [Пирейко 1976: 351; Пирейко 1991: 91]:³

Հյուսիսային թալիշերենը, որ մեծ մասամբ տարածված է Ադրբեջանական Հանրապետությունում, դուրս է գալիս այս երկրի սահմաններից՝ հասնելով Իրանի տարածք, որի մեջ էլ մտնում է թալիշերենի Անբարանի բարբառը, որը, փաստորեն,

³ Այս խոսվածքների միջև առկա տարբերությունների մասին տե՛ս Пирейко 1976: 351:

հյուսիսային բարբառախմբի ամենահարավային բարբառներից է, որ սահմանակցում է կենտրոնական բարբառների հետ: Հնչյունաբանության տեսակետից թալիշերենի Անբարանի բարբառը գրեթե ոչնչով չի տարբերվում Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառներից: Հնչյունական սակավաթիվ տարբերություններից կարելի է առանձնացնել և ձայնավորը, որն այս բարբառում մեծ մասամբ հետնալեզվային է՝ ի տարբերություն Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառների առաջնալեզվային ü ձայնավորի: Բացի այդ՝ թալիշերենի Անբարանի բարբառի ձայնավորային համակարգը աչքի է ընկնում օ ձայնավորի արտաբերության նեղացման հետևանքով առաջացած և ձայնավորի առատությամբ, որը ավելի հազվադեպ բնույթ է կրում ադրբեջանաբնակ թալիշների լեզվում: Ձևաբանության ոլորտում Անբարանի բարբառը տարբերվում է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակաձևի կառուցման տեսակետից [տե՛ս §2.6.8.2.1], ինչպես նաև անցյալ անկատարի կազմությամբ ու կիրառությամբ [տե՛ս §2.6.8.2.3]: Թալիշերենի Անբարանի բարբառը նույն հյուսիսային խմբի մեջ մտնող ադրբեջանական թալիշերենից առաջին հերթին ու հիմնականում տարբերվում է բառապաշարով. եթե Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական բարբառներում մեծ թիվ են կազմում թյուրքական և ռուսական փոխառությունները, ապա Անբարանի բարբառում այդ բառերի համար կիրառվում են պարսկական, արաբական ու եվրոպական փոխառություններ [տե՛ս §3.2.2]

0.4 Թալիշերենի աշխարհագրական տարածվածությունը

Թալիշների բնակավայրը՝ Թալիշ երկրամասը կամ Թալիշստանը, տեղակայված է Կասպից ծովից հարավ-արևմուտք և հարավ-արևելքից դեպի հյուսիս է ձգվում մոտ 150 կիլոմետր [Asatrian, Borjia 2005: 43]: Թալիշների բնակության այս արեալը ի վերջո որոշակի պատմական զարգացումների հետևանքով բաժանվում է երկու պետությունների՝ Ադրբեջանական Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև, ինչի արդյունքում էլ թալիշ ժողովրդի տարբեր հատվածներ հայտնվում են սահմանի տարբեր կողմերում: Թալիշների թվաքանակի, հետևաբար նաև թալիշերենի տարածվածության վերաբերյալ ստույգ տվյալների ստացումը բավական բարդ խնդիր է՝ թե՛ Ադրբեջանական Հանրապետությունում, թե՛ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում ճշգրիտ մարդահամարների բացակայության

պայմաններում: Այսպես, ըստ 1891թ. Ռուսական կայսրությունում անցկացված մարդահամարի տվյալների Բաքվի նահանգում, որ զբաղեցնում էր ժամանակակից Ադրբեջանական Հանրապետության արևելյան մասը, թափշների թիվը կազմում էր 88449 մարդ [Кавказский календарь 1893: V-228-229]: Բ. Միլլերը 1925թ. սեպտեմբերին իր զեկույցում անդրադառնալով Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում բնակվող թափշներին՝ նշում է, որ թափշները հիմնականում բնակվում են Լենքորանի վարչաշրջանում, որտեղ հյուսիսում թյուրքական և թափշական բնակավայրերի միջև սահմանը հիմնականում անցնում է Վիլաժայ (Վիլյաշայ) գետով, իսկ թափշների տարածվածության արևմտյան սահմանը հիմնականում համընկնում է թափշական լեռնաշղթայի հետ [Миллер 1925: 3-4]: Ընդ որում հեղինակը կասկածի տակ է դնում այդ տարիներին թափշների թվաքանակի վերաբերյալ պաշտոնական տվյալները՝ 66000 - 67000, նշելով, որ, ըստ իր հավաքած տվյալների, թափշների քանակը կազմում է առնվազն 80000 [Миллер 1925: 4-5]: Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո 1926թ. մարդահամարից սկսած թափշների թիվը ըստ այդ տվյալների գնալով նվազում է՝ սկսվելով 77039-ից և ընդհանրապես անհետանալով 1979թ. մարդահամարի տվյալներում [Asatrian, Borjjan 2005: 45]: Թափշների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալների աղճատումը շարունակվում է նաև անկախ Ադրբեջանական Հանրապետությունում. ըստ 2009թ. մարդահամարի տվյալների թափշները կազմում են Ադրբեջանական Հանրապետության բնակչության 1.26%-ը՝ 112000 [Марджанян 2011: 31]: Այս թիվը, բնականաբար, խիստ նվազեցված է, ինչի մասին վկայում են նաև արևմտյան ուսումնասիրողների կողմից իրականացված հետազոտությունները: Այսպես, ըստ 2005թ. իրականացված մի հետազոտության՝ Ադրբեջանական Հանրապետությունում թափշների բնակության արեալը հյուսիսում սկսվում է Վիլյաշ գետից՝ ձգվելով դեպի իրանական սահմանը հարավում, իսկ արևելքում այդ սահմանն սկսվում է Կասպից ծովից՝ հասնելով մինչև իրանական սահման արևմուտքում: Այս տարածաշրջանում են տեղակայված հինգ շրջաններ՝ Ասթարայի, Լենքորանի, Լերիքի, Մասալլիի և Յարդիմլիի, որտեղ կան մոտ 350 թափշական գյուղ և քաղաք [Clifton, Tiessen, Deckinga, Lucht 2005: 3]: Ապա հետազոտության մեջ մանրամասն ներկայացվում են տվյալներ այդ շրջանների և դրանցում թափշախոս բնակչության քանակի վերաբերյալ

[տե՛ս Clifton... 2005: 10-13]: Այդ տվյալների անգամ ամենամոտավոր հաշվարկները ցույց են տալիս, որ ներկայումս Ադրբեջանական Հանրապետությունում թալիշների թվաքանակը կազմում է առնվազն 400000 մարդ:

Ինչպես նշեցինք, թալիշների քանակի վերաբերյալ չունենք ստույգ տվյալներ նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետության համար, քանի որ մարդահամարների անցկացման ժամանակ հարցաթերթիկներում չկա որևէ հարց ազգային պատկանելության կամ լեզվի մասին, փոխարենը բնակչությունը դասակարգվում է ըստ կրոնական պատկանելության [տե՛ս, օրինակ, National Population and Housing Census 2011: 8]:

Իրանում թալիշները կոմպակտ կերպով բնակվում են հիմնականում երկու նահանգներում՝ Գիլանում (Ասթարա, Թալիշ, Ռեզվանշահր, Մասալ, Ֆուման շահրեսթաններում) և Արդաբիլում (հիմնականում Նամինում, ինչպես նաև Խալխալ և Բիլեսավար շահրեսթաններում):

Թալիշերենի Անբարանի բարբառը խոսվում է Արդաբիլ նահանգի (օսթան) Նամին վարչաշրջանի (շահրեսթան) Անբարան շրջանում (բախշ): Անբարանի շրջանը բաղկացած է երկու գյուղական ենթաշրջաններից (դեհեսթան)՝ Անբարանի դեհեսթան,

Քարտեզ¹

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի տարածվածության արեալը՝ Անբարան քաղաքը և շրջակա գյուղերը

որի մեջ մտնում են Անբարան-ե Օլա, Ղեշլաղ-ե Փելագիր և Ղեշլաղ-ե Սարաբադ գյուղերը, և Մինաբադի դեհեսթան՝ Ջեյդ, Քալաշ, Միրզանաղ և Մինաբադ գյուղերով: Անբարանի շրջանն ունի մեկ համանուն քաղաք՝ 6161 բնակչով [Census 2006], որը կազմավորվել է երեք գյուղերի (Անբարան-ե Բալա, Անբարան-ե Փային և Ամինջան) միավորումից: Նշենք, որ թեև «թալիշերենի Անբարանի բարբառ» հասկացության տակ հասկանում ենք ողջ Անբարանի շրջանում խոսվող թալիշերենի տարբերակը, այնուամենայնիվ այս բարբառն ինքնին իր մեջ ներառում է տարբեր խոսվածքներ, որոնք միմյանց համեմատ որոշակի աննշան տարբերություններ ունեն թե՛ հնչյունաբանության, թե՛ ձևաբանության հետ կապված: Սույն ուսումնասիրությունը հիմնականում կառուցված է Ամինջան գյուղի խոսվածքի հիման վրա՝ թեև ուսումնասիրվել և հետազոտվել են շրջանի նաև մյուս գյուղերի խոսվածքները:

ԳԼՈՒԽ 1

ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1.1 Ձայնավորներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի ձայնավորական համակարգը կազմված է 7 ձայնավորներից՝ a, ā, i, e, o, u, ə, որոնցից վերջին երկուսով էլ հիմնականում արտահայտվում են գլխավոր տարբերությունները թալիշերենի Անբարանի բարբառի և մի կողմից ժամանակակից պարսկերենի, մյուս կողմից հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների մեծ մասի ձայնավորական համակարգերի միջև: Ըստ լեզվի գրաված դիրքի և բարձրացման աստիճանի թալիշերենի Անբարանի բարբառի ձայնավորները կարող ենք դասակարգել հետևյալ կերպ՝

Աղյուսակ 1

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի ձայնավորները՝ ըստ արտաբերման ժամանակ բերանում լեզվի գրաված դիրքի և բարձրացման աստիճանի

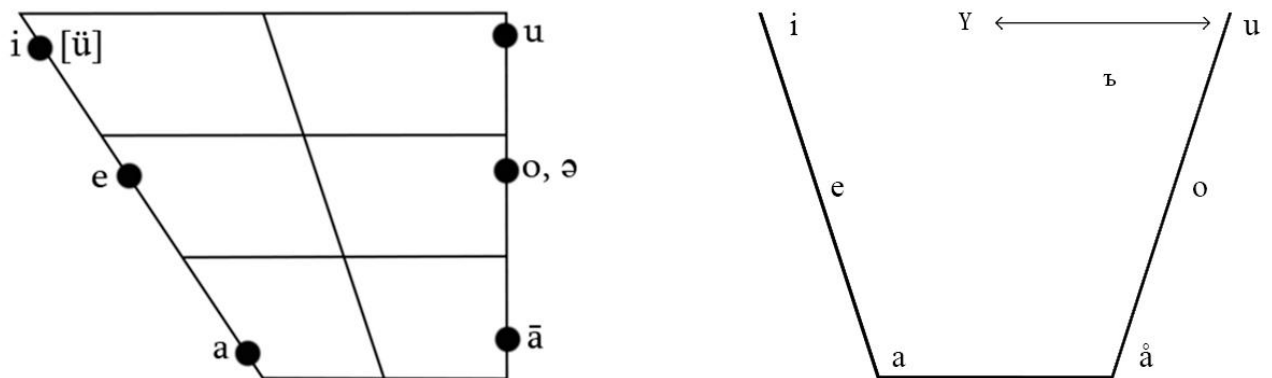
Ըստ բարձրացման	Ըստ շարքի		
	Առաջին	Միջին	Ետին
Ստորին	a	-	ā
Միջին	e	-	o, ə
Վերին	i	-	u

Ինչպես երևում է աղյուսակից, թալիշերենի Անբարանի բարբառում բացակայում են միջին շարքի կամ միջնալեզվային ձայնավորները, սակայն հարկ է նշել, որ այս դասակարգումը բավականին պայմանական բնույթ է կրում, քանի որ յուրաքանչյուր գրույթի տակ իրականում միավորված են նույն ձայնավորի բազմաթիվ տարբեր հնչույթներ, որոնք, պայմանավորված բառում տվյալ ձայնավորի դիրքով, դրա հարևան հնչյուններով և մի շարք այլ գործոններով, իրականում կարող են հանդես գալ որպես տարբեր շարքերի և բարձրացման տարբեր աստիճաններ ունեցող ձայնավորներ: Սա հատկապես վերաբերում է u ձայնավորին, որը տարբեր բառերում կարող է հանդես գալ թե՛ որպես ետին շարքի, թե՛ որպես միջին ու առաջին շարքերի ձայնավոր: Այսպես,

այժմ յուրաքանչյուր ձայնավորների հատկանիշները և դրանց պատմական հնչյունական զարգացումները քննենք առանձին-առանձին:

Գծագիր 1

Անբարանի բարբառի ձայնավորական համակարգը (ծախ կողմում) Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառների ձայնավորական համակարգի (աջ կողմում՝ ըստ Վ. Սոկոլովայի) համեմատությամբ

1.1.1 $a < *a$

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի a ձայնավորը հիմնականում ստորին բարձրացման, առաջնալեզվային ձայնավոր է [տե՛ս Сокколова 1953: 106], սակայն, կախված հարևան հնչյուրներից, այն կարող է հանդես գալ նաև որպես միջին շարքի ձայնավոր: Այս ձայնավորը գրեթե միշտ շարունակում է հին իրանական $*a$ կարճ ձայնավորը, օրինակ՝ av «նա» < հ. իր. $*awa-$, ka «տուն» < հ. իր. $*kata-$, ba «դուռ» < հ. իր. $*dwar-$, ha «ավանակ» < $*xara-$, sa «գլուխ» < հ. իր. $*sarah-$, $čaš$ «աչք» < հ. իր. $*čašman-$, $čāx$ «անիվ» < հ. իր. $*čaxra-$, $səpa$ «շուն» < հ. իր. $*spaka-$ < $*swaka-$, pas «ոչխար» < հ. իր. $*pasu-$, $hama$ «բոլորը» < հ. իր. $*hama-ka-$, $žae$ «խփել, հարվածել» < հ. իր. $*žan-$ և այլն:

1.1.2 $\bar{a} < *a, \bar{a}$

Ստորին բարձրացման ետնալեզվային շրթնայնացված $\bar{a}$ ձայնավորը ևս մեծ մասամբ հանգում է հին իրանական $*a$ ձայնավորին՝ ցուցաբերելով որոշակի օրինաչափություններ. ըստ Ռոստորգուևայի՝ հին իրանական $*a$ -ն թալիշերենում տալիս է $\bar{a}$ հետևյալ դիրքերում՝ 1) փակ վանկում, 2) rd , rz , $rš$, nd , ng , st , sp , $šm$, $št$, $xš$, xt բաղաձայնական խմբերից առաջ, 3) հաջորդող r ձայնորդի անկման դեպքում [Росторгуева 1990: 150], օրինակ՝ $\bar{a}v$ «ամպ» < հ. իր. $*abra-$, $\bar{a}mbo$ «ամբար» < հ. իր.

*ham- + *√par [Ефимов, Расторгуева, Шарова 1982: 61], kām «քիչ» < հ. իր. *kamna-, ās «արցունք» < հ. իր. *asru-, sārd «սառը, ցուրտ» < հ. իր. *sarta-, zārd «դեղին» < հ. իր. *zar(i)ta-, gārde «պտտվել, քայլել» < հ. իր. *gart-, bārz «բարձր» < հ. իր. *barz-, lārz «դող» < հ. իր. *rarz-, dāndun «ատամ» < հ. իր. *dantan-/*dantān-, gāndəṃ «ցորեն» < հ. իր. *gantuma-, bānd «կապ» < հ. իր. *banda-, āngə «խաղող» (հմմտ. ժ. պ. angur), āsb < հ. իր. *aswa-, bāxš «մաւ, բաժին» < հ. իր. *baxša-, gām «տաք, ջերմ» < հ. իր. *garma-, kāg «հավ» < հ. իր. *kṛka-, vāg «գայլ» < հ. իր. *wṛka-, māg «մահ» < հ. իր. *marka-, nām «փափուկ» < հ. իր. *narma- < *namra-/*namna- [Bailey 1975: 15] :

Շատ հազվադեպ թափշերենի Անբարանի բարբառի ā ձայնավորը կարող է շարունակել հին իրանական *ā-ն, օրինակ՝ dārz «խուրձ» < հ. իր. *dārza-ka- [Расторгуева, Эдельман 2003: 369], zānde «ծնել» < հ. իր. *zāta- [Пирейко 1991: 101]:

1.1.3 i < *ai, *ī, *i, *ya

Թափշերենի Անբարանի բարբառի վերին բարձրացման առաջնալեզվային i ձայնավորը գլխավորապես շարունակում է հին իրանական *ai երկհնչյունը, օրինակ՝ dim «դեմք, երես» < հ. իր. *daiman-, tiž «սուր» < հ. իր. *taiža-, div «դև, հրեշ» < հ. իր. *daiwa-, nima «կես» < հ. իր. *naima-ka- [Расторгуева 1990: 162], vi «ուռի, ուռենի» < հ. իր. *waiti- և այլն:

İ ձայնավորը մի շարք բառերում հանգում է հին իրանական *ī երկար ձայնավորին, ինչպես, օրինակ՝ vist «քսան» < հ. իր. *wīsatī-, dia «հայացք» < հ. իր. *dīta- «տեսած», hrie «գնել» < հ. իր. *xrīna-, žie «ապրել» < հ. իր. *jīwa-:

Հետևյալ բառերում i ձայնավորը շարունակում է հին իրանական *i-ն՝ vite «վազել» < հ. իր. *wi- + *rixta- [Пирейко 1991: 99], zina «երեկ» < հ. իր. *zi-:

Հին իրանական *ya հնչյունախումբը մի քանի բառերում արտահայտվում է i ձայնավորով, օրինակ՝ ki «ով» < հ. իր. *kahya-, žiya «պարան» < հ. իր. *jyā-:

1.1.4 e < *a, *ai

Թափշերենի Անբարանի բարբառի e ձայնավորը հիմնականում միջին բարձրացման առաջնային շարքի փակ ձայնավոր է: Այն հնչյունական տարբեր զարգացումների արդյունք է, սակայն հիմնականում հանգում է հին իրանական *a-ին, որը տալիս է e հիմնականում հաջորդ վանկի *i կամ *y հնչյունների ազդեցության պատճառով [Расторгуева 1990: 150; Пирейко 1991: 99-100,], օրինակ՝ merd

«տղամարդ» < հ. իր. *martya-, žen «կին» < հ. իր. *ĵani-, nez «մոտիկ» < հ. իր. *nazdyah- և այլն:

Մի քանի բառերում e ձայնավորը շարունակում է հին իրանական *ai երկհնչյունը, ինչպես, օրինակ՝ mex (mex) < հ. իր. *maixa-/*mayuxa- [Расторгуева 1990: 219], tey «փուշ» < հ. իր. *taiga-:

1.1.5 o < *ā, *āu

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի միջին բարձրացման ետնալեզվային շրթնայնացված o ձայնավորը դեպքերի ճնշող մեծամասնությունում հանգում է հին իրանական երկար *ā ձայնավորին, օրինակ՝ po «ոտք» < հ. իր. *pād-, ko «գործ, աշխատանք» < հ. իր. *kāra-, bo (bu) «բեռ» < հ. իր. *bāra-, vo (vu) «քամի» < հ. իր. *wāta-, nom «անուն» < հ. իր. *nāman-, moa «մայր» < հ. իր. *mātar-, poa «մաս, հատված» < հ. իր. *pāra-, zomo «փեսա» < հ. իր. *zāmātar-, zəvon «լեզու» < հ. իր. *zwā- (< *hizwā) + *ān- [Расторгуева, Эдельман 2007: 403-404] vote «ասել, խոսել» < հ. իր. *wāxta- [Пирейко 1991: 102], doe «տալ» < հ. իր. *dā-, jodu «կախարդություն» < հ. իր. *yātūka- [Эдельман 2011: 133] և այլն:

Սակավաթիվ բառերում o ձայնավորը հանգում է հին իրանական *āu կամ *aw հնչյունախմբերին, ինչպես, օրինակ՝ go «կով» < հ. իր. *gāu, pok «մաքուր» < հ. իր. *pāwaka- [Пирейко 1991: 102]:

1.1.6 u < *au, *ā, *u, *ū

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում վերին բարձրացման շրթնայնացված u ձայնավորը ըստ լեզվի գրաված դիրքի ունի շատ լայն դիապազոն. այն կարող է լինել և՛ ետնալեզվային, և՛ միջնալեզվային, և՛ անգամ առաջնալեզվային՝ պայմանավորված թե՛ խոսվածքային առանձնահատկություններով, թե՛ հնչյունական պատճառներով:⁴ Արտասանական դիապազոնի հենց այս լայնությամբ է պայմանավորված այն փաստը, որ թալիշերենի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մի շարք հետազոտողներ u ձայնավորի համար կիրառում են տարբեր գրույթներ՝ հետնալեզվային u-ի համար՝ u, առաջնալեզվային u-ի համար՝ ü կամ y: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ևս u

⁴ Աղբյուրների համալսման և համեմատման արդյունքում տարածված թալիշական տարբեր խոսվածքներում u ձայնավորի առանձնահատկությունների և հետնալեզվային ձայնավորից առաջնալեզվային ձայնավորի վերածման պատճառների մասին մանրամասն տե՛ս Сокколова 1953: 109-110:

ձայնավորը հանդես է գալիս որպես տարբեր շարքերի ձայնավոր, սակայն, ի տարբերություն Լենքորանի և Ասթարայի բարբառների, այստեղ այն հիմնականում ետնալեզվային ձայնավոր է, իսկ առաջնալեզվային ս ձայնավորը հանդիպում է ավելի հազվադեպ և չունի իմաստատարբերակիչ գործառույթ, ուստի սույն ուսումնասիրության մեջ ս ձայնավորի բոլոր տարբերակները մենք արտահայտում ենք միևնույն (ս) գրույթով:

Պատմական զարգացման տեսակետից ս ձայնավորը արտահայտում է թալիշերենի Անբարանի բարբառի հնչյունական համակարգի առանձնահատկություններից մեկը. հյուսիսային թալիշերենի հնչյունական համակարգում առկա օ ձայնավորի նեղացման հետևանքով դրա՝ ս-ի վերածման միտումը թալիշերենի Անբարանի բարբառում Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառների համեմատ զգալիորեն ավելի տարածված է: Այսպես, նախ անդրադառնանք օ ձայնավորի նեղացման հետևանքով առաջացած ս ձայնավորին: Վ. Սոկոլովան և Լ. Պիրեյկոն օ ձայնավորի չափազանց նեղ արտասանությունը բացատրում են թալիշերենում շրթնայնացված $\bar{a}$ ձայնավորի առկայությամբ, որը հնչողությամբ մոտ է օ-ին [տե՛ս Сокколова 1953: 108; Пирейко 1991: 97]: Սակայն, եթե հին իրանական * $\bar{a}$ -ին հանգող օ ձայնավորը Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառներում ներկայումս ս-ի է վերածվել ոչ այնքան մեծաթիվ բառերում (օրինակ ոսո «հաց» < * nos < * nān [Пирейко 1991: 103]), ապա Անբարանի բարբառում նման բառերի թիվը բավականին մեծ է, օրինակ՝ du «ծառ» (հմմտ. Ադրբ. թալ. do) < հ. իր. * dāru- , sv «ջուր» (հմմտ. Ադրբ. թալ. ov) < հ. իր. * $\bar{a}p-$, duna «հատիկ» (հմմտ. Ադրբ. թալ. dona) < հ. իր. * dāna- , zua «տղա, որդի» (հմմտ. Ադրբ. թալ. zoa) < հ. իր. * zāta- , vu «քամի» < հ. իր. * wāta- , ru «ճանապարհ» (հմմտ. Ադրբ. թալ. ro) < հ. իր. * rāθa- , dāndun «ատամ» (հմմտ. Ադրբ. թալ. dāndon) < հ. իր. * dantān , -un «-եր/-ներ» (հոգնակիակերտ վերջածանց, Ադրբ. թալ. -on) < հ. իր. * $\bar{a}nām$ և այլն: Օ ձայնավորի արտաբերության նեղացման հետևանքով այն ս ձայնավորի է վերածվում նաև ոչ իրանական լեզուներից փոխառյալ բառերում, ինչպես, օրինակ ruhat «հեշտ, հանգիստ» (հմմտ. Ադրբ. թալ. rohat, Ժ. պ. rāhat), arbub «1. վաճառական. 2. հարուստ» (Ադրբ. թալ. arbob, Ժ. պ. arbāb), ruzi «գոհ, համաձայն» (Ադրբ. թալ. rozi, Ժ. պ. rāzi) և այլն:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի հիմնական (ոչ օ-ի նեղացման հետևանքով առաջացած)՝ վերին բարձրացման, ետնալեզվային u ձայնավորը մեծ մասամբ պատմականորեն հանգում է հին իրանական *au երկհնչյունին, օրինակ՝ ruž «օր» < h. իր. *raučah-, guš «ականջ» < h. իր. *gauša-, ru «գետ» < h. իր. *rautah-, ruan «յուղ» < h. իր. *raugna-, rušun «լուսավոր» < h. իր. *rauxšna-, kāvu «կանաչ, կապույտ» < h. իր. *kapauta-, du «սուտ» < h. իր. *drauga-, bu «հոտ, բույր» < h. իր. *bauda-, du «թան, թթու կաթ» < h. իր. *dauga-, dute «կարել» < h. իր. *dauk-, duš «ուս» < h. իր. *dauš- և այլն:

U ձայնավորը մի շարք բառերում շարունակում է նաև հին իրանական *ū, *u ձայնավորները, ինչպես, օրինակ՝ du «ծով» < h. իր. *dūta-, gu «կղզիանք» < h. իր. *gūθa-, dum «պոչ» < h. իր. *dum(b)a- [Расторгуева, Эдельман 2003: 479], kutila «շուն, շնիկ, շան լակոտ» < h. իր. *kuti-, kutu «կարճ» < h. իր. *kuta-ka- և այլն:

Մի կողմից հին իրանական *ā-ին հանգող օ ձայնավորի արտաբերության նեղացման հետևանքով u-ի առաջացման, մյուս կողմից u ձայնավորի՝ նաև պատմական այլ զարգացումների հետևանք լինելու արդյունքում, ինչպես տեսնում ենք վերոբերյալ օրինակներում, Թալիշերենի Անբարանի բարբառում հաճախ ստեղծվում են u ձայնավորով համանուն բառեր, օրինակ՝ ru «1. ճանապարհ, 2. գետ»; du «1. ծառ, 2. ծով, 3. թան»; bu «1. բեռ, 2. հոտ, բույր» և այլն:

1.1.7 $\emptyset$ < *i, *ī, *u, *ū, *a, *ā, *au, *ai

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի ձայնավորական համակարգում $\emptyset$ ձայնավորը ամենաակտիվ ձայնավորներից է և աչքի է ընկնում իր արտասանական դիապազոնի լայնությամբ. պայմանավորված մի շարք գործոններով, այդ թվում՝ հարևան հնչույթների առանձնահատկություններով, այն կարող է հանդես գալ որպես տարբեր շարքերի և բարձրությունների ձայնավոր, այնուամենայնիվ հիմնականում այն միջին բարձրացման ետնալեզվային կարճ ձայնավոր է: Մյուս ձայնավորների համեմատ՝ $\emptyset$ ձայնավորը շատ ավելի մեծ թվով պատմական հնչյունական համապատասխանություններ է դրսևորում, որը, ըստ Լ. Պիրեյկոյի, պահմանավորված է հենց $\emptyset$ -ի արտասանական դիապազոնի մեծությամբ: $\emptyset$ ձայնավորը հիմնականում հանգում է հին իրանական *i և *u ձայնավորներին, բայց կարող է շարունակել նաև *ī, *ū, *a, *ā ձայնավորները, *au և *ai երկհնչյունները:

1. $\emptyset < \text{h. } \text{իր. } *i$

Անբարանի բարբառի $\emptyset$ ձայնավորը հանգում է հին իրանական $*i$ ձայնավորին հետևյալ բառերում՝ $\emptyset \text{m}$ «այս» $< \text{h. } \text{իր. } *ima-$, šət «կաթ» $< \text{h. } \text{իր. } *xšwipta-$, $səy$ «քար» $< \text{h. } \text{իր. } *sika-$, $nəšun$ $< \text{h. } \text{իր. } *nikšana-$ [Aбаев 1973: 209], $səbəž$ «ոջիլ» $< \text{h. } \text{իր. } *spiš-$, $zəmsun$ «ծմեռ» $< \text{h. } \text{իր. } *zima-$, $nəvəšte$ «գրել» $< \text{h. } \text{իր. } *ni-$ + $*pišta-$ [Расторгуева 1990: 155], $nəšte$ «նստել» $< \text{h. } \text{իր. } *ni-$ + $*had-$:

2. $\emptyset < \text{h. } \text{իր. } *u$

Հին իրանական $*u$ ձայնավորին $\emptyset$ -ն հանգում է հետևյալ բառերում՝ $angəšta$ «մատ» $< \text{h. } \text{իր. } *angušta-$, $gāndə\text{m}$ «ցորեն» $< \text{h. } \text{իր. } *gantuma-/ganduma-$, $həšk$ «չոր» $< \text{h. } \text{իր. } *huška-$, $məšt$ «բռնցք» $< \text{h. } \text{իր. } *muštai-$, $sə$ «կարմիր» $< \text{h. } \text{իր. } *suxra-$, $dəšmen$ «թշնամի» $< \text{h. } \text{իր. } *duš-manah-$ և այլն:

3. $\emptyset < \text{h. } \text{իր. } \emptyset$

$Bəz$ $< \text{h. } \text{իր. } *būza-$ և $bə\text{n}$ $< \text{h. } \text{իր. } *būna-$ բառերում $\emptyset$ ձայնավորը հանգում է հին իրանական $\bar{u}$ ձայնավորին:

4. $\emptyset < \text{h. } \text{իր. } *ī$

Հին իրանական $*ī$ ձայնավորին թալիշերենի Անբարանի բարբառի $\emptyset$ ձայնավորը հանգում է $čəne$ «հավաքել, քաղել» $< \text{h. } \text{իր. } *čīna-$ բառում:

5. $\emptyset < \text{h. } \text{իր. } *a$

Հետևյալ բառերում $\emptyset$ ձայնավորը հանգում է հին իրանական $*a$ ձայնավորին՝ $tə$ «դու» $< \text{h. } \text{իր. } *tawa-$, $hərd$ «փոքր, մանր» $< \text{h. } \text{իր. } *x^warta-$, $səxān$ «բառ, խոսք» $< \text{h. } \text{իր. } *sahn-$:

6. $\emptyset < \text{h. } \text{իր. } *ā$

$\emptyset$ ձայնավորը մի քանի բառերում շարունակում է հին իրանական $*ā$ ձայնավորը, օրինակ՝ $zəno$ «ծունկ» $< \text{h. } \text{իր. } *zānu-ka-$, $zəne$ «իմանալ, գիտենալ» $< \text{h. } \text{իր. } *zān-$, $həte$ «քնել» $< \text{h. } \text{իր. } *x^wāpta-$

7. $\emptyset < \text{h. } \text{իր. } *ai$

Որոշ բառերում $\emptyset$ ձայնավորը ծագում է հին իրանական $*ai$ երկհնչյունից, օրինակ՝ $vəni$ «քիթ» $< \text{h. } \text{իր. } *waina-$, $xəšm$ «զայրույթ» $< \text{h. } \text{իր. } *aišma-$, $nəvəšte$ «գրել» $< \text{h. } \text{իր. } *ni-$ + $*pais-$ [Пирейко 1991: 104]:

8. $\emptyset < \text{h. } \text{իր. } *au$

Հին իրանական *au երկհնչյունին Θ ձայնավորը հանգում է հետևյալ բառերում՝ rəvus «աղվես» < հ. իր. *raupasa-, kəšte «սպանել» < հ. իր. *kauš-:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի մի շարք բառերում Θ ձայնավորը հանդես է գալիս որպես միջնահավելված (anaptyxis)՝ բառասկզբի բաղաձայնական խմբերում (հիմնականում sp), օրինակ՝ səpa «շուն» < հ. իր. *spaka- < *swaka-, səpi «սալիտակ» < հ. իր. *spaita- < *swaita-:

1.2 Երկբարբառներ և երկհնչյուններ

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ «Երկբարբառ կոչվում է մի կիսաձայնից և մի ձայնավորից կամ երկու ձայնավորից կազմված մի ձայնախումբ, որ արտաբերվում է մի անգամից» [Աճառյան 1971: 143], իսկ Է. Աղայանը երկբարբառների սահմանումը տալիս առաջնորդվում է նաև երկբարբառների կազմի մեջ մտնող հնչյունների վանկարար լինելու հատկանիշով՝ «Երկբարբառ կոչվում է երկու վանկարար հնչյունների միացությունը մեկ վանկում, որի մեջ երկու վանկարարներից մեկը հանդես է գալիս իբրև ոչ վանկարար» [Աղայան 2008: 83-84]: Այս դրույթներից ելնելով՝ կարող ենք վստահաբար պնդել, որ լեզվի զարգացման ներկայիս փուլում թալիշերենի Անբարանի բարբառում (և հավանաբար թալիշական մյուս բարբառներում ու խոսվածքներում ևս) երկբարբառներ չկան: Այս մասին է վկայում այն փաստը, որ թալիշերենի ուսումնասիրությանը նվիրված գրեթե բոլոր աշխատանքների հնչյունաբանությանը հատկացված բաժիններում իսպառ բացակայում է երկբարբառների որևէ հիշատակում ու նկարագրություն՝ բացառությամբ Բ. Միլլերի աշխատանքի: Իր ուսումնասիրության մեջ Բ. Միլլերը առանձնացնում է երկբարբառների երկու խումբ՝ առաջնային կամ քնահատուկ (օրգանական) երկբարբառներ (ai, äi, oi, ui, üi, ei, ïi) և երկրորդային երկբարբառներ (o և e ձայնավորներով վերջացող) [Миллер 1953: 52]: Այնուամենայնիվ, Բ. Միլլերի՝ երկբարբառներ պարունակող բառերի օրինակները այնքան էլ համոզիչ չեն, քանի որ այդ օրինակների ճնշող մեծամասնության մեջ գործ ունենք ոչ թե ï կիսաձայնի կամ առավել ևս i ձայնավորի հետ, այլ y բաղաձայնի: Եվ եթե անգամ եզրակացնենք, որ ավելի քան կես դար առաջ, երբ Բ. Միլլերը գրել է իր աշխատությունը, իսկապես այդ բառերում y ձայնորդի փոխարեն ունեցել ենք ï կիսաձայն կամ i ձայնավոր, ապա դրանից մոտ երկու տասնամյակ հետո դրանք արդեն իսկ վերածվել են y բաղաձայնի, ինչի մասին վկայում են 1976թ. լույս տեսած

թալիշերեն-ռուսերեն և 2012թ. տպագրված անգլերեն-թալիշերեն բառարանները, որոնցում Բ. Միլլերի բերած օրինակներում *i* ձայնավորի փոխարեն ունենք *y* բաղաձայն (*y* գրույթով), այսպես, օրինակ՝ «տեսանելի, ակնհայտ» - *paido* [Миллер 1953: 52], *пəjdo* [Пирейко 1976: 180; Aboszoda 2012: 165], «ծուկ» - *mōi* [Миллер 1953: 52], *moj* [Пирейко 1976: 145; Aboszoda 2012: 166] և այլն: Ինչպես նշում է Հր. Աճառյանը, «երբ կիսաձայնը այնպես թավ է, որ այլևս դարձել է բաղաձայն, նրա միացումը որևէ ձայնավորի հետ չի կարող կազմել երկբարբառ: [...] այդ ձայնախմբերը երկբարբառ չեն, այլ մի ձայնավորից և մի բաղաձայնից կազմված վանկեր [Աճառյան 1971: 151]: Բացի այդ, թալիշերենի Անբարանի բարբառում կա երկու ձայնավորների՝ իրար կողք հայտնվելուց խուսափելու միտում. դա է ապացուցում, օրինակ, այն փաստը, երբ ձայնավորով վերջացող գոյականները թեք հոլովի ցուցիչ չեն ստանում [տե՛ս §2.1.2.2] կամ ձայնավորահանգ գոյականների հոգնակիի կազմության ժամանակ հոգնակիի ցուցչի ձայնավորը ընկնում է [տե՛ս §2.1.1]: Թալիշերենի Անբարանի բարբառի՝ երկբարբառներից խուսափելու միտման փաստի մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ անգամ այլ լեզուներից փոխառյալ բառերում երկբարբառների ոչ վանկարար ձայնավորը կամ կիսաձայնը վերածվում է բաղաձայնի, ինչպես, օրինակ՝ *davlat* «պետություն» (հմմտ. ժ. պ. *dowlat*): Այսպիսով, թալիշերենի Անբարանի բարբառի հնչյունական համակարգում երկբարբառներ չկան, բայց կան *y* ձայնորդով և որևէ ձայնավորով կազմված երկհնչյուններ,⁵ որոնք ևս այնքան էլ տարածված չեն և հաճախ հանդիպում են փոխառություններում, օրինակ՝ *paydo* «ակնհայտ, տեսանելի», *moy* «ծուկ», *oveyz* «ջրհեղեղ», *yāsaman* «եղրևանի», *xəyo* «վարունգ», *siyo* (*siyu*) «սև», *yaysi* «ծիրան» (թյուրքական փոխառություն), *yayči* «մկրատ» (թյուրքական փոխառություն), *isiyot* «պղպեղ» (թյուրքական փոխառություն), *xayyāt* «դերձակ» (արաբական փոխառություն) և այլն:

1.3 Բաղաձայններ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բաղաձայնական համակարգը ընդհանուր առմամբ նույնն է, ինչ մյուս հարավարևմտաիրանական լեզուների բաղաձայնական

⁵ Ռ. Թոխմախյանը, անդրադառնալով հայերենում երկբարբառների ու երկհնչյունների խնդրին, նշում է. «Որոշ լեզվաբաններ ձայնավոր+յ բաղաձայն կապակցությունները՝ ոյ, այ, ույ, էյ, իյ, դիտում են որպես երկբարբառներ կամ երկհնչյուններ, մինչդեռ դրանք երկու հնչյունների կապակցություններ են» [Թոխմախյան 2015: 66]:

համակարգերը՝ որոշ աննշան տարբերություններով: Լեզվի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքներում հեղինակները հիմնականում թափշերենում նշում են 22 բաղաձայն հնչյուն [Миллер 1953: 57; Пирейко 1976: 323; Nawata 1982: 93; Пирейко 1991: 104; Schulze 2000: 9; Paul 2011: 25], թեև որոշ ուսումնասիրողներ բաղաձայնների թիվը հասցնում են 23-ի՝ դրանց շարքին դասելով նաև կոկորդային դադարը (?) [Amiriān-Budālālu 2005: 33] կամ երկշրթնային կիսաձայն w-ն [Yarshater 1996: 85]: Ժ. Լազարը ևս հաշվում է 22 բաղաձայն՝ սակայն, այնուամենայնիվ, անստույգ համարելով կոկորդային դադարի (?), w կիսաձայնի և ղ ետնաքիմքային ռնգային բաղաձայնի կարգավիճակը [Lazard 1978: 253; Paul 2001: 25]: Ըստ Վ. Սոկոլովայի՝ թափշերենում բաղաձայնների թիվը 24 է. նա առանձին բաղաձայնների շարքին է դասում նաև «փափուկ» ք և ց հնչյունները, որոնք, ըստ Վ. Սոկոլովայի, հակադրվում են ետնալեզվային k և g պայթական բաղաձայններին՝ որոնց արտասանությունը քմայնացման արդյուքնում ունի պայթաշփական բնույթ՝ ձգտելով չ-ի և j-ի, և դրանց առանձին և ոչ թե k և g բաղաձայնների տարբերակներ լինելն ապացուցվում է դրանց՝ միևնույն հնչյունական դիրքերում հանդես գալու ունակությամբ [Соколова 1953: 113-114]: Չնայած այս բոլոր տարակարծություններին՝ թափշերենի Անբարանի բարբառի բաղաձայնների թիվը հստակ է, քանի որ այս բարբառում բացակայում են ինչպես կոկորդային դադարը (?), անպես էլ w կիսաձայնը, ետնաքիմքային ռնգային ղ-ն, միջնալեզվային ք և ց բաղաձայնները.⁶ թափշերենի Անբարանի բարբառի բաղաձայնական համակարգում կա 22 բաղաձայն, որոնք ըստ իրենց արտաբերման տեղի և ձայնային հատկանիշի կարող ենք ներկայացնել հետևյալ կերպ՝

Աղյուսակ 2

Անբարանի բարբառի բաղաձայնները ըստ արտաբերության տեղի և ձայնային հատկանիշի

⁶ Չնայած որոշ բառերում (tík'a «կտոր», éami «նավ») այս հնչյունների առկայությանը՝ ամեն դեպքում այս բաղաձայնները թափշերենի Անբարանի բարբառում չեն կարող համարվել առանձին բաղաձայններ, քանի որ դրանք ընդամենը k և g բաղաձայնների տարբերակներն են, և դրանց երևան գալը պայմանավորված է զուտ դրանց դիրքով: Ուստի մեր աշխատանքում մենք դրանք ևս արտահայտում ենք k և g գրույթներով:

				Ըստ արտաբերության տեղի					
				Երկ- շրթնային	Շրթն- ատամնային	Առաջնա- լեզվային	Միջնա- լեզվային	Ետնա- լեզվային	Հագագային
Ըստ ձայնի և արձնակի պարունակության	Ձայ- նեղ	Ըստ արտաբերության եղանակի	Պայթական	b	-	d	-	g	-
			Շփական	-	v	z, ž	-	γ	h
			Պայթաշփական	-	-	j	-	-	-
	Խուլ		Պայթական	p	-	t	-	k	-
			Շփական	-	f	s, š	-	x	-
			Պայթաշփական	-	-	č	-	-	-
	Ձայ- նորդ		Թրթռուն	-	-	r	-	-	-
			Միջնային	-	-	-	y	-	-
			Կողմնային	l	-	-	-	-	-
			Ռնգային	m	-	n	-	-	-

Այժմ տարաժամանակյա կտրվածքով անդրադառնանք յուրաքանչյուր բաղաձայնին առանձին-առանձին:

1.3.1 b < *b, *p, *dw

1. b < h. իր. *b

Երկշրթնային ձայնեղ պայթական b պարզ բաղաձայնը հիմնականում հանգում է հին իրանական *b բաղաձայնին բառասկզբում ձայնավորներից կամ *r ձայնորդից առաջ, օրինակ՝ bəva «եղբայր» < h. իր. *brātar-, bārz «բարձր» < h. իր. *barz-, bame «լացել» < h. իր. *bram-/ *barm- [Расторгуева, Эдельман 2003: 172], bāxše «ներել, նվիրել» < h. իր. *baxš- [Расторгуева, Эдельман: 47], bānd «կապ, հանգույց» < h. իր. *banda- և այլն:

2. b < h. իր. *p

Թափշերենի Անբարանի բարբառի b բաղաձայնը հին իրանական *p-ին հանգում է միջձայնավորային դիրքում և *m ձայնորդից հետո, օրինակ՝ be «առանց» < h. իր. *apa-, āmbo «ամբար» < h. իր. *ham- + *√par- [Ефимов, Расторгуева, Шарова 1982: 61]

3. b < h. իր. *dw

Հին իրանական *dw > b անցումը արտահայտված է թափշերենի Անբարանի բարբառի ba «դուռ» < h. իր. *dwar- բառում:

1.3.2 p < *p

Երկշրթնային խուլ պայթական պարզ p բաղաձայնը բառասկզբում ձայնավորներից և r/ɾ ձայնորդից առաջ հանգում է հին իրանական *p-ին, օրինակ՝ po «ոտք» < հ. իր. *pād-, pāte «եփել» < հ. իր. *pač-/ *pāk- [Абаев 1958: 487], pas «ոչխար» < հ. իր. *pasu-, pārd «կամուրջ» < հ. իր. *pɾtu- [Пирейко 1991: 118], pāšma «բուրդ» < հ. իր. paš-man-, pust «կաշի, մաշկ» < հ. իր. *pawasta-:

Բառամիջում և բառավերջում p բաղաձայնը հիմնականում ներկայանում է sp բաղաձայնախմբում, որը հանգում է հնդեվրոպական *kw-ից ծագող համաիրանական *sw հնչյունախմբին, որը հյուսիսարևմտյան իրանական լեզուներում տալիս է sp [տե՛ս Windfuhr 2009: 19; Paul 1998: 166, 170; Расторгуева, Эдельман 2000: 243]: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում sp բաղաձայնախումբը հիմնականում հանդես է գալիս բաղաձայնների միջև օ ձայնավորի հավելմամբ, օրինակ՝ səpa «շուն» < հ. իր. *spaka- < *swaka- , səpi «սպիտակ» < հ. իր. *spaita-, < *swaita-, āsb «ծի» < հ. իր. *aspa- < *aswa-:

1.3.3 d < *d, *t

1. d < *d

Առաջնալեզվային ձայնեղ պայթական պարզ d ձայնավորը բառասկզբում ձայնավորներից և r ձայնորդից առաջ շարունակում է հին իրանական *d-ն, օրինակ՝ duž «ցավ» < հ. իր. *daja- [Расторгуева, Эдельман 2003: 283], dum «պոչ» < հ. իր. *dum(b)a-, da «ծոր» < հ. իր. *dara-, di «գյուղ, քաղաք» < հ. իր. *dahiu-, dā «տասը» < հ. իր. *dasa-, du «սուտ» < հ. իր. *drauga-, dāndon (dāndun) «ատամ» < հ. իր. *dantan- / *dantān- և այլն:

2. d < *t

D բաղաձայնը շարունակում է նաև հին իրանական արմատներում հետձայնորդային *t բաղաձայնը, օրինակ՝ kārde «անել» < հ. իր < հ. իր. *kɾta-, zārd «դեղին» < հ. իր. *zar(i)ta-, sārd «սառը, ցուրտ» < հ. իր. *sarta-ka-, merd «տղամարդ» < հ. իր. *martya-, anda «մեջ, -ում/ հետ, -ով» < հ. իր. *antar և այլն:

Միջձայնավորային դիրքում հին իրանական *t թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառերում չի պահպանվում, ինչը, սակայն, հնարավոր է, որ պայմանավորված լինի հին ոտագիզմով, այսինքն՝ նախ հին իրանական *t բաղաձայնը կարող էր դառնալ *d,

այնուհետև *r, ապա՝ ընկնել՝ պայմանավորված թափշերենի բաղաձայնական համակարգում r ձայնորդի առանձնահատկություններով (տե՛ս § 1.3.15), օրինակ՝ sã «հարյուր (հմմտ. ժ. պ. sad) հ. իր. < *sata-, ka «տուն» (ժ. պ. kădxoda «տանուտեր» բառում) < հ. իր. *kata-, ru «գետ» (ժ. պ. rud) < հ. իր. *rautah- և այլն:

Թափշերենի Անբարանի բարբառի այն բառերը, որտեղ d բաղաձայնը համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի d բաղաձայնին՝ հանգելով հին իրանական *z-ին, կքննարկենք 3-րդ գլխում:

1.3.4 t < *t

Առաջնալեզվային խուլ պայթական t պարզ բաղաձայնը հանգում է բառասկզբի նախաձայնավորային *t-ին, օրինակ՝ tə«դու» < հ. իր. *tawā-, tārse «վախենալ» < հ. իր. *tars-, tār «մարմին» < հ. իր. *tanu-, tum «սերմ» < հ. իր. *tauxman-:

Հին իրանական *t բաղաձայնը թափշերենի Անբարանի բարբառում պահպանվում է նաև բառամիջում՝ խուլ բաղաձայններից հետո, օրինակ՝ mast «հարբած» < հ. իր. *masta-, məšt «բռնկող» < հ. իր. *muštai-, hāft «յոթ» > հ. իր. *hapta-, pate «եփել» < հ. իր. *paxta-, sute «այրվել» < հ. իր. *suxta-⁷ և այլն:

1.3.5 g < *g, *k

1. g < *g

Ետնալեզվային ձայնեղ պայթական պարզ g բաղաձայնը շարունակում է բառասկզբի *g-ն ձայնավորներից և r ձայնորդից առաջ, օրինակ՝ go «կով» < հ. իր. *gāw-, guš «ականջ» < հ. իր. *gauša-, gate «վերցնել» < հ. իր. *grabta-, gada «փոքր», կրտսեր» < *gada-/*gauda- [Расторгуева, Эдельман 2007: 101], gi «վիզ» < հ. իր. *giri- և այլն:

Բառամիջում և բառավերջում g բաղաձայնը հիմնականում հանգում է հին իրանական *g-ին՝ *n ձայնորդից հետո, օրինակ՝ rāng «գույն» < հ. իր. *ranga-, māng < հ. իր. mānga- [Пирейко 1991: 113]:

2. g < *k

Թափշերենի Անբարանի բարբառի g բաղաձայնը շարունակում է նաև հին իրանական *k բաղաձայնը՝ մեծ մասամբ r/ɾ ձայնորդից հետո, երբեմն էլ միջձայնավորային դիրքում, օրինակ՝ gug «հորթ» < հ. իր. *gau(a)-ka-/*gāw(a)-ka-

⁷ X բաղաձայնի անկմամբ, տե՛ս §1.3.21:

[Расторгуева, Эдельман 2007: 214], *kāg* «հավ» < հ. իր. **k̥ka-*, *māg* «մահ» < հ. իր. **marka-*, *vāg* «գայլ» < հ. իր. **w̥ka-*, *ig* «մեկ, մի» < հ. իր. **aiwa-ka-* և այլն:

1.3.6 *k* < **k*

Ետնալեզվային խուլ պայթական *k* պարզ բաղաձայնը բոլոր դիրքերում հանգում է հին իրանական **k* բաղաձայնին, օրինակ՝ *kina* «աղջիկ» < հ. իր. **kanī-ka-/*kanya-ka-* [Эдельман 2011: 220], *ko* «աշխատանք» < հ. իր. **kāra-*, *ka* «տուն» < հ. իր. **kata-*, *həšk* «չոր» < հ. իր. **huška-*, *kem* «ճիճու» < հ. իր. **k̥mi-*, *čākut* «ճակատ» < հ. իր. *čakāta-* (հմմտ. միջ. պ. *čakāt*) [Hassandoust 2014b: 1033] և այլն:

1.3.7 *v* < **w*, **p*, **b*

1. *v* < հ. իր. **w*

Շրթնատամային ձայնեղ շփական *v* պարզ բաղաձայնը, որ թափշերենի Անբարանի բարբառի ամենահաճախ պատահող բաղաձայններից է, բառերից ճնշող մեծամասնության մեջ շարունակում է հին իրանական **w* բաղաձայնը, օրինակ՝ *vo* «քամի» - հ. իր. **wāta-*, *vār* «ծյուն» < հ. իր. **wafra-*, *vāg* «գայլ» < հ. իր. **w̥ka-*, *va* «գառ» < հ. իր. **warnaka-* < հնդ. իր. **wara-* [Абаев 1989: 87], *vist* «քսան» < հ. իր. **wisati-*, *vinde* «տեսնել» < հ. իր. **waina-*, *vəni* «քիթ» < հ. իր. **waina-*, *javān* < հ. իր. **yawanu-ka-* [Абаев 1989: 87], *navve* «իննսուն» < հ. իր. **nawati-* և այլն:

2. *v* < հ. իր. **p*

Թափշերենի Անբարանի բարբառի *v* բաղաձայնը մի շարք արմատներում՝ հիմնականում բառամիջում և բառավերջում, հանգում է հին իրանական **p*-ին, օրինակ՝ *uv* «ջուր» < հ. իր. **āp-*, *tav* «ջերմություն, տենդ» < հ. իր. **tap-*, *šav* «գիշեր» < հ. իր. **xšap-*, *kāvu* «երկնագույն, կապույտ, կանաչ» < հ. իր. **kapauta-*, *hāvda* «յոթանասուն» < հ. իր. **haptadasa-* և այլն:

3. *v* < հ. իր. **b*

Հազվադեպ *v* բաղաձայնը կարող է հանգել նաև հին իրանական **b* բաղաձայնին, օրինակ՝ *āv* «ամպ» < հ. իր. **abra-* [Пирейко 1991: 107; Абаев 1958: 72, Расторгуева, Эдельман 2000: 72], *vārde* «բերել» < հ. իր. **b̥ta-*:

1.3.8 *f* < **f*, **p*

Թափշերենի Անբարանի բարբառի շրթնատամային խուլ շփական *f* պարզ բաղաձայնը շատ հազվադեպ է հանդիպում իրանական ծագման բառերում, այն

առավել ակտիվ է արաբական (պարսկերենի միջնորդությամբ) փոխառություններում, օրինակ՝ fik «միտք» (հմմտ. ժ. պ. fekr), fuyda «օգուտ» (հմմտ. ժ. պ. fāyede), fary «տարբերություն» և այլն: Թալիշերենում այս բաղաձայնի պասիվ կարգավիճակի մասին լեզվի հնչյունական համակարգին նվիրված առկա ուսումնասիրություններում նկատվում է հետազոտողների միաձայն կարծիքը [Миллер 1953: 60; Соколова 1953: 116; Расторгуева 1990: 179; Пирейко 1991: 106]. Բ. Միլլերը և Լ. Պիրեյկոն իրենց աշխատանքներում հիշատակում են հին իրանական բառասկզբի *f-ն պահպանած միայն երկու բառ՝ fəšārde «սեղմել» և fəršie «սահել, սայթաքել < հավանաբար հ. իր. *fra- + *sāy- «պառկել» [Пирейко 1991: 106; Миллер 1953: 60]: Որոշ իրանական ծագման բառերում f բաղաձայնը հանդես է գալիս ft բաղաձայնական խմբում, ինչպես, օրինակ՝ hāft «յոթ» < հ. իր. *hafta-, kāfte «աղավնի» < հ. իր. *kapaut-(t)ar- [Эдельман 2011: 243-244], bāfte «գործել, հյուսել»:

1.3.9 z < *z,

Առաջնալեզվային ձայնեղ շփական z պարզ բաղաձայնը բոլոր դիրքերում հիմնականում շարունակում է հին իրանական *z բաղաձայնը, օրինակ՝ zəne «իմանալ, գիտենալ» < հ. իր. *zān-, zomo «փեսա» < հ. իր. *zāmātar-, zārd «դեղին» < հ. իր. *zar(i)ta-, āz «ես» < հ. իր. *azam-, zua «տղա, որդի» < հ. իր. *zāta-, bəz «այծ» < հ. իր. *būza-, zina «երեկ» < հ. իր. *zi-, hazu «հազար» < հ. իր. *hazahra-, bārz «բարձր» < հ. իր. *bṛzant- և այլն:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում, ինչպես նշեցինք (տե՛ս § 1.3.3), մի շարք բառերում հին իրանական *z-ն սպասվող z-ի փոխարեն ունենք d, որը հարավարևմտաիրանական լեզուներին հատուկ զարգացում է, հետևաբար այդ բառերը կարելի է դիտարկել որպես փոխառություններ:

1.3.10 s < *s

1. s < հ. իր. s

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի առաջնալեզվային խուլ շփական s պարզ բաղաձայնը բոլոր դիրքերում շարունակում է հին իրանական *s-ն, օրինակ՝ sa «զլուխ» < հ. իր. *sarah-, sārd «սառը, ցուրտ» < հ. իր. *sarta-ka-, sə«կարմիր» < *suxra-՝ *suk- «վառվել» արմատից [Лаболов 2010: 276; Абаев 1979: 209], rəvos «աղվես» < հ. իր. *raupasa- և այլն:

1.3.11 ž < *j, *č, *ž, *š

Առաջնալեզվային ձայնեղ շփական ž պարզ բաղաձայնը թափշերենի Անբարանի բարբառի ամենաակտիվ բաղաձայններից է և շարունակում է հին իրանական *j, *č, *ž, *s բաղաձայնները:

1. ž < հ. իր. *j

Ž բաղաձայնը հանգում է հին իրանական j բաղաձայնին բառասկզբում՝ ձայնավորներից առաջ, օրինակ՝ žen «կին» < հ. իր. *janī-, žae «խփել» < հ. իր. *jan-, žie «ապրել» < հ. իր. *jīwa-, žiya «պարան» < հ. իր. *jyā- [Пирейко 1991: 112]; բառամիջում՝ միջձայնավորային դիրքում և r ձայնորդից հետո, օրինակ՝ eržun/erjun «էժան» < հ. իր. *arjant- [Расторгуева, Эдельман 2000: 220]:

2. ž < հ. իր. *č

Հին իրանական *č բաղաձայնին թափշերենի Անբարանի բարբառի ž բաղաձայնը հանգում է բառամիջում՝ ձայնավորների միջև, օրինակ՝ ruž «օր» < հ. իր. *raučah-, mežuna < հ. իր. *marwičaka- (հ. իր. *marwi- «մրջյուն») [Абаев 1973: 88], -vož (օրինակ՝ badvož «զրպարտիչ, զազրախոս») < հ. իր. *wača- [Пирейко 1991: 112] և այլն:

3. ž < հ. իր. ž

Որոշ բառերում հին իրանական *ž բաղաձայնը պահպանվում է, օրինակ՝ tiž «սուր» < հ. իր. *taiža-:

4. ž < հ. իր. *š

Թափշերենի Անբարանի բարբառի ž-ն հազվադեպ կարող է շարունակել հին իրանական *š բաղաձայնը, ինչպես՝ hažda «տասնութ» < հ. իր. *aštadasa-, səbəž < հ. իր. *spiš-:

1.3.12 š < *š, *xš

Առաջնալեզվային խուլ շփական š պարզ բաղաձայնը մեծ մասամբ հանգում է հին իրանական *š-ին, երբեմն՝ *xš բաղաձայնախմբին:

1. š < հ. իր. *š

Տարբեր դիրքերում հին իրանական *š շարունակող š բաղաձայնով բառերի քանակը թափշերենի Անբարանի բարբառում բավականին մեծ է, ինչպես, օրինակ՝ šo «ուրախ» հ. իր. *šata- [Пирейко 1991: 112], guš «ականջ» < հ. իր. *gauša-, taši «ծարավ» < հ. իր. *tṛšna-ka-, čaš «աչք» < հ. իր. *čašman-, hašt «ութ» < հ. իր. *ašta-, duš «ուս» <

h. իր. *dauš-, məšt «բռննցք» < h. իր. *muštai-, kāšte «ցանել, տնկել» < h. իր. *karš- [Эдельман 2011: 308] և այլն:

2. š < *xš

Š բաղաձայնը շարունակում է *xš բաղաձայնախումբը հետևյալ բառերում՝ šāš «վեց» < h. իր. *xšwaš-, šav «գիշեր» < h. իր. *xšap-, šət «կաթ» < h. իր. *xšwipta- [Асатрян 1991: 491], haši «արև» < *hwar- + *xšaita- [Пирейко 1991: 112]:

1.3.13 č < *č

Առաջնալեզվային խուլ պայթաշփական č բաղաձայնը հիմնականում շարունակում է բառասկզբի նախաձայնավորային հին իրանական *č-ն, օրինակ՝ čāš «աչք» < h. իր. *čāšman-, čāx «ակ, անիվ» < h. իր. *čaxra-, čānd «որքան, քանի» < h. իր. *čī-want- [Расторгуева, Эдельман 2003: 200], čəne «հավաքել, քաղել» < h. իր. *čīna-, čānga «ճանկ» < h. իր. *čānga-, čo (ču) «չորս» < h. իր. *čaθwār, čākuš «մուրճ» < h. իր. *čakuš- և այլն:

1.3.14 j < *y

Առաջնալեզվային ձայնեղ պայթաշփական j բաղաձայնը թափշերենի Անբարանի բարբառի պատիվ բաղաձայններից է և համեմատաբար հաճախ է հանդիպում բառասկզբում՝ հանգելով հին իրանական բառասկզբի *y ձայնորդին՝ այդպիսով դրսևորելով հարավարևմտաիրանական լեզուներին բնորոշ զարգացում [տե՛ս §1.3.19; §1.4.6], օրինակ՝ jiga «լարդ» < h. իր. *yakar-, jodu «կախարդանք» < h. իր. *yātuka-, jəvon «երիտասարդ» < h. իր. yuwān- [Расторгуева 1990: 98], juye «կրծել, ծամել» < h. իր. *yau- [Эдельман 2011: 89] և այլն:

1.3.15 r < *r, *rd

Թափշերենի Անբարանի բարբառի բաղաձայնական համակարգի գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը դրևորվում է առաջնալեզվային r ձայնորդի պատմական զարգացման մեջ: Իր «Ակնարկներ իրանական լեզուների հնչյունաբանության շուրջ» («Очерки по фонетике иранских языков») ուսումնասիրության մեջ Վ. Սոկոլովան, անդրադառնալով թափշերենի ձայնորդներին, նշում է. «R հնչույթը առաջնալեզվային է, միազարկ կամ երկզարկ: R-ի թուլացման և անկման դեպքեր չեն նկատվում» [Соколова 1953: 116]: Սա ամբողջովին հակասում է Բ. Միլլերի՝ նույն թվականին լույս տեսած «Թափշերեն» («Талышский язык»)

աշխատության *r* ձայնորդի այն բնութագրմանը, ըստ որի՝ թալիշերենի *r* ձայնորդի բնորոշ հատկանիշը դրա թույլ կարգավիճակն է բառավերջում՝ ձայնավորներից հետո, կամ միջձայնավորային դիրքում [Миллер 1953: 67]: Այսպես, թալիշերենի Անբարանի բարբառում *r* ձայնորդը պատմականորեն հանգում է հին իրանական **r*-ին կամ **rd* բաղաձայնական խմբին:

1. *r* < *h*. իր. **r*

Հին իրանական **r*-ին հանգող առաջնալեզվային *r* ձայնորդը թալիշերենի Անբարանի բարբառում պահպանվում է մեծ մասամբ բառասկզբում, ինչպես, օրինակ՝ *ruž* «օր» < *h*. իր. **raučah-*, *ru* «ճանապարհ» < *h*. իր. **rāθa-*, *rāst* «ուղիղ, ճիշտ» < *h*. իր. **rāsta-*, *rəvus* «աղվես» < *h*. իր. **raupasa-*, *rāng* «գույն» < *h*. իր. **ranga-*, *rušun* «լուսավոր, պայծառ» < *h*. իր. **rauxšna-* և այլն:

Բառամիջում *r* ձայնորդը հիմնականում պահպանվում է *rd* < **rt*, *rz* < **rz* բաղաձայնական խմբերում, օրինակ՝ *sārd* «սառը, ցուրտ» < *h*. իր. **sarta-ka-*, *zārd* «դեղին» < *h*. իր. **zarta-*, *merd* «տղամարդ» < *h*. իր. **martya-*, *gārde* «պտտվել, քայլել» < *h*. իր. **gart-*, *pārd* «կամուրջ» < *h*. իր. **pṛtu-*, *bārz* «բարձր» < *h*. իր. **barz-/bṛz-*, *dārz* «խուրձ» < *h*. իր. **dārza-ka-*:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի առաջնալեզվային *r* ձայնորդի անկայուն կարգավիճակը հատկապես լավ է դրսևորվում բառամիջում՝ միջձայնավորային դիրքում և բառավերջում՝ հետձայնավորային դիրքում, օրինակ՝ *ko* «գործ, աշխատանք» (հմմտ. ժ. պ. *kār*) < *h*. իր. **kāra-*, *bo (bu)* «բեռ» (հմմտ. ժ. պ. *bār*) < *h*. իր. **bāra-*, *sa* «զլովիս» (հմմտ. ժ. պ. *sar*) < *h*. իր. **sarah-*, *ha* «ավանակ» (հմմտ. ժ. պ. *xar*) < *h*. իր. **xara-*, *poa* (հմմտ. ժ. պ. *pāre*) «մաս, հատված» < *h*. իր. **pāra-*, *da* «ծոր, հովիտ» < *h*. իր. **dara-* և այլն: Այս ձայնորդը անկայուն է նաև **rm*, **rk* բաղաձայնական խմբերում, օրինակ՝ *kāg* «հավ» < *h*. իր. **kṛka-*, *vāg* «գայլ» < *h*. իր. **wṛka-*, *māg* «մահ» < *h*. իր. **marka-*, *gām* «տաք, ջերմ» < *h*. իր. **garma-*, *nām* «փափուկ» < *h*. իր. **narma-* < **namra-/namna-* *xəmo* «արմավ», հմմտ.՝ ժ. պ. *xormā*⁸ և այլն:

2. *r* < *h*. իր. **rd*

⁸ Ժամանակակից պարսկերենի *xormā* բառը համարվում է առաջացած հայերենի իրանական փոխառություն *armav* ձևից՝ նախաձայն *x*-ի հավելումով և բառավերջի *v*-ի անկումով [Աճառյան 1971: 328; Цабаолов 2010: 486]:

Հին իրանական հետձայնավորային *rd բաղաձայնական խմբին հանգող r ձայնորդով մինչ այժմ թափանցիկ ստուգաբանություն ունեցող միակ բառը Անբարանի բարբառի sur «տարի» (թալիշական այլ բարբառներում՝ sor) բառն է, որ հանգում է հին իրանական *sard- ձևին (հմմտ. ժ. պ. sāl «տարի», *rd > l անցմամբ): Թալիշերենի Անբարանի բարբառի՝ մեր հավաքած լեզվական նյութում կա ժամանակակից պարսկերենի l ձայնորդին համապատասխանող r ձայնորդով վերջացող մեկ այլ բառ՝ bur «բահ» (հմմտ. ժ. պ. bil, քրդ. bē, բել. bard): Բառի ստուգաբանությունը կապվում է հին իրանական *bad- «փորել, ծակել» արմատի հետ, որից առաջացած *badar- և *badra- ձևերից ըստ Գերշևիչի հնարավոր է *badar- > *baya- > քրդ. bē և *badra- > *bard- > բել. bard զարգացումները [Gershevitch 1985a: 170-171]: *Rd բաղաձայնական խմբով նախաձևի զարգացում կարող է լինել նաև Անբարանի բարբառի bur բառը:

1.3.16 m < *m

Անկախ դիրքից՝ թալիշերենի Անբարանի բարբառի երկշրթնային ռնգային m ձայնորդը հանգում է հին իրանական *m-ին, օրինակ՝ merd «տղամարդ» < հ. իր. *martya-, māg «մահ» < հ. իր. *marka-, zomo «փեսա, փեսացու» < հ. իր. *zāmātar-, am «ուս» < հ. իր. *arma-/*ṛma- [Расторгуева, Эдельман 2000: 226], օm «այս» < հ. իր. *ima-, kem «որդ, ճիճու» < հ. իր. *kṛmi-, gām «տաք, ջերմ» < հ. իր. *garma-, bāme «լացել» < հ. իր. *bram-/*barm-, dum «պոչ» < հ. իր. *dum(b)a- [Расторгуева, Эдельман 2003: 479], gāndəm «ցորեն» < հ. իր. *gantuma-, nom «անուն, անվանում» < հ. իր. *nāman- և այլն:

1.3.17 n < *n

Առաջնալեզվային ռնգային n ձայնորդը նույնպես բոլոր դիրքերում շարունակում է հին իրանական *n բաղաձայնը, օրինակ՝ nava «թոռ» < հ. իր. *napat-, nun «հաց» < հ. իր. *ni-kan- «թաղել, հորել»՝ պայմանավորված հացի պատրաստման եղանակով [Цабалов 2010: 28], ni «որձ» < հ. իր. *narya-, nav «ինը» < հ. իր. *nawa-, kina «աղջիկ» < հ. իր. *kānī-kā, mān «ես» (եզ. թ. 1-ին դեմք անձնական դերանվան թեք ձևը) < հ. իր. *mana-, anda «մեջ, -ում» < հ. իր. *antar-, rušun «լուսավոր» < հ. իր. *rauxšna-,

neči⁹ «գայլ» < հ. իր. *naxu-ščaria- [Edelman 2003: 122], nana «մայրիկ» < հ. իր. *nanā-, āngəšta < հ. իր. *angušta-, bən «հատակ, տակ, հիմք» < հ. իր. *būna-, dāndun «ատամ» < հ. իր. *dantan-/*dantān- և այլն:

1.3.18 l < *r, *rd, *rz

Առաջնալեզվային (հետնատամնային) կողային l ձայնորդը բավականին լայն տարածում ունեցող բաղաձայն է թալիշերենի Անբարանի բարբառում ինչպես բնիկ իրանական, այնպես էլ թյուրքական ու արաբական փոխառություններում [Пирейко 1991: 118], օրինակ՝ gubalak «սունկ», yeralma «կարտոֆիլ», aljak «ձեռնոց», bala «երեխա», nalat «անեծք», mualem «ուսուցիչ» և այլն [տե՛ս §3.2.2.1.2.1; §3.2.2.2]:

Բնիկ իրանական բառերում l ձայնորդը շարունակում է հին իրանական *r բաղաձայնը և *rd բաղաձայնական խումբը՝

1. l < հ. իր. r

L ձայնորդը հին իրանական *r ձայնորդին է հանգում հետևյալ բառերում՝ lārze «դողալ» < հ. իր. *rarz-, ləšte «լիզել» < հ. իր. *raiz-, gili «ցել» < հ. իր. *graya- [Пирейко 1991: 118]:

2. l < հ. իր. *rd

Հին իրանական *rd բաղաձայնական խմբին հանգող l ձայնորդ ունեցող բառերի կարգավիճակը թալիշերենի Անբարանի բարբառում բավականին վիճահարույց ու բարդ խնդիր է՝ նախևառաջ լեզվական նյութի փոքր ծավալի պատճառով, քանի որ հին իրանական բաղաձայնական այս խումբը ցույց է տալիս պատմական տարբեր զարգացումներ (ինչպես l, այնպես էլ r): Խնդիրը բարդանում է նաև այն հանգամանքով, որ *rd բաղաձայնական խմբին հանգող l ձայնորդ ունեցող առանց այն էլ փոքրաթիվ բառերից որոշները ակնհայտ հարավարևմտաիրանական (պարսկական) փոխառություններ են, ինչի մասին վկայում են դրանց հնչյունական կազմում առկա պատմական հնչյունական այլ զարգացումներ, օրինակ՝ dəl (d՝ սպասվող հյուսիսարևմտաիրանական z-ի փոխարեն) «սիրտ» < հ. իր. *zrd- [տե՛ս §1.3.9; §1.4.3; §1.4.11; §3.2.2.1.1]: Այսպես, թալիշերենի Անբարանի բարբառում l ձայնորդը հանգում է հին իրանական *rd բաղաձայնախմբին հետևյալ բառերում, որոնց՝

⁹ Թալիշերենի Անբարանի բարբառում «գայլ» հասկացության իմաստն արտահայտող բառերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ավյան 2015: 48-50:

հարավարևմտաիրանական փոխառություն լինելու հանգամանքը հստակ չէ, օրինակ՝
vəl «ծաղիկ» < հ. իր. *wɾda-, pul (այլ բարբառներում նաև pəl) «փող» < հ. իր. *pɾd-
[Абаев 1958: 452]:

1.3.19 y < *y

Միջնալեզվային y ծայնորդը թալիշերենի Անբարանի բարբառում բնիկ իրանական բառերում բավականին հազվադեպ է հանդիպում. այն առավել տարածված է փոխառյալ բառերում, ինչպես, օրինակ՝ šey «իր, առարկա», xaygāt «դերձակ», fuyda «օգուտ», muṡāyesa «համեմատություն», keyk «տորթ», estādyon «մարզադաշտ», ʔaysi «ծիրան», yeralma «կարտոֆիլ», ʔayči «մկրատ» և այլն:

Բնիկ իրանական բառերում հին իրանական բառասկզբի *y ծայնորդը պահպանվել է եզակի դեպքերում, օրինակ՝ yav «գարի» < հ. իր. *yawa-, yād «օտար» < հ. իր. *yataw- [Пирейко 1991: 115-116]: Մնացած դեպքերում հին իրանական *y ծայնորդը տվել է առավելապես հարավարևմտաիրանական լեզուներին հատուկ զարգացում՝ *y > j [տե՛ս §1.3.14; §1.4.6]:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում y ծայնորդ ունեցող իրանական ծագման բառերը սակավաթիվ են, ընդ որում դրանք հիմնականում պարսկական փոխառություններ են, թեև թալիշերենի բառային կազմում ընդգրկվելուց հետո ժամանակի ընթացքում դրսևորել են այս լեզվի հնչյունական համակարգին հատուկ զարգացումներ, օրինակ՝ deyo «ծով» < հ. իր. *zrayah-, piyoz «սոխ» < հ. իր. *pi-ya-ka-/*pi-ya-ča- [Цаболов 2010: 80]:

Իրանական ծագման որոշ բառերի մեջ y ծայնորդը չունի ստուգաբանական բնույթ, առաջանում է երկու ծայնավորների միջև՝ հորանջից խուսափելու համար (հաճախ *r ծայնորդի անկման հետևանքով), օրինակ՝ hasuya «աներ, սկեսրայր» < հ. իր. *x^wasura- [Цаболов 2010: 461]:

1.3.20 h < *x, *x^w, *h, *θ, *θw, *fr

Հազագային շփական h խուլ բաղաձայնը շարունակում է հին իրանական *x, *x^w, *h բաղաձայնները: Այս բաղաձայնը պահպանվում է հիմնականում բառասկզբում, իսկ բառամիջում՝ միջծայնավորային դիրքում, և բառավերջում՝ հետծայնավորային դիրքում այն անկայուն է և հաճախ ընկնում է:

1. h < հ. իր. *x

Հին իրանական *x բաղաձայնը թալիշերենի Անբարանի բարբառում տալիս է հ բառասկզբում՝ ծայնավորներից առաջ, օրինակ՝ ha «ավանակ» > հ. իր. *xara-, hərie «զնել» < հ. իր. *xri-na- [Расторгуева 1990: 219]:

2. h < h. իր. *x^w

Ի բաղաձայնը հանգում է նաև հին իրանական բառասկզբի նախաձայնավորային *x^w-ին, օրինակ՝ hoa «քույր» > հ. իր. *x^wāhar-, hārde «ուտել» > հ. իր. *x^war-, hānde «կարդալ» > հ. իր. *x^wānta, həte «քնել» > հ. իր. *x^wapta- և այլն:

3. h < h. իր. *h

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի հ ծայնավորը շարունակում է նաև հին իրանական *h բաղաձայնը բառասկզբում՝ ծայնավորներից առաջ, օրինակ՝ həšk «չոր» < հ. իր. *huška-, hā, hār «ամեն, յուրաքանչյուր» < հ. իր. *harwa-, hama «բոլոր» < հ. իր. *hama-ka- և այլն:

4. h < h. իր. *θ, *θw

Բառամիջի միջձայնավորային և բառավերջի հետձայնավորային հ բաղաձայնը հիմնականում շարունակում է հին իրանական *θ բաղաձայնը և *θw բաղաձայնական խումբը, բայց շատ հաճախ այս դիրքերում այն ընկնում է, ինչը պարզորոշ երևում է ժամանակակից պարսկերենի և թալիշերենի Անբարանի բարբառի՝ հին իրանական միևնույն արմատներին հանգող բառերի համեմատության ժամանակ, օրինակ՝ pān «լայն» (հմմտ. ժ. պ. pahn) < հ. իր. *paθana-, ru «ճանապարհ» (հմմտ. ժ. պ. rāh) < հ. իր. *raθa-, ču(r) «չորս» (հմմտ. ժ. պ. čahār) < հ. իր. čaθwar:

5. h < h. իր. *fr

Եզակի դեպքերում թալիշերենի Անբարանի բարբառում ունենք հ բաղաձայնի զարգացում *fr բաղաձայնախմբից, օրինակ՝ havate «վաճառել» < հ. իր. *fra- + *waxš- «աճել, ավելանալ» [Cheung 2007: 428-429]:

1.3.21 x < *x

Ի տարբերություն հ բաղաձայնի՝ թալիշերենի Անբարանի բարբառի ետնալեզվային խուլ շփական x պարզ բաղաձայնը ակտիվ չէ և շատ հաճախ փոխարինվում է հազագային հ բաղաձայնով՝ անգամ փոխառված բառերում [Пирейко 1991: 114]: X բաղաձայնը հիմնականում հանգում է հին իրանական բառամիջի *x-ին՝ միջձայնավորային դիրքում կամ r ձայնորդից հետո, օրինակ՝ məx «մեխ» < հ. իր.

*maixa-/*mayuxa- [Расторгуева 1990: 219], čāx «անիվ» < *čarxa < հ. իր. *caxra: *Xm և *xt բաղաձայնական խմբում *x բաղաձայնը հիմնականում ընկնում է, օրինակ՝ tum «սերմ» < հ. իր. *tauxman- [Расторгуева 1990: 220], sute «այրվել» < հ. իր. *suxta-, pate «եփել» < հ. իր. *paxta- և այլն:

Հազվադեպ թալիշերենի Անբարանի բարբառի x բաղաձայնը հանգում է նաև հին իրանական *x^w և *h բաղաձայններին, ինչպես, օրինակ՝ xədo «աստված» < հ. իր. *x^watay-, xug «խոզ» < հ. իր. *hu-ka, սակայն դրանք ամենայն հավանականությամբ փոխառություններ են:

1.3.22 γ < *k, *g

Ետնալեզվային ծայնեղ շփական γ բաղաձայնը թալիշերենի Անբարանի բարբառի բաղաձայնական համակարգի ոչ այնքան ակտիվ հնչյուններից է: Այն մեծ մասամբ հանդիպում է արաբերենից և թյուրքական լեզուներից՝ հիմնականում պարսկերենի միջնորդությամբ փոխառված բառերում, ինչպես, օրինակ՝ yar «գերեզման» (հմմտ. ժ. պ. yabr), ituy (հմմտ. ժ. պ. otāy), ujāy «վառարան, օջախ» (հմմտ. ժ. պ. ojāy), bājanay «քենակալ» (հմմտ. ժ. պ. bājanāy) և այլն:

Սակավաթիվ իրանական արմատներում γ բաղաձայնը հանգում է հին իրանական *k և *g բաղաձայններին, օրինակ՝ səy «քար» < հ. իր. *sikā, tey «փուշ» < հ. իր. *taiga:

1.4 Անբարանի բարբառը հյուսիսարևմտաիրանական լեզուներին կապող հնչյունական զուգաբանությունները

Տարբեր լեզուների միջև հնչյունական զուգաբանությունների նկարագրման համար եվրոպական և ամերիկյան գիտական շրջանականերում հաճախ կիրառվում է իզոգլոս եզրը: Իզոգլոսը, որով բարբառագիտության մեջ լեզվաբանական քարտեզի վրա նշվում են որևէ լեզվական երևույթի տարածման սահմանները, առաջին անգամ գործածվել է լատվիերենի հետազոտությամբ զբաղվող գերմանացի լեզվաբան Ավգուստ Բիլենշտեյնի կողմից 1892 թվականին իր «Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen» աշխատության մեջ [Chambers, Trudgill 2005: 89]: Իզոգլոսները լինում են մի քանի տիպի՝ հնչյունական (իզոֆոն), ձևաբանական (իզոմորֆ), բառային (իզոլեքս) և այլն: Սույն գլխի երրորդ ենթագլխում մենք քննության առանք թալիշերենի Անբարանի բարբառի բաղաձայնական համակարգը՝ անդրադառնալով նաև բաղաձայնների պատմական զարգացմանը: Այդ բաղաձայններից որոշները, ինչպես նաև դրանց որոշ

համադրություններ, այսինքն՝ բաղաձայնական խմբեր, հանդես են գալիս որպես հնչյունական զուգաբանություններ, որոնք թափշերենի Անբարանի բարբառը միավորում են հյուսիսարևմտաիրանական լեզվախմբի այլ լեզուների հետ՝ առանձնացնելով այն հարավարևմտաիրանական լեզուներից: Այսպես, հին իրանական նախալեզուն, լինելով հնդեվրոպականից առաջացած հնդիրանական ճյուղից անջատված լեզու, պատմական զարգացման ընթացքում իր հերթին տրոհվում է մի շարք տարբերակների, որոնք պայմանականորեն բաժանվում են երկու հիմնական լեզվախմբի՝ արևելյան և արևմտյան իրանական լեզուներ: Դեռևս հին և միջին իրանական լեզվադարաշրջաններում արևելյան ու արևմտյան իրանական լեզուների միջև առկա տարբերությունները իրենց արտահայտությունն են գտնում նաև ժամանակակից իրանական լեզուներում:¹⁰ Արևելյան ու արևմտյան իրանական լեզուները իրենց հերթին բաժանվում են երկու բարբառային խմբերի՝ հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան, հյուսիսարևմտյան և հարավարևմտյան իրանական լեզուներ: Հարավարևմտաիրանական լեզուների բարբառային բաժանման խնդրում էական ու շրջադարձային նշանակություն ունեցան Թուրֆանից հայտնաբերված արևմտաիրանական բնագրերը: Դրանց բարբառագիտական վերլուծությունները, կատարված Կ. Ջալեմանի (1908թ.) և Օ. Մաննի (1909թ.) կողմից, կարևոր առաջընթաց էին արևմտաիրանական լեզուների բարբառային բաժանման խնդրում [Оранский 1979: 148], սակայն այս հարցում հատկապես մեծ ու նշանակալից դեր ունեցավ Պ.Տեդեսկոյի ուսումնասիրությունը, որտեղ նա արևմտաիրանական լեզուները բաժանում է երկու խմբի՝ հյուսիսային և հարավային՝ իր առաջարկած 13 հիմնական տարբերությունների հիման վրա [տե՛ս Tedesco 1921: 189-215]: Վերջին շրջանում կատարված ուսումնասիրություններում արևմտաիրանական լեզուների բարբառային բաժանման խնդրում ուշագրավ ու արժեքավոր հետազոտություն է Լ. Պոլի “The position of Zazaki among west Iranian languages” հոդվածը [տե՛ս Paul L. 1998: 163-177]: Ամփոփելով և ի մի բերելով վերոնշյալ կարևոր ուսումնասիրություններում հյուսիսարևմտաիրանական և հարավարևմտաիրանական լեզուների միջև առաջարկվող տարբերությունները, նշենք, որ ինչպես ցանկացած բաժանում,

¹⁰ Իրանական լեզուների բարբառային բաժանման, արևելյան ու արևմտյան իրանական լեզուների միջև տարբերությունների և դրանց հետ առնչվող խնդիրների մասին առավել մանրամասն տե՛ս Эдельман 1984: 14-23; Оранский 1979: 119-146:

հյուսիսային և հարավային իրանական լեզուների միջև սահմանագիծը ևս հստակ ու միանշանակ չէ, և պայմանականորեն հյուսիսարևմտաիրանական խմբի մեջ մտնող որևէ լեզու կարող է այս կամ այն հատկանիշով միավորվել մյուս հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների հետ, այնինչ մեկ այլ հատկանիշով ավելի մոտ լինել արևմտաիրանական լեզուների հարավային ճյուղին: Այսպես, այժմ անդրադառնանք թալիշերենի Անբարանի բարբառի հնչյունական համակարգի պատմական այն զարգացումներին, որոնց համաձայն այն դասվում է հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների շարքին:

Աղյուսակ 3

Հյուսիսարևմտաիրանական և հարավարևմտաիրանական լեզուները միմյանցից տարանջատող հնչյունական զուգաբանությունները ըստ Լ. Պոլի

Հնդ-եվր.	Պարթ.	Գոր.	Ազ.	Ջազա	Թալ.	Սեմն.	Մերձկասպ.	Կենտր.	Բել.	Քրդ.	Ժ.պ.
*k/*g	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	h/d
*k ^(w)	-ž-	-ž-	-ž-	-j-	-ž-	ǰ, ž	-j-	ǰ, ž, z	-j-	-ž-	-z-
*g ^(w) (h)	ž	ž	ž(y-)	j	ž	ǰ, ž	ǰ(z-)	ǰ, ž, z	j	ž	z
*kw	?	sip	isb	esp	asb	esp	s	esb	?	s	s
*tr/*tl	hr	(ya)r	(h)r	(hī)r	(h)* r	(h)r	r	r	s	s	s
*d(h)w	b	b	b	b	b	b	b	b	d(?)	d	d
հ.իր. *rd/*rz	r(δ)/rz	t,r/rz	r/rz	r/rz	r/rz	l/l(rz)	l/l	l/l(rz)	l/l(?)	t/t	l/l
*sw	wx	w	h	w	h	x(u)	x(u)	x(u),f	v	x(w)	x(u)
*tw	f	u	u	w	h	h	h	h(u)	h	h	h
*y-	y-	y-	y-	j-	j-	j-	j-	j-(y-)	j-	j-	j-

1.4.1 *ǰ > հու. արմ. ž, ǰ | հվ. արմ. z

1. Բառասկզբում

Հ. իր. *ǰani- «կին» > žen, հմմտ.՝ **հու. արմ.** քրդ. žin, զազա ženi [Todd 2008: 141], բել. ǰan [Фролова 1960: 63]; **հվ. արմ.**՝ Ժ. պ. zan, կում. zank [Thomas 1930: 789]:

Հ. իր. *ǵan-՝ *gan «խփել, հարվածել» բայի ներկայի հիմքը > ǵa-, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ բել. ǵan, զազա jan [Расторгуева 1990: 199], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. zan:

Հ. իր. *ǵīwa- «ապրել» > ǵi-, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ քրդ. ǵi-, բել. ǵi-, **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. zi-, կովկ. պ. zistan [Տոնոյան 2015: 131]:

Հ. իր. *ǵyā- «1. երակ, ջիղ, ջիլ, 2. լար, աղեղալար» > ǵiya «պարան, թոկ», հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ քրդ. ǵik, ǵih/ǵē, ǵew «լար, աղեղալար» [Цаболов 2010: 535], բել. ǵīg, jēg, jīy [Эдельман 2011: 146], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. zeh:

2. Միջձայնավորային դիրքում կամ *r ձայնորդից հետո

Հ. իր. *arjant- «արժեցող» > eržun «էժան», հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ զազի՝ aǵūn, քաֆր. ežān [Расторгуева, Эдельман 2000: 220], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. arzān, տաջ. arzon:

1.4.2 Միջձայնավորային *č > hu. արմ. ž | հվ. արմ. z

Հ. իր. *raučah- «լույս, փայլ, օր» > ruž «օր», հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ սանգ. ruž, սեմն. ruž [Расторгуева 1990: 197], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. ruz, տաջ. rūz:

Հ. իր. *tača-/*tāčaya-՝ *tak-/*tač «վազել, հոսել» բայի ներկայի հիմքը > tuž- «քշել, վանել, վազեցնել», հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ սանգ. taž- [Расторгуева 1990: 196], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. tāz- (tāxtan «սլանակ, արշավել» բայի ներկայի հիմքը):

Հ. իր. *raiča-՝ *raik-/*raič- «թողնել, լքել» բայի ներկայի հիմքը > rəž- «փլվել, քանդվել», հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ սանգ. riž, սեմն. riž «կաթել, թափվել», **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. riz (rixtan «լցնել/լցվել, թափ(վ)ել» բայի ներկայի հիմքը):

Հ. իր. *wāča-՝ *wak-/*wač- «խոսել» բայի ներկայի հիմքը > vož- (պահպանվել է միային մի քանի բաղադրյալ բառերում, ինչպես, օրինակ՝ badvož «զրպարտիչ, զազրախոս»), հմմտ. **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. āvāz «ձայն, հնչյուն» < *ā- + *√wak-/wač-:

1.4.3 *z > hu. արմ. z | հվ. արմ. d

Հ. իր. *zān- «իմանալ, գիտենալ» բայի ներկայի հիմքը > zən-, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ քրդ. zān-, բել. zān-, զազա zān, **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. dān-, կում. dimestan «իմանալ» [Thomas 1930: 853], բախթ. dūn-:

Հ. իր. *zāmātar- «փեսա» > zomo, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ բել. zāmāt, գուր. zāma, գիլ. zamo [Оранский 1960: 343], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. dāmād, տաջ. domod, կովկ. պ. dumbor [Տոնոյան 2015: 63]:

Հ. իր. *zi- «նախորդ, անցած» > zina «երեկ», հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ բել. zī [Абаев 1989: 313], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. diruz «երեկ», dišab «երեկ գիշեր»:

Թափշերենի Անբարանի բարբառի՝ հին իրանական *z-ին (< հնդեվր. *ǵ/*ǵh) հանգող z բաղաձայնին ժամանակակից պարսկերենի մեծ թվով բառերում սպասվող հարավարևմտաիրանական d-ի փոխարեն համապատասխանում է հյուսիսարևմտաիրանական z հնչյունական զարգացումը, որն ամենայն հավանականությամբ հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների ազդեցության արդյունք է,¹¹ օրինակ՝

Հ. իր. *zima- + *stāna- «ձմեռ» > zəmsun, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ քրդ. zəvəstan/zəstan [Цаболов 2010: 528], բել. zamistān, **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. zemestān, բայց կում. dimestān [Thomas 1930: 839]:

Հ. իր. *zam- «գետին, հող» > zamin, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ բել. zamīk, գիլ. zamin, **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. zamin, կում. zamiyo:

Հ. իր. *zānu- «ծունկ» > zənu, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ գիլ. zānu, քրդ. zāna, բել. zan [Абаев 1989: 315] **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. zānu:

Հ. իր. *hazahra- «հազար» > hazu, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ քրդ. hezar, գիլ. hizār, **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. hezār, տաջ. hazor:

Հ. իր. *būza- «այծ» > bəz, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ բել. buz, քրդ. bəzən, զազա bizi, գիլ. buz, մազ. bez [Расторгуева, Эдельман 2003: 192], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. boz, տաջ. buz, քախթ. buz:

1.4.4 Միջձայնավորային *s > **հու. արմ.** s | **հվ. արմ.** h

Հ. իր. *pasu- «մանր անասուն» > pas «ոչխար», հմմտ. **հու. արմ.**՝ բել. pas, զազա pas [Оранский 1979: 152], **հվ. արմ.**՝ լար. pah «խոյ», բուր. pāh «ոչխար» [Расторгуева 1990: 128]:

Հ. իր. *raupasa- «աղվես» > rəvus, հմմտ. **հու. արմ.**՝ օրմ. rawas, փար. ruṣasōk [Абаев 1973: 433], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. rubāh, տաջ. rūboh:

¹¹ Ի. Գերշևիչը մեկ այլ տեսակետ է առաջ քաշում, ըստ որի հնդեվրոպական նախալեզվի *ǵ քմային բաղաձայնը նախաձայնավորային դիրքում կանոնավոր կերպով տվել է z ոչ միայն մարերենում, այլև հին պարսկերենում, և միայն Աքեմենյանների շրջանից սկսած z բաղաձայնը ոչ պարտադիր կերպով փոխվում է ծ-ի, ուստի z և d բաղաձայնների հակադրությունը ոչ թե բարբառային տարբերակման, այլ պատահական զարգացման (chance development) արդյունք է [տե՛ս Gershevitch 1985: 206]: Այս տեսակետը հետազայում քննադատվում և մերժվում է Դ. Մակքենզիի կողմից [տե՛ս MacKenzie 1967: 19]

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում բավական մեծ թվով բառերում հյուսիսարևմտաիրանական *s* զարգացման փոխարեն ունենք հարավարևմտաիրանական *h* կամ բառավերջում՝ հետծայնավորային դիրքում ժ՝ կապված թալիշերենի հնչյունաբանական առանձնահատկությունների հետ [տե՛ս § 1.3.20]: Դա պայմանավորված է թալիշերենի Անբարանի վրա հարավարևմտաիրանական պարսկերենի ուժեղ ազդեցությամբ, և այդ բառերը պետք է դիտարկվեն որպես պարսկական փոխառություններ, ուստի դրանք ավելի հանգամանորեն կքննարկենք երրորդ գլխում [տե՛ս § 1.4.4]:

1.4.5 Բառասկզբի նախածայնավորային *w > hu. արմ. v | հվ. արմ. b

Հ. իր. *wāta- «քամի» > vu, հմմտ. **hu. արմ.**՝ qaqwa vāyo, մազ. vo(t) [Оранский 1979 163; Расторгыева 1990: 166], ժ. պ. bād, տաջ. bod

Հ. իր. *wafra- «ծյուն» > vā(r), հմմտ. **hu. արմ.**՝ մազ. vafr, սանգ. vafr [Расторгыева 1990: 181], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. barf, տաջ. barf, բախթ. barf:

Հ. իր. *waiti- «ուռի, ուռենի» > vi, հմմտ. **hu. արմ.**՝ սեմն. vīa, սանգ. vi, **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. bid, տաջ. bed:

Հ. իր. *wīsati- «քսան» > vist, հմմտ. **hu. արմ.**՝ սեմն. vist, սանգ. vist, **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. bist, տաջ. bist, կում. bīsta [Thomas 1930: 825]:

Հ. իր. *waina-՝ «տեսնել» բայի ներկայի հիմքը > vin- (անորոշը՝ vinde), հմմտ. **hu. արմ.**՝ սանգ. vin-, մազ. vīn- [Расторгыева 1990: 166], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. bin- (didan «տեսնել բայի ներկայի հիմքը»), տաջ. bin:

Հ. իր. *wara-/*warna-ka- «գառ» > va, հմմտ. **hu. արմ.**՝ qaqwa vara [Абаев 1989: 87], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. barre. տաջ. barra [Асимов 1985: 1238]:

Ամենայն հավանականությամբ հին իրանական *waina- արմատի որևէ ռեֆլեքսի է հանգում նաև vəni «քիթ» բառը, հմմտ. **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. bini, տաջ. binī:

1.4.6 Բառասկզբի *y > hu. արմ. y | հվ. արմ. j

Հյուսիսարևմտաիրանական և հարավարևմտաիրանական լեզուները իրարից տարանջատող պատմական հնչյունական զարգացումների մեջ բառասկզբի հին իրանական *y ձայնորդի խնդիրը թալիշերենի Անբարանի բարբառում բավական խճճված է. Լ. Պոլը այս զարգացումը ներառում է հյուսիսարևմտաիրանական և հարավարևմտաիրանական լեզուների միջև գոյություն ունեցող հնչյունական

իզոգլոսների շարքում [տե՛ս աղ.3]՝ թալիշերենի համար ընդունելով $*y > j$ զարգացումը, որն հատուկ է հարավարևմտաիրանական լեզուներին [Paul Ludwig 1998: 167, 170]: Վ. Ռաստորգուևան, ավելի առաջ գնալով, $*y$ ձայնորդի պատմական հնչյունական զարգացումը չի որակում որպես տարբերակիչ հատկություն արևմտաիրանական լեզուների հյուսիսային և հարավային խմբերի միջև՝ նշելով, որ հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների մեծ մասում $*y > j$ զարգացումը կանոնավոր է՝ առանձնացնելով միայն օրմուրի և փարաչի լեզուները (օրմ. բառասկզբի $*y > j/z$, փար. բառասկզբի $*y > ž$) [Расторгуева 1990: 164-165]: Թեև թալիշերենի Անբարանի բարբառում բառասկզբի պատմական $*y$ դեպքերի ճնշող մեծամասնությունում տալիս է j [տե՛ս §1.3.14], այնուամենայնիվ եզակի դեպքերում ունենք նաև $*y > y$ զարգացում: Այսպես՝

Հ. իր. $*yawa-$ «գարի» $> yav$, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ հարզ. yav [Kārang 1954: 50], գոր. $yawa$ [Blau 1989: 337], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. jow , տաջ. jav , բախթ. $jūh$, $jū$, կում. jah [Расторгуева 1990: 98]:

Հ. իր. $*yataw-$ (հմմտ. ավ. $yātav$ «կախարդ») $> yād$ «օտար» [Пирейко 1991: 115-116]:

1.4.7 $*sw > hu.$ արմ. sp/sb | հվ. արմ. s

Հ. իր. $*swaita-$ «սպիտակ» $> səpi$, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ գիլ. $safid$, $sifid$ [Керимова, Мамедзаде, Расторгуева 1980: 294], մազ. $esbi$, քրդ. $sipī$, զազա $sipe$ [Todd 2008: 149], բել. $spēt/ispēt$ [Расторгуева 1990: 202], **հվ. արմ.**՝ հարավարևմտաիրանական լեզուներում «սպիտակ» հասկացությունն արտահայտող բառը մեծ մասամբ ներկայացված է հյուսիսարևմտաիրանական փոխառությամբ՝ ժ. պ. $sefid$, տաջ. $safed$, բախթ. $safid$ [Расторгуева 1990: 129], կում. $spīr$ [Thomas 1930: 839]:

Հ. իր. $*swan-ka-$ «շուն» $> səpa$, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ սանգ. $espe$, սեմն. $esba$, գոր. $spok$ [Расторгуева 1990: 202]: Գիլ. sag և քրդ. se բառերը փոխառություն են պարսկերենից: **Հվ. արմ.**՝ ժ. պ. sag , տաջ. sag , լար. sag , կում. soy [Thomas 1930: 788]:

Հ. իր. $*aswa-$ «ծի» $> āsb$, հմմտ.՝ **հու. արմ.**՝ գիլ. asb , քրդ. $hasp$, բել. $hāps$, $hāsp$, asp [Mayer 1975: 93], սեմն. asp , սանգ. asm [Расторгуева 1990: 203]: **Հվ. արմ.**՝ «ծի» հասկացության իմաստը ևս հարավարևմտաիրանական լեզուներում արտահայտվում է

հյուսիսարևմտափրանական *aspa- արմատին հանգող ձևերով՝ Ժ. պ. asb, տաջ. asp, լար. asp, asb, բախթ. asp և այլն [Расторгуева 1990: 129]: Բնիկ հարավարևմտափրանական *asa- ձևը պահպանվել է Ժ. պ. savār «ծիավոր, հեծյալ» (< հ. իր. *aswa-bāra-) բառում [Расторгуева 1990: 128]:

1.4.8 *θr > hu. արմ. (h)r | հվ. արմ. s

<. իր. *xšaθra- «իշխանություն, թագավորություն» > šahr «քաղաք», հմմտ. **hu. արմ.**՝ գիլ.šahr, šar [Керимова, Мамедзаде, Расторгуева 1980: 314], քրդ. şehir [Фаризов 1957: 146], բել. šahr [Mayer 1975: 34], սեմն. šahr, սանգ. šar [Расторгуева 1990: 192], **հվ. արմ.**՝ հարավարևմտափրանական լեզուներում բառը փոխառված է հյուսիսարևմտափրանական լեզուներից՝ Ժ. պ.šahr, տաջ. šahr, բաղ. šahr [Lorimer 1922: 186] և այլն:

<. իր. *θrayah- «երեք» > se (հարավարևմտափրանական փոխառություն): Թալիշերենի Անբարանի բարբառում բնիկ հյուսիսարևմտափրանական ձևը չի պահպանվել, բացի այդ «երեք» թվականը որպես հարավարևմտափրանական փոխառություն է հանդես գալիս նաև կենտրոնական ու հարավային թալիշերենի գրեթե բոլոր բարբառներում՝ Ասալեմ՝ se [Yarshater 1996: 91], Մասալ՝ se [Nawata 1982: 114] և այլն: «երեք» թվականի բնիկ հյուսիսարևմտափրանական ձևի՝ իրանագիտական գրականության մեջ ամրագրված միակ վկայությունը, թերևս, թալիշերենի Քերգանոուդի խոսվածքի hai «երեք» (> *hrai) բառն է [տե՛ս Миллер 1953: 228; Оранский 1979: 154; Оранский 1988: 337; Расторгуева 1990: 191; Paul Ludwig 1998: 170]: <մմտ. **hu. արմ.**՝ qaqah hirē [Todd 2008: 54], սեմն. heira, hera [Оранский 1977: 155], սուրխ. here, լազ. heyre [Расторгуева 1990: 191]: Մյուս հյուսիսարևմտափրանական լեզուների մեծ մասում վկայված է հարավարևմտափրանական ձևով՝ գիլ. se, մազ. se և այլն: **Հվ. արմ.**՝ Ժ. պ. se, կում. soh [Thomas 1930: 790] և այլն:

1.4. 9 *dw > hu. արմ. b | հվ. արմ. d

<. իր. *dwar- «դուռ» > ba, հմմտ.**hu. արմ.**՝ qaqah bar, գոր. bara, սեմն. bār, սանգ. bar [Оранский 1979: 161], kē-ber «տան դուռ» [Paul Ludwig 1998: 166], **հվ. արմ.**՝ Ժ. պ. dar, տաջ. dar, բախթ. der, կում. dor [Thomas 1930: 811]:

1.4.10 *hw > *x^w> hu. արմ. h, w | հվ. արմ. x

Հ. իր. *x^war- «ուտել» > hārde «ուտել», ha «ուտել» բայի ներկայի հիմքը, հմմտ. **հւ. արմ.**՝ qaqwa war- («ուտել» բայի ներկայի հիմքը), գոր. ward- («ուտել» բայի անցյալի հիմքը), **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. xor- (xordan «ուտել» բայի ներկայի հիմքը), կում. xor- «ուտել», լար. xorāk «ուտելիք» [Расторгова 1990: 143]:

Հ. իր. *x^wāhar- «քույր» > hoā, հմմտ. **հւ. արմ.**՝ qaqwa wa [Todd 2008: 151], **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. xāhar, տաջ. xohar, բախթ. xāhar [Расторгова 1990: 143], բաղ. xōher [Lorimer 1922: 194]:

Հ. իր. *x^wapta- «քնել» > həte, հմմտ. **հւ. արմ.**՝ -, **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. xoftan:

1.4.11 *rd/*rz > hu. արմ. r/rz | հվ. արմ. l

1. *rd > r

Թեև Լ. Պոլը հին իրանական *rd բաղաձայնախմբի պատմական հնչյունական տարբեր զարգացումները դասում է հյուսիսարևմտյան և հարավարևմտյան իրանական լեզուները իրարից առանձնացնող հնչյունական զուգաբանությունների շարքին [Paul L. 1998: 168-170], սակայն, ինչպես ցույց է տալիս Վ.Ռաստորգովան իր ուսումնասիրության մեջ, հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների ճնշող մեծամասնության մեջ հին իրանական *rd-ն կանոնավոր կերպով տալիս է l՝ որպես բացառություն նշելով փարսի լեզուն, որտեղ ունենք *rd > r զարգացում [Расторгова 1990: 174]: Ինչ վերաբերում է թալիշերենի Անբարանի բարբառին (և ընդհանրապես թալիշերենին), ապա իրանագիտական գրականության մեջ թալիշերենում *rd > r զարգացման միակ օրինակ բերվում է sor «տարի» (< հ. իր. *sard-) բառը՝

Հ. իր. *sard- «տարի» > sur (sor), հմմտ.՝ **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. sāl, տաջ. sol:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի՝ մեր կողմից հավաքված լեզվական նյութում մենք հայտնաբերել ենք ևս մեկ բառ, որտեղ r ձայնորդը ամենայն հավանականությամբ հին իրանական *rd բաղաձայնախմբի զարգացման արդյունք է՝

*Bard- < հ. իր. *bad- «փորել» > bur «բառ», հմմտ. **հւ. արմ.** քրդ. bē, բել. bard, **հվ. արմ.**՝ ժ. պ. bil, տաջ. bel [տե՛ս §1.3.15]:

Այնուամենայնիվ, *rd > l զարգացումը, որ առկա է մի քանի թալիշական բառերում (vəl «ծաղիկ» < հ. իր. *wɾda-, pul «փող» < հ. իր. *pɾd-) նույնպես կարող է լինել որոշակի հնչյունական օրենքներով պայմանավորված կանոնավոր զարգացում, այլ ոչ

թե հարավարևմտահրանական (պարսկական) ազդեցության արդյունք [տե՛ս նաև §1.3.18], ինչը դեռ առավել խորը ուսումնասիրության կարիք ունի:

2. *rz > rz

Հ. իր. *barz-/*b̥̌z- «բարձր» > bārz, հմմտ. **hu. արմ.**՝ զազա barz, բել. burz, գոր. barz, **հվ. արմ.**՝ հ. իր. *b̥̌zant- > ժ. պ. boland, տաջ. baland, բախթ. buland, լար. buland [Расторгуева 1990: 111]:

ԳԼՈՒԽ 2

ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

2.1 Գոյական

Հիմնական քերականական կարգերից թալիշերենի Անբարանի բարբառում գոյականին հատուկ են թվի և հոլովի քերականական կարգերը, ինչպես նաև որոշյալության և անորոշության առումը: Քերականական սեռը թալիշերենում բացակայում է, թեև ինչպես ժամանակակից հայերենում [Աղայան 1987: 486] և պարսկերենում [Рубинчик 2001: 107], այնպես էլ թալիշերենում, բնական սեռը արտահայտվում է զանազան բառերի միջոցով (*āyā* «պարոն», *xānə* «տիկին», *ni* «արու, որձ», *muə*, *də* «էգ», օրինակ՝ *dəla səpa* «էգ շուն», *dəla ha* «էգ ավանակ», *nia šir* «արու աղյուծ», *nia neči* «արու գայլ» և այլն):

2.1.1 Գոյականի թիվը

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում գոյականն ունի երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի: Եզակի թիվը այս բարբառում ձևաբանորեն որևէ կերպ արտահայտված չէ, այսինքն՝ գոյականի եզակի թիվը համապատասխանում է բառի ուղիղ ձևին: Ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի, որում տարբերակվում է երկու հիմնական հոգնակիակերտ վերջածանց (*-hā* և *-ān*)¹² կախված գոյականի շնչավոր կամ անշունչ լինելուց՝ Անբարանի թալիշական բարբառում կա հոգնակի թվի կազմման միայն մեկ եղանակ՝-սո(-ո, -ոն) հոգնակիակերտ վերջածանցի օգնությամբ: Այն համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի *-ān* հոգնակիակերտ մասնիկին [Миллер 1953: 74; Schulze 2000: 17], որն էլ ավանդաբար հանգեցվում է **-a* հիմքով արմատների հոգնակի թվի սեռական հոլովի հինիրանական **-ānām* վերջավորությանը [Расторгуева 1982: 103]: Հոգնակի թվի -սո վերջածանցը կցվում է բառի ուղիղ ձևին և

¹² Ժամանակակից պարսկերենի հոգնակիակերտ մասնիկներից *-ān*-ը ծագումով ավելի հին ձև է, քան *-hā*-ն (> միջ. պ. *-ihā*), և միջին պարսկերենում այն կարող էր կցվել բոլոր գոյականներին՝ անկախ դրանց շնչավոր կամ անշունչ լինելուց, իսկ *-hā* հոգնակիակերտը գործածվում էր հիմնականում անշունչ գոյականների հետ [Рубинчик 2001: 109]: Հետագայում՝ նոր պարսկերենում, *-ān*-ի կիրառությունը սահմանափակվում է. այն սկսում է կիրառվել շնչավոր առարկա ցույց տվող գոյականների հետ, իսկ *-hā*-ն, ընդհակառակը, ընդլայնում է իր գործառնությունների շրջանակը՝ կցվելով և՛ շնչավոր, և՛ անշունչ գոյականներին: Դառնալով համընդհանուր հոգնակիակերտ մասնիկ բոլոր գոյականների համար խոսակցական լեզվում՝ այն նույն գործառնությամբ լայնորեն կիրառվում է նաև գրական լեզվում, թեև գրական ստեղծագործություններում «գրողները դեռևս ուշադրության արժանի են համարում դասական պարսկերենի քերականության հին կանոնը» [Tisdall 1902: 16]:

ճիշտ ինչպես Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող հյուսիսային թալիշերենի բարբառներում, արտահայտում է բոլոր կատեգորիաների գոյականների հոգնակի թիվը՝ անկախ դրանց շնչավոր կամ անշունչ, անձ կամ իր, թանձրացական կամ վերացական լինելուց [Миллер 1953: 73], օրինակ՝ շեսոն «կանայք», բասոն «ղջիսարներ», ժեօն «սրտեր», ժուշոն «ցավեր» և այլն: Ձայնավորով վերջացող բազմաձայն գոյականների հոգնակին կազմելիս հիմնականում -ոն հոգնակիակերտ վերջավորության ս ձայնավորը սղվում է, օրինակ՝ kina «աղջիկ» - kinan «աղջիկներ», zua «տղա» - zuan «տղաներ», ābru «ունք» - ābrun «ունքեր»: Ձայնավորով վերջացող միավանկ գոյականների դեպքում ս-ն պահպանվում է, օրինակ՝ sa «գլուխ» - saun «գլուխներ», ha «ավանակ» - haun «ավանակներ»: Որոշ միավանկ գոյականներ, որոնք վերջանում են օ ձայնավորով, հոգնակին կազմում են -ոն հոգնակիակերտով, օրինակ՝ do «ծառ» - doon «ծառեր», ko «գործ» - koon «գործեր», go «կով» - goon «կովեր», vo «քամի» - voon «քամիներ»:

2.1.2 Գոյականի հոլովը

Իրանական նախալեզուն ունեցել է ութ հոլով, որոնք բոլորը պահպանվել են Ավեստայի լեզվում, իսկ հին պարսկերենում սինկրետիզմի հետևանքով մնացել են դրանցից վեցը. սեռականը սկսել է իրականացնել նաև տրականի գործառնությունը, իսկ գործիականը՝ բացառականի [Skjærvø 2009: 71]: Դեռևս հին իրանական լեզվադարաշրջանում իրանական լեզուների թեքական համակարգը սկսում է քայքայվել,¹³ և արդեն միջին իրանական լեզվադարաշրջանում արևմտաիրանական լեզուները կորցնում են հին իրանական բոլոր հոլովները՝ բացառությամբ սեռականի՝ *-ahya > -ē [Hewson, Bubenik 2006: 138]: Վերջինս որպես թեք հոլով թեև գործածական էր միջին պարսկերենում, բայց դրա գործածությունը պարտադիր չէր և հեշտությամբ փոխարինելի էր ուղիղ հոլովով [Расторгуева 1966: 50], իսկ արդեն ժամանակակից պարսկերենում այն ամբողջությամբ անհետանում է, այնինչ պահպանվում է թալիշերենում՝ որպես թեք հոլովիցուցիչ՝ -i (Անբարանի բարբառում՝ -ə):

¹³ Հին իրանական թեքական համակարգի անկումը կապված է հին իրանական ուժային շեշտի կանոնի հետ. շեշտը ընկնում էր բառի վերջից երկրորդ վանկի վրա, եթե այն երկար էր, իսկ եթե վերջից երկրորդ վանկը կարճ էր, շեշտվում էր վերջից երրորդ վանկի ձայնավորը: Եվ քանի որ ըստ այդ օրենքի՝ բառավերջի քերականական վերջավորությունները անշեշտ էին և, հետևաբար, ավելի քիչ ուժով էին արտասանվում, աստիճանաբար սկսում են թուլանալ և ընկնել [Оранский 1988: 144-145]:

Թալիշերենի քերականությանը նվիրված ոչ այնքան բազմազան գրականությունը աչքի է ընկնում լեզվի հոլովական համակարգի հարցում ընդգծված տարակարծությամբ. որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ թալիշերենին հատուկ է երկհոլով համակարգը՝ ուղիղ և թեք հոլովների հակադրությամբ [Пирейко 1976: 325; Растровева 1991: 127; Windfuhr 1992: 29], ոմանք կարծում են, որ այն եռաստիաճան է՝ ուղիղ, թեք և բացառական (աբլատիվ) հոլովներով [Миллер 1953: 88], հետազոտողների մի մասն էլ տարբերակում է երեքից ավելի հիմնական հոլով՝ հոլովների շարքում ընդգրկելով նաև վոկատիվ (կոչական) հոլովը [Schulze 2000: 17]:¹⁴ Հոլովի քերականական կարգի շուրջ նման տարակարծություն, բնականաբար, առկա է ոչ միայն թալիշագիտական շրջանակներում. տարբեր գիտնականներ հայերենի հոլովական համակարգում տարբերակում են հինգ [Աբեղյան 1965: 334], վեց [Աղայան 1967: 219] կամ յոթ հոլով [Սևակ 1939: 145]: Թեև ժամանակակից ոռոսաց լեզվում հիմնականում տարբերակում են վեց հոլով, սակայն դրանց թիվը տարբեր ուսումնասիրողների կողմից հասցվում է ընդհուպ 14-ի՝ կախված հոլով եզրույթի սահմանումից [Зализняк 1967: 54]: Այսպես, եթե հոլովի քերականական կարգի շուրջ գոյություն չունի մեկ միասնական կարծիք բազմադարյա հարուստ գրավոր հուշարձաններով ավանդված այնպիսի լեզուներում, ինչպիսիք են հայերենը և ռուսերենը, ապա բնական է, որ իրավիճակն ավելի բարդ է թալիշերենի դեպքում, որը ոչ միայն գրեթե զուրկ է գրային ավանդույթից (հատուկենտ գրքեր և դասագրքեր հրատարակվել են 20-րդ դարի 30-ական թվականներին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում [Оранский 1988: 322]), այլև մեզ գրեթե ոչինչ հայտնի չէ թալիշերենի ժամանակակից լեզվավիճակին նախորդող պատմական փուլերի մասին:

Հոլովների տարբերակման խնդրում լրացուցիչ բարդություն է ստեղծում նաև հոլովական վերջավորությունների և հետադրությունների միջև ընկած նուրբ սահմանը, քանի որ դրանք հաճախ համընկնում են [Asbury 2008: 4], և եթե որոշ լեզուներում,

¹⁴ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող հյուսիսային թալիշերենում տարբերակելով երեք հոլով՝ ուղիղ (-Ø), թեք (-i) և աբլատիվ (-o)՝ Միլլերը նշում է, որ «թալիշերենի երրորդ պատմական -a հոլովը անկասկած հին իրանական լեզուների կոչական հոլովն է, բայց, բնականաբար, հոլով չի համարվում այս եզրի ժամանակակից հասկացությամբ» [Миллер 1953: 75] և «...ընդհանուր հոլովման համակարգի բնութագրման համար նշանակություն չունի» [Миллер 1953: 88]: Շուլցեն, թեև ներառում է այս հոլովը հյուսիսային թալիշերենի հիմնական չորս հոլովների շարքում, այնուամենայնիվ ընդգծում է, որ այն շատ հազվադեպ է հանդիպում՝ այն էլ գործածվելով իգական սեռի (նկատի ունի գոյականի բնական սեռը) անձ ցույց տվող գոյականների հետ, օրինակ՝ žen-a «ո՛վ կին, ա՛յ կին» [Schulze 2000: 17]:

ինչպես օրինակ հինդիում հոլովական վերջավորությունները և հետադրությունները տարբերակելը շատ հեշտ է, ապա մի շարք այլ լեզուներում, որտեղ անվան և դրա հատկանիշի, անվան և գործողության, ինչպես նաև տարբեր անունների միջև կապը արտահայտվում է և՛ հոլովների, և՛ հետադրությունների միջոցով (հենց այդպիսի լեզու է թալիշերենը), դրանք զանազանելը բավական բարդ է՝ նույնիսկ հաշվի առնելով դրանց տարբերակման համար առաջարկվող մի շարք չափանիշներ [Blake 2004: 9-12]:

Այսպես, թալիշերենի Անբարանի բարբառում հոլովների քանակի վերջնական որոշարկումը կախված է ինչպես հոլով եզրույթի սահմանման ընտրությունից, այնպես էլ հոլովական վերջավորությունների և հետադրությունների տարբերակումից, ինչը խորը և մանրամասն ուսումնասիրության կարիք ունի և դուրս է մնում մեր տվյալ ուսումնասիրության շրջանակներից, ուստի այստեղ նպատակահարմար ենք գտնում շարադրանքը կառուցել երկհոլով տեսության հիման վրա՝ մյուս հոլովների արտահայտմանը անդրադառնալով նախդիրների և հետադրությունների ենթագլխում:

2.1.2.1 Ուղիղ հոլով

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ուղղական հոլովով դրված գոյականը ունի զրո վերջավորություն և նախադասության մեջ հանդես է գալիս հետևալ գործառույթներով՝

- որպես ենթակա՝ նոմինատիվ կառույց ունեցող նախադասություններում (այսինքն՝ երբ ստորոգյալը գործածված չէ անցողական բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ, վաղակատար ներկա կամ վաղակատար անցյալ ժամանակաձևերով), օրինակ՝ *hār ruž Māriam* օštān bəvanda ba madrasa bə šina «Մարիամը ամեն օր դպրոց էր գնում իր եղբոր հետ»:

- որպես ենթակա՝ բաղադրյալ անվանական ստորոգյալով նախադասություններում՝ *šir* čə hayvonun podšo-y «Առյուծը կենդանիների արքան է», օm *kitob* veyi jāleb-e «Այս գիրքը շատ հետաքրքիր է», օmruž *vo* xayli šadid-e, *doyo*-an tufāni «Այսօր քամին շատ ուժեղ է, ծովը՝ փոթորկուն»:

- որպես բաղադրյալ անվանական ստորոգյալի ստորոգելի, օրինակ՝ օm *ila gadalia kišvar*-e «Սա մի փոքր երկիր է», čama hamsuya marofa *duktur*-e «Մեր հարևանը հայտնի բժիշկ է», Minā čə rosta māhbubtarin *kina* bə «Մինան գյուղի ամենագեղեցիկ աղջիկն էր»:

• որպես ուղիղ խնդիր՝ էրգատիվ կառույց ունեցող նախադասություններում (այսինքն՝ երբ նախադասության ստորոգյալը գործածված է անցողական բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ, վաղակատար ներկա կամ վաղակատար անցյալ ժամանակաձևերով), օրինակ՝ *čəməān hoā tokenoš māhbuba mašo həri* «Քույրս խանութից գեղեցիկ կոշիկ գնեց», *neči pasəš hārde* «Գայլը ոչխարին կերավ», *mualemə šogerdəš žae* «Ուսուցիչը հարվածեց աշակերտին»: Վերջին երկու նախադասություններում ուղիղ խնդրի պաշտոնում հանդես եկած գոյականներին կցված *-əš*, *-š* վերջավորությունները չպետք է շփոթմունք առաջացնեն. դրանք հոլովական վերջավորություններ չեն, այլ եզակի թվի երրորդ դեմքի կցական անձնական դերանունները, որոնք նախադասության էրգատիվ կառույցում ենթակայի դեմքի ցուցիչն են և նախադասության մեջ ազատ տեղաշարժելի են. կարող են միանալ նախադասության բոլոր անդամներին՝ բացի հենց ենթակայից: Այսպես, համոզվելու համար, որ այս նախադասություններում ուղիղ խնդիրները գործածված են ուղղական հոլովով, բավական է միայն կցական անձնական դերանունները տեղափոխել ստորոգյալի վրա, ինչը բավական տարածված երևույթ է և հավասարապես գործածելի առաջին տարբերակի հետ: Այսպես, վերոբերյալ նախադասությունները կարող են ունենալ հետևյալ տեսքը՝ *neči pas hārdəše*, *mualemə šāgerd žaše*:

• Որպես ժամանկի պարագա, օրինակ՝ *hār tuvastun āz ba rostam šina* «Ամեն ամառ ես գնում եմ գյուղ», *əmrūž šāngo əštān pia nana bayndem* «Այսօր երեկոյան ես տեսնելու եմ տատիկիս», *zina šav yamana kuluk bə voina* «Երեկ գիշեր շատ ուժեղ անձրև էր տեղում»:

• Ուղիղ հոլովով դրված գոյականները, գործածվելով մի շարք նախդիրների ու հետադրությունների հետ, արտահայտում են տարբեր հոլովական իմաստներ (տե՛ս §2.4)

2.1.2.2 Թեք հոլով

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում թեք հոլովով դրված գոյականը ստանում է *-ə* (թալիշական այլ բարբառներում՝ *-i*) հոլովական վերջավորությունը: Միլլերը այն հանգեցնում է հին պարսկերենի *hya* հարաբերական դերանվանը՝ սխալմամբ կոչելով

այն հին պարսկական ցուցական դերանուն [Миллер 1953: 79]¹⁵ Ըստ Շուլցեի հոլովական այս վերջավորությունը համապատասխանում է հին պարսկերենի -a հիմքով բառերի եզակի թվի սեռական հոլովի -ahyā ցուցիչին [Schulze 2000: 17], որն էլ իր հերթին հանգում է հին իր. *-ahya հոլովական վերջավորությանը [Windfuhr 1992: 27]: Լեզուն, լինելով կենդանի օրգանիզմ, անընդհատ զարգանում և փոփոխվում, և բնականաբար փոփոխվում է նաև լեզվի հոլովական համակարգը: Վինդֆուրը հոլովական համակարգում տեղի ունեցող փոփոխությունները բնութագրում է որպես ցիկլային. նվազագույն ձևաբանական տարբերակում (morphological differentiation) ունեցող կամ ընդհանրապես դրանից զուրկ փուլին հաջորդում է հոլովական համակարգում բարձր տարբերակմամբ աչքի ընկնող փուլը, որն իր հերթին փոխարինվում է մի փուլով, երբ հոլովական համակարգը քայքայվում է՝ պահպանելով միայն ուղիղ հոլով և թեք հոլով հակադրությունը, կամ ընդհանրապես անկում է ապրում՝ հոլովական իմաստները արտահայտելով նախդիրների և հետադրությունների միջոցով, և այդպես շարունակ [Windfuhr 1992: 26]: Իրանական լեզուները, զարգանալով տարբեր կերպ և ոչ համաչափ, բնականաբար գտնվում են այդ ցիկլի տարբեր փուլերում: Սակայն ակներև է, որ թալիշերենի Անբարանի բարբառի թեք հոլովի -ə վերջավորությունը իսկապես դեռևս հին իրանական լեզվադարաշրջանից ժառանգված հնաբանություն է. ինչպես նշեցինք, արդեն հին իրանական լեզվադարաշրջանում հոլովական համակարգը սկսում է քայքայվել, և արդեն միջին իրանական լեզվադարաշրջանում վաղ արևմտաիրանական լեզուներում անունների հոլովական հարացույցը ուներ հետևյալ տեսքը՝

Աղյուսակ 4

Միջին իրանական լեզվադարաշրջանում վաղ արևմտաիրանական լեզուներում
անունների հոլովական հարացույցը

¹⁵ hya «որը» հին պարսկերենի հարաբերական դերանուններից է՝ ուղղ. հ., եզ. թ., ար. ս. (hyā՝ ուղղ. հ., եզ. թ., իգ. ս.; tyā՝ ուղղ. հ., եզ. թ., չեզ. ս.), ըստ Քենթի՝ առաջացել է *sa/sā/tad ցուցական և *ias/iā/jad հարաբերական դերանունների ամալգամացիայի արդյունքում [Kent 1950: 68]: Թեև այս դերանվան ծագումը կապված է ցուցական դերանունների հին ձևերի հետ, այնուամենայնիվ այն արդեն հին պարսկերենում իրականացրել է հարաբերական դերանվան գործառույթ, իսկ ցուցական դերանունների համար գոյություն են ունեցել առանձին ձևեր՝ a, aita, ana, ima, iyam, hauv «այս»; ava«այն» և այլն [տե՛ս Солов 1979: 252; Johnson 1917: 143-145; Batholomae 1883: 105-106]:

Հոլով/Թիվ	Եզակի	Հոգնակի
Ուղիղ հոլով	-∅	-∅
Թեք հոլով	*-ē	-ān

Ջեֆֆրի Հեյզը նշում է, որ արևմտաիրանական լեզուներում հոլովական համակարգի հետագա զարգացումը (ավելի ճիշտ՝ հետագա զարգացման հիմնական ուղիներից մեկը) ցույց է տալիս հետևյալ օրինաչափությունը. միջին իրանական լեզվադարաշրջանի ավելի ուշ փուլերում կամ արդեն նոր իրանական լեզվադարաշրջանում ամբողջովին վերանում է գոյականի եզակի թվի ուղիղ հոլովի և թեք հոլովի հակադրությունը, այնինչ հոգնակի թվի թեք հոլովի ցուցիչը միշտ պահպանվում է, սակայն այս դեպքում էլ այն դադարում է կատարել թեք հոլովի ցուցչի գործառույթները՝ վերածվելով զուտ հոգնակիակերտ վերջածանցի [Haig 2008: 136]:¹⁶ Ինչպես կարելի է տեսնել՝ թալիշերենի հոլովական համակարգը գտնվում է զարգացման հենց այս փուլում. թեև Անբարանի թալիշական բարբառում դեռևս պահպանվում է եզակի թվի ուղիղ և թեք հոլովների հակադրությունը, բայց հոգնակի թեք հոլովի ցուցիչը կորցրել է իր այդ գործառույթը՝ դառնալով միայն գոյականի հոգնակի թիվը ցույց տվող -տ վերջածանց: Զ. Հեյզը բերում է հոլովական համակարգի վաղնջական տիպի նաև մեկ այլ չափանիշ. ըստ նրա՝ եթե լեզվի արխայիկ հոլովական համակարգում ժառանգված ուղիղ հոլով/թեք հոլով տարբերակումը պահպանվում է քերականության մեջ, ապա թեք հոլովը անպայման պետք է ներառի նաև A-past¹⁷ էրգատիվ կառույց ունեցող նախադասության ենթակայի գործառույթը [Haig 2008: 158]: Թալիշերենի Անբարանի բարբառի հոլովական

¹⁶ Պարսկերենի հոլովական համակարգը անցել է զարգացման հենց այս ճանապարհը. հին իրանական լեզվադարաշրջանից սկսած թեքական համակարգի անկումը միջին իրանական լեզվադարաշրջանում հանգեցնում է երկհոլով համակարգի՝ ուղիղ և թեք հոլովների հակադրությամբ (տե՛ս աղ. 4), որը երկար չի պահպանվել և արդեն հենց միջին պարսկերենի զարգացման հետագա փուլերում վերանում է ուղիղ և թեք հոլովների միջև տարբերությունը, իսկ թեք հոլովի ցուցիչ -ān-ը վերածվում է համընդհանուր հոգնակիակերտ վերջավորության [Расторгуева, Молчанова 1981: 58-59]: Ժամանակակից պարսկերենում հոլովական իմաստները արտահայտվում են մի շարք նախդիրների և մեկ հետադրության (۱) [rā], արտահայտում է հայցական հոլովի իմաստը)միջոցով:

¹⁷ Արևմտյան լեզվաբանական գրականության մեջ անցողական բայով արտահայտված ստորոգյալով նախադասության գործողության սուբյեկտը՝ ենթական, հիմնականում նշանակում են A տառով, ոչ անցողական բայով ստորոգյալի դեպքում՝ S տառով, իսկ խնդիրը՝ O: Այս նշանակյալները առաջին անգամ գրականության մեջ գործածել է Դիքսոնը: Թեև սրանք վերոնշյալ շարահյուսական պաշտոնների նշանակման ամենատարածված տարբերակն են, սակայն երբեմն կարելի է հանդիպել նաև P՝ O-ի փոխարեն, կամ X, Y և Z՝ A, O և S-ի համար համապատասխանաբար (տե՛ս Dixon 1994: 6)

համակարգը ամբողջովին համապատասխանում է նաև այս չափանիշին (տե՛ս ներքևում):

Թեք հոլովով դրված գոյականները գործածվում են շարահյուսական հետևյալ պաշտոններով՝

- որպես էրգատիվ կառույց ունեցող նախադասության ենթակա, օրինակ՝ **mardə** koyāzəš poa ka «Տղամարդը պատռեց թուղթը», ila **dəzde** avunəš kəšte «Մի գող սպանեց նրանց», **tāyarsə** sefa doš arəšta-y «Կարկուտը կոտրել է խնձորի ծառը»,

- որպես ուղիղ խնդիր՝ նոմինատիվ կառույցով նախադասություններում, օրինակ՝ i karanda podšo **tājə** gatnay bə donay ba šaerə «Հանկարծ թագավորը վերցնում է թագը և տալիս բանաստեղծին», xədo hamiša bevaja **odamə** mojazate kana «Աստված միշտ պատժում է չար մարդուն», hərs **angivine** hanay čayo hətnay «Արջը ուտում է մեղրը և քնում»:

- Մի շարք նախդիրներ և հետադրություններ, որոնք տարբեր հոլովական իմաստներ արտահայտելու գործառույթ են իրականացնում, գործածվում են թեք հոլովով դրված գոյականների հետ (տե՛ս §2.4):

- Գոյականի թեք հոլովի հիմնական գործառույթներից մեկը սեռական հոլովի իմաստի արտահայտումն է. -ə հոլովական վերջավորությունը, միանալով գոյականին, ցույց է տալիս պատկանելություն, օրինակ՝ ženə bala «կնոջ երեխան», itoyə penja «սենյակի պատուհանը», Ahmadə dust «Ահմադի ընկերը», surə māngun «տարվա ամիսները» և այլն, այսինքն՝ թեք հոլովով դրված գոյականը նախադասության մեջ հանդես է գալիս հատկացուցչի շարահյուսական պաշտոնում, օրինակ՝ i ruž i nafarə **Nasreddinə** sukəš dəzde «Մի օր ինչ-որ մեկը Նասրեդինի աքլորը գողացավ», avə **itoyə** kilitəš ba mān do čayo ajalanda kao beše «Նա դռան բանալին ինձ տվեց և շտապ դուրս եկավ տնից», səpa əštān gavandaš **rəvosə** dom gate «Շունն իր բերանով աղվեսի պոչը բռնեց»: Հատկացուցիչ-հատկացյալ կապի արտահայտման համար երբեմն թեք հոլովով դրված հատկացուցչից առաջ դրվում է նաև չə նախդիրը, օրինակ՝ չə Ahmadə dust uma «Ահմադի ընկերը եկավ», zua չə buyədoš arəštay «Տղան կոտրել է այգու ծառը» և այլն:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում, ի տարբերություն Ադրբեջանական Հանրապետությունում խոսվող և նույն հյուսիսային բարբառախմբի մեջ մտնող

թալիշական բարբառների,¹⁸ երբ բառը վերջանում է ձայնավորով, սեռական հոլովի արտահայտման համար գոյականը որևէ վերջավորություն չի ստանում և գործածվում է ուղիղ ձևով, օրինակ՝ **ka** bun «տան տանիքը», **Žāla** hoa «Ժալեի քույրը», **do** liva «ծառի տերևը», **Ali** nana «Ալիի մայրը», **mašu** rāng «կոշիկի գույնը» և այլն: Հարկ է նշել, որ սա վերաբերում է ոչ միայն սեռական հոլովի արտահայտման գործառնության. թալիշերենի Անբարանի բարբառում, ի տարբերություն Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառների, ձայնավորով վերջացող բառերի ուղիղ և թեք հոլովների հակադրությունը անհետացել է: Եթե վերոնշյալ բարբառներում ձայնավորով վերջացող բառերը թեք հոլովով դրվելիս բառավերջի ձայնավորի և -i հոլովական վերջավորության միջև հորանջից խուսափելու համար կարող են ստանալ -n-, օրինակ՝ ուղղ. h. kina «աղջիկ», թ. h. kinani [Пирейко 1991: 127], ապա Անբարանի բարբառում ձայնավորահանգ բառերը թեք հոլովում պարզապես -ə ցուցիչ չեն ստանում՝ ձևով ամբողջովին համընկնելով ուղիղ հոլովաձևի հետ, օրինակ՝ **neči** uma «Գայլը եկավ», սո՛ւ **neči** kəštəše «Որսորդը սպանեց գայլին», **neči** pasəš hārde «Գայլը ոչխարին կերավ»: Հոլովաձևերի նման համընկնումն էլ նպաստում է լեզվի էրգատիվ համակարգի անկմանը [տե՛ս §2.9]:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ուղիղ և թեք հոլովների հակադրությունը արտահայտվում է միայն եզակի թվով դրված գոյականների դեպքում: Հոգնակի թվով դրված գոյականները երբեք չեն ստանում -ə թեք հոլովի ցուցիչ, այսինքն՝ նախադասության մեջ շարահյուսական բոլոր պաշտոններում հոգնակի թվով դրված գոյականը միշտ ունի միևնույն տեսքը՝ բառի ուղիղ ձև + -un (-n, -on) հոգնակիակերտ վերջածանց, օրինակ՝ hār **zemāstun** kižan ba gāma **kišvarun** parvāzin kana «Ամեն ձմեռ թռչունները չվում են տաք երկրներ», **yonayun** šina **mivanəšun** hārde «Հյուրերը կերան քաղցր մրգերը», xədo bevaja **odamun** mojazate kana «Աստված պատժում է չար մարդկանց», avun čə **doon** su žiu nəštīn «Նրանք նստեցին ծառերի ստվերի տակ», Parvin **kitobun** Ahmadəkoy esna «Փարվինը վերցնում է գրքերը Ահմադից», əmun sa **vəlunin** «Սրանք կարմիր ծաղիկներ են» և այլն: Այս երևույթը ևս մեկ անգամ

¹⁸ Ադրբեջանական Հանրապետությունում խոսվող թալիշերենում -i վերջավորության՝ սեռական հոլովի իմաստի արտահայտման մասին խոսելիս Միլլերը բերում է ձայնավորով վերջացող բառերի թեք հոլովով գործածության օրինակներ, որոնք ձայնավորով վերջացող բառերի նման ստանում են -i վերջավորություն, օրինակ՝ doī baš «ծառի գագաթը», kaī ba «տան դուռը» (տրանսլիտերացիան՝ Բ. Միլլերի) [տե՛ս Миллер 1953: 77]:

հաստատում է այն փաստը, որ -սո հոգնակիակերտ վերջավորությունը նախապես եղել է հոգնակի թվի թեք հոլովի ցուցիչ և այսօր էլ իր մեջ պահպանում է թեք հոլովն արտահայտող լիցք, հակառակ դեպքում հոգնակի թվով դրված գոյականները որոշակի շարահյուսական պաշտոններում պետք է որ ստանային թեք հոլովի -թ ցուցիչ:

2.1.3 Որոշյալ և անորոշ առում

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում նախադասության մեջ որոշյալ առումով գործածված գոյականը չի ստանում քերականական որևէ հատուկ ցուցիչ կամ հոդ, այսինքն՝ համապատասխանում է բառի ուղիղ ձևին, օրինակ՝ **Kina** xayli māhbub bə «Աղջիկը շատ գեղեցիկ էր», **Buyavun** buyanda ko kānay «Այգեպանն այգում աշխատում է», **Nana** čāvun xālaš vinde «Մայրիկը տեսավ նրանց մորաքրոջը» և այլն: Ինչպես ժամանակակից պարսկերենում, գոյականի որոշյալությունը արտահայտելու համար երբեմն գործածվում են ցուցական դերանունները (əm «այս», a «այն»), օրինակ՝ əm zua čəməān navay «Այս տղան իմ թոռն է», A žen uma «Այն կինը եկավ» և այլն:

Ի տարբերություն որոշյալ առման՝ անորոշ առումով գործածված եզակի թվով դրված գոյականը արտահայտվում է հատուկ ցուցիչով. գոյականից առաջ դրվում է *ila* (թալիշերենի այլ բարբառներում ու խոսվածքներում՝ նաև *igla*, *gəlay*, *gla*, *gle*, *illa*, *la* [Пирейко 1991: 130) բառը, որը բաղկացած է *i* «մի, մեկ» թվականից և *la* բառից, որը ժամանակակից թալիշերենում առանձին գործածություն չունի, և Բ.Միլլերը այն կապում է ժամանակակից պարսկերեն *lā* «շերտ, ծալք» բառի հետ, որը փոխաբերական իմաստով նշանակում է նաև «անգամ» [Миллер 1953: 128]: Այսպես, օրինակ՝ *ila dəzdə avunəš kəšte* «Մի գող սպանեց նրանց», *əm deyoanda ila yula jazira heste* «Այս ծովում մի մեծ կղզի կա»:

Երբեմն անորոշ առումը, ինչպես ժամանակակից հայերենում և պարսկերենում, արտահայտվում է «մեկ» (թալիշերենի Անբարանի բարբառում՝ *i*) թվականի օգնությամբ՝ *i kas ba čama ka uma* «Ինչ-որ մեկը/ մի մարդ մեր տուն եկավ», *i ruž čavə nana votše* «Մի օր նրա մայրն ասաց»:

Դանիել Փոլը, անդրադառնալով թալիշերենի կենտրոնական և հարավային բարբառներում տարածված գոյականի անորոշության տարբերակման երկու այլ միջոցի ևս՝

1. երբ գոյականի անորոշ առումն արտահայտվում է «մեկ» թվականի քերականացված շեշտագուրկ ձևի՝ -i վերջածանցի օգնությամբ,
2. երբ գոյականի անորոշությունը տարբերակելու համար գործածվում են վերոնշյալ երկու արտահայտչամիջոցները ((i)gəla և -i) միաժամանակ՝ կա՛մ երկու կողմից կադապարելով գոյականը, կա՛մ միասին՝ որպես մեկ բառ,

նշում է, որ դրանցից առաջինը խիստ հազվադեպ է հանդիպում Անբարանի բարբառում (kasi av vınday? «Ինչ-որ մեկը տեսե՛լ է նրան»), իսկ երկրորդ տարբերակը ընդհանրապես գոյություն չունի [Paul 2011: 70-71]: Հյուսիսային թալիշերենում առաջին տարբերակի գոյության մասին նշում են նաև Բ. Միլլերը և Վ. Շուլցեն: Այն դեպքում, երբ Միլլերը նշում է, որ գոյականի անորոշության տվյալ ցուցիչը հազվադեպ է հանդիպում [Миллер 1953, 72], Շուլցեն գրում է. «Թեև եզակի թիվը ձևաբանորեն արտահայտված չէ, այն հաճախ ուղեկցվում է -i անորոշություն արտահայտող տարրով...» [Schulze 2000: 17]: Ե՛վ Միլլերը, և՛ Շուլցեն իրենց աշխատությունները գրելիս հիմնվել են հյուսիսային թալիշերենի՝ Ադրբեջանական Հանրապետությունում խոսվող բարբառների վրա, ու թեև Անբարանի բարբառը նույնպես մտնում է հյուսիսային բարբառախմբի մեջ, այնուամենայնիվ այն բազմաթիվ տարբերություններ է ցուցաբերում Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառների համեմատ: Այնուամենայնիվ, մեր դաշտային աշխատանքների արդյունքում հավաքված նյութերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Անբարանի բարբառում գոյականի որոշյալ և անորոշ առումների արտահայտման տեսանկյունից իրավիճակը մոտ է Միլլերի նկարագրությանը:

2.2 Ածական

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ածականը զուրկ է սեռի, թվի և հոլովի քերականական կարգերից, ինչպես նաև նրան հատուկ չէ որոշյալության և անորոշության առումը:

2.2.1 Ածականի կազմությունը

Ըստ կազմության ածականները լինում են պարզ և բաղադրյալ: Պարզ ածականները Անբարանի թալիշական բարբառում, ինչպես ժամանակակից հայերենում և պարսկերենում, արտաքնապես ոչնչով չեն տարբերվում գոյականներից, այսինքն՝ օժտված չլինելով որևէ ձևաբանական ցուցիչով՝ դրանք հենց բառարմատներ

են (այդ պատճառով էլ լեզվաբանական գրականության մեջ դրանք անվանվում են նաև արմատական ածականներ), օրինակ՝ *yul* «մեծ», *čuk* «լավ», *səpi* «սպիտակ», *tərs* «թթու», *kuk* «գեր» և այլն:

Բաղադրյալ ածականները իրենց հերթին բաժանվում են ածանցավոր և բարդ ածականների: Ածականակերտ ածանցները թալիշերենի Անբարանի բարբառում այնքան էլ մեծաթիվ չեն. ածանցավոր ածականները կազմվում են հիմնականում հետևյալ ածանցների օգնությամբ՝

- **-in**, հանգում է հին իր. **ayna-*, հմմտ.՝ հին պ. *aina*, ալ. *aēna* [Миллер 1953: 109], օրինակ՝ *səyin* «քարե», *svin* «ջրիկ, ջրալի, ջրային», *xəšmin*, *hərsin* «զայրացած», *γamin* «տխուր» և այլն: Նշենք, որ այս ածանցը ամենակենսունակներից է թալիշերենի ածանցների մեջ: Դա է ապացուցում այն փաստը, որ վերոնշյալ օրինակների մեջ որպես ածականակերտ ածանց հանդես է եկել **-in**-ը, մինչդեռ պարսկերենում դրանք կազմվում են իրանական ծագման այլ ածանցներով, որոնք գործածական են նաև թալիշերենում՝ **-i**, **-gin** և այլն, այսպես՝ ժ.պ. *sangi* «քարե», *ābi* «ջրային», *xəšmgin* «զայրացած», *γamgin* «տխուր» և այլն;

- **-mand**, հմմտ.՝ ժ. պ. *-mand*, օրինակ՝ *xaymand* «բարի», *āyelmand* «խելացի», *jigamand* «քաջ», *zumand* «ուժեղ» և այլն:

- **-li**, հմմտ.՝ ժ.պ. *-le*, ունի փոքրացուցիչ-փաղաքշական իմաստ, օրինակ *gadal i* «փոքրիկ» (*gada* «փոքր»);

- **be-**, **no-**, հմմտ.՝ ժ. պ. *bi-*, *nā-* նախաածանցները, որոնք ցույց են տալիս մի բանից զուրկ լինելու, մի բան չունենալու հատկանիշ, օրինակ՝ *bedāndun* «անատամ», *bevafo* «անհավատարիմ», *besavod* «անգրագետ», *noxas* «անառողջ, հիվանդ», *nodon* «ուզետ» և այլն:

- Կան նաև մի քանի այլ ոչ կենսունակ ածականակերտ ածանցներ, ինչպես **-ak** (*mavindak* «ագահ»), **-i** (*dimi* «աներես», *ruani* «ճարպոտ»), **-lu**¹⁹ (*bafolu* «հավատարիմ», *ozolu* «հիվանդ»), **-nuk** (*yazabnuk* «զայրացած, կատաղած») և այլն:

Անբարանի բարբառում բարդ ածականների կազմման համար գոյություն ունեն հետևյալ կաղապարները՝

¹⁹ Այս ածանցը ակնհայտորեն փոխառություն է ատրպատականյան թյուրքերենից, հմմտ.՝ թյուրք. *-lu/li/li*, օր.՝ *vəfali* «հավատարիմ» և այլն:

- ածական + գոյական (կամ հականալ շարադասությամբ), օրինակ՝ šinaxun «քաղցրարյուն, հաճելի», dəlnām «փափկասիրտ, բարի»;
- թվական + գոյական, օրինակ՝ dətaraf «երկկողմանի», čurčāxin «քառանիվ»;
- գոյական + բայահիմք, օրինակ՝ dəlasut «համակրելի, հաճելի» (dəl «սիրտ» + sute «այրել, այրվել», հմմտ. ժ.պ. دلسوز [delsuz] = دل [del] «սիրտ» + سوز [suz] سوختن [suxtan] «այրել, այրվել» բայի ներկայի հիմք), nundo «առատաձեռն, բարի» (nun «հաց» + doe «տալ»), yonaydo «հյուրընկալ» (yonay «հյուր» + doe «տալ»);
- դերանուն + գոյական + (-na, -in և այլն), օրինակ՝ əmružna «այսօրվա», əmvərna «այստեղի», haružna «ամենօրյա», hatarafin «բազմակողմանի, համակողմանի»:

2.2.2 Ածականի համեմատության աստիճանները

Թալիշերենը իր պատմական զարգացման ընթացքում կորցրել է որակական ածականների համեմատության աստիճանների ձևաբանական հատուկ ցուցիչները, որոնք պահպանվել են ժամանակակից արևմտաիրանական լեզուների մեծ մասում:²⁰ Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ածականի բաղդատական աստիճանը արտահայտելու համար հիմնականում գործածվում է -sa հետադրությունը, որի հետ կարող են գործածվել նաև xayli, veyi «շատ» բառերը, օրինակ čama ka šəma ka sa yul-e «Մեր տունը ձեր տնից մեծ է», Damavanda bānd Binaluda bāndə sa bārz-e «Դեմավենդ լեռը Բինալուդ լեռից ավելի բարձր է», yāhva čāyəsə təl-e «Սուրճը թեյից ավելի դառն է»: Թալիշերենի վերաբերյալ նախորդ ուսումնասիրություններում գրեթե չի հիշատակվում ածականի բաղդատական աստիճանի արտահայտման համար պարսկերենից փոխառյալ -tar վերջածանցը. Դ. Փոլը միայն նշում է, որ պարսկերենից փոխառյալ այս մասնիկը գործածական է հարավային թալիշերենի բարբառներում [Paul 2011: 176-177]: Սակայն այս երևույթը հատուկ է ոչ միայն հարավային թալիշերենին. հյուսիսային

²⁰ Ժամանակակից պարսկերենում ածականի բաղդատական աստիճանը կազմվում է՝ դրական աստիճանին ավելացնելով -tar վերջածանցը, որը հանգում է հին իրանական *-tara- ձևին, իսկ գերադրական աստիճանը արտահայտելու համար ածականի ուղիղ ձևին կցվում է -tarin վերջածանցը (<*-tar (<իր. *-tara) + *-īn (<*-ēn <իր. *-aina)) [Ефимов, Расторгуева, Шапова 1982: 114]: Ի տարբերություն թալիշերենի՝ գրեթե բոլոր արևմտաիրանական լեզուները պահպանում են այս վերջածանցները կամ դրանցից մեկը, օրինակ՝ գիլաներեն/մազանդարաներեն՝ բաղ. աս.՝ -tər/-ter, tar, գեր. աս.՝ հատուկ ցուցիչ չունի [Расторгуева, Эдельман 1982: 507]; քրդերեն՝ կուրմանջի՝ բաղ. աս.՝ -tir, գեր. աս.՝ հատուկ ցուցիչ չունի [Курдоев 1957: 137; Thackston 2006: 27-28], սորանի՝ բաղ. աս.՝ -tir, գեր. աս.՝ -tirin [Thackston 2007: 19]; բելուջերեն՝ բաղ. աս.՝ -tir, -t'ir, -t'ar, գեր. աս.՝ հատուկ ցուցիչ չունի [Axenov 2006: 89; Фролова 1960: 30]; օրմուրի՝ բաղ. աս.՝ -tar, գեր. աս.՝ հատուկ ցուցիչ չունի [Ефимов 1991: 288] և այլն:

թալիշերենի Անբարանի բարբառում ևս ածականի բաղդատական աստիճանի արտահայտման համար կարող է գործածվել պարսկերենից փոխառյալ -tar վերջածանցը:²¹ Այն կարող է կիրառվել վերոբերյալ օրինակների տիպի նախադասություններում, երբ մեկ նախադասության մեջ համեմատվում է մի առարկայի հատկանիշը մեկ այլ առարկայի նույն հատկանիշի հետ, օրինակ՝ *ə m ru a ru sa yultar-e* «Այս գետը այն գետից մեծ է»: Սակայն առավել հաճախ -tar վերջածանցը գործածվում է այն դեպքում, երբ նախադասության մեջ առարկայի հատկանիշը գործածվում է բաղդատական աստիճանով, սակայն չի հակադրվում մեկ այլ առարկայի նույն հատկանիշի հետ (կամ հակադրվել է նախորդող կամ հաջորդող նախադասության մեջ), օրինակ՝ *čə mān kitob jāleb ni. əštə kitob jāleb tar-e* «Իմ գիրքը հետաքրքիր չէ: Քո գիրքը ավելի հետաքրքիր է», *ə m vəlun māhbub tarin. bo əmon bə həramun* «Այս ծաղիկները ավելի գեղեցիկ են. եկ դրանք գնենք»:

Ածականի, այսպես կոչված, հավասարական բաղդատական աստիճանը կազմվում է *taki/takina*, *kimi* «նման, պես» բառերի միջոցով, օրինակ՝ *čavə mu vā taki səpi* «Նրա վարսերը ձյան պես սպիտակ են», *čavə dastun yax kimi sārde bə* «Նրա ձեռքերը սառն են, ինչպես սառույց», *āz tə takina zerak nim* «Ես քեզ պես խելացի չեմ», *ə m film čə nakonane filmə kimi jāleb nəbə* «Այս ֆիլմը այնքան հետաքրքիր չէր, որքան նախորդը», *čama ka šəma ka taki yul-e* «Մեր տունը նույնչափ մեծ է, որքան ձեր տունը» և այլն:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում չկա ձևաբանական հատուկ ցուցիչ նաև ածականի գերադրական աստիճանի համար: Այն արտահայտելու համար կրկին գործածվում է բացառական հոլովի իմաստ արտահայտող -sa հետադրությունը և *hama* «բոլոր, ամեն» դերանունը, այսպես, օրինակ՝ *hama sa bārza do dənyoanda čə mān buyanda-y* «Աշխարհի ամենաբարձր ծառը իմ այգում է» [Amiriān 2005: 48], *Tehrūn lrunə hama sa yula šahr-e, Damavand-an hama sa bārza bānde* «Թեհրանը Իրանի ամենամեծ քաղաքն է, իսկ Դեմավենդը՝ ամենաբարձր լեռը», *Mānə avə m šahrə hama sa huviža xiābunanda vinde* «Ես նրան տեսա քաղաքի ամենալայն փողոցում», *ə m ruž surə hama sa kutu ruž-e* «Այսօր տարվա ամենակարճ օրն է»: Գերադրական

²¹ Այն, որ քերականական այս մասնիկը փոխառություն է ժամանակակից պարսկերենից, կասկածից վեր է, և ոչ միայն այն պատճառով, որ դրա մասին որևէ հիշատակում չկա լեզվի ավելի վաղ փուլերը լուսաբանող աղբյուրներում: Եթե -tar վերջածանցը լիներ բնիկ թալիշական, ապա ըստ թալիշերենի հնչյունական օրինաչափությունների՝ *h. իր. *-tara*-ին հանգող այս մասնիկը ամենայն հավանականությամբ պետք է ունենար -tā տեսքը [տե՛ս 1.3.15]:

աստիճանը երբեմն կազմվում է նաև պարսկերենից փոխառյալ -tarin վերջածանցի օգնությամբ, օրինակ՝ čəməān nana dənyoanda mehrābuntarin žen-e «Մայրս աշխարհի ամենաբարի կինն է», əm čama kišvarə nəyəltarin gol-e «Սա մեր երկրի ամենախորը լիճն է»: Ինչպես կարելի է եզրակացնել վերոբերյալ օրինակներից, երբ ածականի գերադրական աստիճանը կազմվում է պարսկերենից փոխառյալ -tarin վերջածանցով, այն չի ընդունում թալիշերենին հատուկ որոշիչ-որոշյալ կապն արտահայտող -a վերջածանց:

2.2.3 Որոշիչ-որոշյալ կապ

Ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի²² թալիշերենում որոշիչ-որոշյալ կապակցության դեպքում որոշիչը դրվում է որոշյալից առաջ՝ ընդունելով -a վերջածանց, օրինակ՝ māhbuba kina «գեղեցիկ աղջիկ», yula šahr «մեծ քաղաք», šina āngə «քաղցր խաղող», gāma āš«տաք ապուր» և այլն: Ձայնավորով վերջացող ածականների հետ այդ վերջածանցը հիմնականում չի դրվում, օրինակ՝ siyu mašū «սև կոշիկ», gada ka «փոքր տուն», bemaza miva «անհամ միրգ»: Ի ձայնավորով վերջացող ածականները սովորաբար որոշիչ-որոշյալ կապակցության մեջ ընդունում են -a վերջածանց, օրինակ՝ gadalia āv «փոքր ամպ», ruania gušt «ճարպոտ միս» և այլն: Թեև թալիշերենը քերականական իր այս առանձնահատկությամբ տարբերվում է ժամանակակից պարսկերենից, այնուամենայնիվ որոշիչ-որոշյալ կապի նման կառուցվածքը բացառիկ երևույթ չէ իրանական լեզուների համար. այս կապը նման ձևով է կառուցվում նաև մազանդարաներենում [Расторгуева, Эдельман 1982: 502; Lecoq 1982: 304], գիլաներենում [Расторгуева, Эдельман 1982: 502; Lecoq 1989: 304; Rastorgueva, Kerimova, Mamedzade, Pireyko, Edel'man 2012: 68], սեմնաներենում [Lecoq 1989: 307], կովկասյան պարսկերենում [Տոնոյան 2015: 80] և այլն: Լ. Պիրեյկոն, անդրադառնալով -a վերջածանցին, նշում է, որ, թեև սրա ծագման վերաբերյալ որևէ որոշակի բան ասելը բարդ է, այնուամենայնիվ հնարավոր է համարում, որ այն լինի

²² Ժամանակակից պարսկերենում որոշիչ-որոշյալ կապակցության դեպքում որոշիչը միշտ հետադաս դիրք ունի որոշյալի նկատմամբ, և այդ կապն արտահայտվում է իզաֆեթի (-e) միջոցով, օրինակ՝ doxtar-e zibā «գեղեցիկ աղջիկ», šahr-e bozorg «մեծ քաղաք», āngur-e širin «քաղցր խաղող», āš-e garm «տաք ապուր» և այլն: Շատ հազվադեպ դեպքերում որոշիչը նախորդում է որոշյալին, սակայն ներկայումս նման բառակապակցությունները ընկալվում են որպես մեկ բարդ բառ, օրինակ՝ pirmard «ծերունի», pirzan «տարեց կին»:

ինչ-որ մնացուկ Ավեստայի լեզվից, որին, ի տարբերություն հին պարսկերենի, հատուկ էր որոշյալի հանդեպ որոշչի նախադաս դիրքը [Пирейко 1991: 131]:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ածականները նախադասության մեջ հանդես են գալիս հետևյալ շարահյուսական պաշտոններում՝

- որպես որոշիչ, օրինակ՝ **jəvuna** žen da gla **luda** zua bə gap žana «Երիտասարդ կինը գրուցում էր մի նիհար տղայի հետ», av əštān **pia** pišigə **bārza** sado gorao bepe «Նա արթնացավ իր ծեր կատվի բարձր ձայնից», av ožan a **šina** buš ehsās ka «Նա նորից զգաց այդ քաղցր բույրը»;

- որպես բաղադրյալ անվանական ստորոգյալի ստորոգելի, օրինակ **yāzi** vote: “əmerd **begənoy**” «Դատավորն ասաց. «այս մարդը անմեղ է»», zua veyi bə **hušin**, gərd šeneš zəna «Տղան շատ խելացի էր և հասկացավ ամեն ինչ», iyo havu **sārd**-e, deyo uv-an **tamiz**-e «Այստեղ օդը սառն է, ծովի ջուրը՝ մաքուր»:

Նշենք, որ -a վերջածանց, ինչպես Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում տարածված թալիշական բարբառներում [Миллер 1953: 72], այնպես էլ թալիշերենի Անբարանի բարբառում երբեմն կարող են ընդունել նաև գոյականները, երբ հանդես են գալիս որոշչի շարահյուսական պաշտոնում, օրինակ՝ manə čə veiza do žium dəroz kaša čayo hətim «Ես պառկեցի ընկուզենու տակ և քնեցի», əm žena kif xayli čuk-e «Այս կանացի պայուսակը շատ լավն է»:

2.3 Թվական անուն

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում կարող ենք առանձնացնել թվականների հետևյալ հիմնական տեսակները՝ քանակական, դասական, կոտորակային և բաշխական:

2.3.1 Քանակական թվականներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում քանակական թվականները հիմնականում շարունակում են հյուսիսարևմտաիրանական ավանդույթը՝ մի քանի բացառությամբ: Քանակական թվականների 1-9 շարքը ունի հետևյալ տեսքը՝

1-9 քանակական թվականները թալիշերենի Անբարանի բարբառում

	թալիշերեն	ժամանակակից պարսկերեն	սեմնաներեն ²³	միջին պարսկերեն ²⁴	պարթևերեն ²⁵	հին իրանական ²⁶
1	i	yek	i	ēvak	ēv	*aiwa-ka-
2	də	do	do	dō	dō	*dwau-
3	se	se	here	sē	hrē	*θrayah-
4	čur	čahār	čār	čahār	čafār	*čaθwār-
5	penj	panj	panj	panj	panj	*panja-
6	šāš	šeš	šaš	šaš	šoh	*xšwaš
7	hāf(t)	haft	haft	haft	haft	*hafta
8	haš(t)	hašt	hašt	hašt	hašt	*ašta
9	nav	noh	na	nah	(վկայված չէ)	*nawa

Ինչպես կարելի է նկատել, այս շարքի բոլոր թվականները, բացի *se* «երեք» թվականից, իրենց հնչյունական կազմով ամբողջովին համապատասխանում են հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների հնչյունական օրենքներին: *Se* «երեք» թվականը ամենայն հավանականությամբ պարսկական փոխառություն է, քանի որ *ավ. Թր/ հին պ. Թր-*ի դիմաց թալիշերենը պետք է ունենար *hr'* որպես հյուսիսարևմտաիրանական լեզու(ինչպես սեմնաներենում է), և ոչ թե *s*, որը հատուկ է հարավարևմտաիրանական լեզուներին (ինչպես ժամանակակից պարսկերենում) [տե՛ս Оранский 1988: 337]: Բ. Միլլերը, հղում կատարելով դե Մորգանին, նշում է, որ հարավային թալիշերենի Քերգանոուդի խոսվածքում պահպանվել է հնչյունական նման զարգացման հետք *haie*

²³ Սեմնաներենը ժամանակակից հյուսիսարևմտյան իրանական լեզու է, որտեղ *here* «երեք» թվականը, ի տարբերություն թալիշերենի Անբարանի բարբառի, դրսևորում է բնիկ հյուսիսարևմտաիրանական զարգացում [տե՛ս Пахалина 1991: 190]:

²⁴ Միջին պարսկերենը աղյուսակում բերված է որպես օրինակ՝ ցույց տալու համար հարավարևմտաիրանական լեզուներում քանակական թվականների զարգացումը հին իրանական լեզվադարաշրջանին հաջորդող և նոր իրանական լեզվադարաշրջանին նախորդող փուլում [տե՛ս Расторгуева, Молчанова 1981a: 77-78; Расторгуева 1966: 74]:

²⁵ Միջին իրանական լեզվադարաշրջանում հյուսիսարևմտյան իրանական լեզուներից վկայված է միայն պարթևերենը, որտեղ հին իրանական *θrayah- ձևը ցույց է տալիս բնիկ հյուսիսարևմտյան զարգացում՝ *ավ. Թր/ հին. պ. Թր-*ի դիմաց տալով *hr'* *hrē* [տե՛ս Расторгуева, Молчанова 1981b: 200]:

²⁶ Հին իրանական ձևերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Emmerick 1992: 291-301, 324:

«երեք» թվականի մեջ, որը, ըստ նրա, ամենայն հավանականությամբ նախապես ունեցել է *hrai- տեսքը [Миллер 1953: 228]:

Քանակական թվականների երկրորդ տասնյակի շարքը (11-19) ցուցաբերում է կազմության զուգաձևություն. առաջին դեպքումայս շարքի թվականները կրկին հյուսիսարևմտաիրանական ժառանգություն են՝ միավորի՝ տասնավորի հանդեպ նախադաս դիրքով, ընդ որում, համաձայն թալիշերենի հնչյունական օրենքների, da «տասը» թվականի d հնչյունը այդ շարքում պահպանվել է միայն čurda «տասնչորս», hāvda «տասնյոթ», hažda «տասնութ» թվականների մեջ, այսինքն՝ rd, vd, žd ձայնախմբերում: Երկրորդ դեպքում տասնավորը նախադաս դիրք է գրավում միավորի հանդեպ և նրան միանում va (və/ə) շաղկապի օգնությամբ [Schulze 2000: 26; Пирейко 1976: 332]: 11-19 թվականների կազմության նման եղանակը հատուկ չէ իրանական լեզուներին, այն բնորոշ է թյուրքական լեզուներին, և ակնհայտ է, որ թալիշերենի Անբարանի բարբառում էլ այս ձևը ադրբեջաներենի ազդեցության արդյունք է: Նշենք, որ այնուամենայնիվ թալիշերենի Անբարանի բարբառում առավել կիրառելի է իրանական տիպի կազմությունը՝ բացառությամբ nonza «տասնինը» ձևի. դրա փոխարեն ավելի հաճախ կիրառվում է dāvənav ձևը:

Աղյուսակ 6

Քանակական թվականների 11-19 շարքի կազմության երկու տիպերը՝ ժամանակակից պարսկերենի և ադրբեջաներենի համեմատությամբ

	Թալիշերեն (Անբարանի բարբառ)		Ժամանակակից պարսկերեն	ադրբեջաներեն
	իրանական տիպ	թյուրքական տիպ		
11	yonza	davəi	yāzdah	on bir
12	donza	davədə	davāzdah	on iki
13	sənzā	davəse	sizdah	on üç
14	čurda	davəčur	čahārdah	on dörd
15	punza	davəpenj	pānzdah	on beş
16	šunza	davəšāš	šānzdah	on alti
17	hāvda	davəhāft	hefdah	on yeddi

18	hažda	davəhašt	hejdah	on səkkiz
19	nonza	davənav	nuzdah	on doqquz

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի տասնավորներն են՝ da «տասը», vist «քսան», si «երեսուն», čel «քառասուն», penju «հիսուն», šest «վաթսուն», hāftu «յոթանասուն», hašdu «ութսուն», navve «իննսուն»: Տասնավորները ևս իրենց հնչյունական կազմով շատ նման են ժամանակակից պարսկերենի տասնավոր թվականներին՝ թալիշերենի հնչյունական առանձնահատկություններով պայմանավորված որոշակի տարբերություններով: Այսպես, օրինակ, թալիշերենի Անբարանի բարբառի vist «քսան» (հմմտ. Ժ.պ. bist) թվականը պահպանում է հին իրանական բառակազմի *w-բաղաձայնը (ինչպես թալ. Անբ. բ. vā(r) «ծյուն» < *wafra-, հմմտ. Ժ. պ. barf; թալ. Անբ. բ. vo (vu) «քամի» < *wāta, հմմտ. Ժ.պ. bād և այլն), միջձայնավորային և հետձայնավորային դիրքերում անկայուն h-ն ընկել է da «տասը» (հմմտ. Ժ.պ. dah), čel «քառասուն» (հմմտ. Ժ.պ. čehel) տասնավորներում և այլն [տե՛ս Пирейко 1991: 133]: Հարյուրավորները կազմվում են sā «հարյուր» թվականի և դրան նախորդող համապատասխան միավորով՝ dəsā «երկու հարյուր», sesā «երեք հարյուր», čosā «չորս հարյուր» և այլն: «Հինգ հարյուր», «յոթ հարյուր» և «ութ հարյուր» թվականների մեջ ընկնում են միավորների j և t բաղաձայնները՝ pensā, hāfsā, hašsā: Ծիշտ նույն կերպ հազարավորները կազմվում են hazu «հազար» թվականի օգնությամբ՝ penj hazu «հինգ հազար», šāš hazu «վեց հազար» և այլն:

Բարդ թվականների կազմության հարցում հյուսիսային թալիշերենի Անբարանի բարբառը որոշակի տարբերություններ է դրսևորում նույն բարբառախմբի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում տարածված բարբառների համեմատ. Բ. Միլլերը իր աշխատությունում չի անդրադառնում բարդ հարադրական թվականների կազմությանը՝ բերելով ընդամենը մեկ օրինակ՝ sa-vəi «հարյուր մեկ»՝ չմեկնաբանելով դրա կազմությունը [տե՛ս Миллер 1953: 128]: Այս հարցին Լ. Պիրեյկոն անդրադառնում է ավելի մանրամասն՝ նշելով, որ հարյուրավորներից, տասնավորներից և միավորներից բաղկացած բարդ հարադրական թվականները միանում են və/ə բաղադրական շաղկապի օգնությամբ, իսկ ավելի մեծ հարադրական թվականները կազմվում են սովորական հարադրության միջոցով՝ i hazo nav sādə vistə hašt «հազար ինը հարյուր քսանութ» [Пирейко 1976: 332]: Վ. Շուլցեն

ոչինչ չի հիշատակում բարդ հարադրական թվականների կազմության ժամանակ շաղկապի գործածման մասին, փոխարենը նշում է, որ հարյուրավորներից հետո երբեմն գործածվում է *də* հետադրությունը՝ *də hazo čosa (də) nonza* «երկու հազար չորս հարյուր տասնինը» [Schulze 2000: 26]: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում բարդ հարադրական թվականների կազմության ժամանակ որևէ հետադրության գործածում չի նկատվում, բացի այդ՝ այն որոշակիորեն շեղվում է նաև Պիրեյկոյի նկարագրած եղանակից: Այս բարբառում բաղադրական շաղկապի գործածությունը պահպանվել է միայն *vist* «քսան» և *šest* «վաթսուն» տասնավորների հետ միավորների կցման ժամանակ, օրինակ՝ *vistə də* «քսաներկու», *vistə nav* «քսանինը», *šestəču* «վաթսունչորս», *šestəšāš* «վաթսունվեց» և այլն: Մնացած տասնավորները, ինչպես նաև ավելի մեծ բարդ հարադրական թվականները կազմվում են պարզ հարադրությամբ՝ մեծից փոքր, օրինակ՝ *pensā čorda* «հինգ հարյուր տասնչորս», *hāfsā hašto hašt* «յոթ հարյուր ութսունութ», *i hazu sesā čel nav* «հազար երեք հարյուր քառասունինը», *penj hazu hašsā šestə i* «հինգ հազար ութ հարյուր վաթսունմեկ» և այլն: Ինչպես ժամանակակից պարսկերենում և հայերենում, քանակական թվականի հետ գործածված գոյականը միշտ դրվում է եզակի թվով և հաճախ ուղեկցվում *gla* բառով, օրինակ՝ *də gla miz* «երկու սեղան», *se gla kina* «երեք աղջիկ», *sā sur* «հարյուր տարի» և այլն:

2.3.2 Դասական թվականներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում դասական թվականները կազմվում են քանակական թվականների և *-om*, *-min*, *-minji* վերջածանցների օգնությամբ և դրվում են գոյականից առաջ: Քանակական թվականները, գործածվելով գոյականների հետ և հանդես գալով որպես որոշիչ, ընդունում են թալիշերենի Անբարանի բարբառում որոշչին հատուկ *-a* վերջածանց, ընդ որում Բ.Միլլերը նշում է, որ Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառներում, երբ որպես որոշիչ գործածված դասական թվականը կազմվում է *-minji* վերջածանցով, որոշիչ-որոշյալ կապակցության մեջ այն հանդես է գալիս առանց *-a* վերջածանցի [Миллер 1953: 130]: Սակայն թալիշերենի Անբարանի բարբառում *-a* վերջածանց է ստանում նաև *-minji*-ով կազմված դասական թվականը, իսկ հորանջից խուսափելու համար երկու ածանցների միջև ավելանում է *-n-* բաղաձայն, օրինակ՝ *penjminjina ruž* «հինգերորդ օրը», *dəminjina*

hardān «երկրորդ երեխան», penjuminjina kitob «հիսուներորդ գիրքը» և այլն: -Om և -min վերջածանցները համապատասխանում են ժամանակակից պարսկերենի -om և -omin վերջածանցներին: -Om-ը հանգում է հին իրանական *-ama-ին, իսկ -omin = -om < *ama + -in < *-aina [Ефимов, Расторгуева, Шарова 1982: 126]: Ինչ վերաբերում է -minji վերջածանցին, այն յուրատեսակ հիբրիդ է՝ կազմված իրանական ծագման -m և թյուրքական փոխառություն -inji վերջածանցներից [Пирейко 1991: 133]:²⁷ «Մեկ»՝ i, քանակական թվականի դասականի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող և Բ. Միլլերի ու Վ. Շուլցեի կողմից հիշատակվող iyn «առաջին» ձևը՝ կազմված -in ածականակերտ ածանցի օգնությամբ [Миллер 1953: 129; Schulze 2000: 26], չի հանդիպում թալիշերենի Անբարանի բարբառում: Առավել տարածված է -minji վերջածանցով կազմված ձևը՝ iminji «առաջին», նույն կերպ՝ vistə iminji «քսանմեկերորդ», čel iminji «քառասունմեկերորդ», dəsā iminji «երկուհարյուրմեկերորդ» և այլն: Հանդիպում է նաև պարսկերենի միջնորդությամբ արաբերենից փոխառված avalin «առաջին» դասական թվականը, երբեմն դրա արմատին կցվում է նաև -minji վերջածանցը՝ avalminji «առաջին» [Amiriān-Budālālu 2005: 50], օրինակ՝ avalina māšīn «առաջին մեքենան», avalminjina ba «առաջին դուռը» և այլն :

2.3.3 Բաշխական և կոտորակային թվականներ

Բաշխական թվականները կազմվում են քանակական թվականների կրկնությամբ, օրինակ՝ penj penj «հինգ-հինգ, հնգական», da da «տասը-տասը, տասական», sā sā «հարյուրական, հարյուր-հարյուր» և այլն: Հաճախ բաշխական թվականների կազմության համար քանակական թվականի հետ միասին կրկնվում է նաև gla

²⁷ Միլլերը գրում է, որ -minji վերջածանցը կարելի է տրոհել -um, -in իրանական և -ji թյուրքական ածանցների [Миллер 1953: 129], իսկ Շուլցեն նշում է, որ դասական թվականները հյուսիսային թալիշերենում կազմվում են -um, -om, -əom ածանցներով, որոնց հաճախ ավելանում է նաև ադրբեջանական -ji վերջածանցը՝ dəv-əom-ji «երկրորդ», sej-im-ji «երրորդ» և այլն [Schulze 2000: 26]: Սակայն դասական թվականների նման կազմություն թալիշերենում որևէ տեղ վկայված չէ: Բացի այդ թյուրքական լեզուներում (մասնավորապես ադրբեջաներենում) դասական թվականը կազմվում է ոչ թե -ji, այլ -inji վերջածանցի (և դրա հնչյունափոխված տարբերակների) օգնությամբ, ադրբեջաներեն՝ inci (inci, -uncu, -üncü) [Исмаилова, Насилов 2009: 133], թուրքերեն՝ -inci (-inca, -ince, -unca, -ünce և այլն) [Кононов 1941: 90], ղազախերեն՝ -ınwı (-ыншы) [Hancock 2009: 22] և այլն: Ուստի ակնհայտ է, որ ճիշտ է Լ. Պիրեյկոյի պնդումը, թե այստեղ գործ ունենք հենց թյուրքական -inji վերջածանցի հետ, որտեղ in-ը պարզապես համընկել է իրանական -omin-ի in < *-aina-ի հետ:

դասանիշը՝ də gla də gla «երկուական», hašt gla hašt gla «ութական», hazu gla hazu gla «հազարական» և այլն:

Կոտորակային թվականների կազմության համար գործածվում է anda հետադրությունը. սկզբում դրվում է հայտարարը՝ քանակական թվականի տեսքով, որին հաջորդում է anda հետադրությունը, ապա դրվում է համարիչը՝ կրկին քանակական թվականի տեսքով, այսպես, օրինակ՝ se anda də «երկու երրորդ», hāft anda čur «չորս յոթերորդ», də anda i «մեկ երկրորդ» և այլն: Այս կազմությունը ևս ամենայն հավանականությամբ թյուրքական ազդեցության արդյունք է. ադրբեջաներենում և թուրքերենում կոտորակային թվականները կազմվում են ճիշտ նույն կերպ. հայտարարը դրվում է ներգոյական հոլովով, իսկ համարիչը՝ ուղղական, օրինակ՝ ադրբեջաներեն՝ beşdə bir «մեկ հինգերորդ», üçdə iki «երկու երրորդ» [Исмайлова, Насилов 2009: 135], թուրքերեն՝ üçte bir «մեկ երրորդ», yedide dört «չորս յոթերորդ» [Lewis 1967: 81]: Կոտորակային թվականների կազմության այս եղանակը խորթ է հյուսիսարևմտափրանական լեզուներին: Նմանատիպ մի կառույց հանդիպում ենք արևելափրանական լեզուներից աֆղաներենում, որտեղ կոտորակային թվականը կազմվում է տեղ ցույց տվող pəŕ նախդիրի օգնությամբ, սակայն տվյալ դեպքում համարիչը նախադաս դիրք է գրավում հայտարարի նկատմամբ՝ pinzə pəŕ owə «հինգ յոթերորդ», dre pəŕ pinzə «երեք հինգերորդ» և այլն [Григорьев 1987: 110]: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ոչ այնքան հաճախ, բայց այնուամենայնիվ կոտորակային թվականները կազմվում են նաև քանակական և դասական թվականների հարադրությամբ, ինչը այս բարբառի վրա պարսկերենի ազդեցության և դրա կոտորակային թվականների կազմության եղանակի հետ տիպաբանական համանմանության արդյունք է, օրինակ՝ se čurom «երեք չորրորդ», nav daminji «ինը տասներորդ» և այլն: «Մեկ երկրորդ» և «մեկ չորրորդ» թվականների իմաստով գործածելի են nima «կես» և čuak «քառորդ» բառերը:

Նախադասության մեջ թվականը կարող է հանդես գալ հետևյալ հիմնական շարահյուսական պաշտոններով՝

- որպես որոշիչ. թալիշերենի Անբարանի բարբառում սա դասական թվականի հիմնական գործառույթն է, օրինակ՝ əm čavə **dəminjina** kay «Սա նրա երկրորդ տունն

է», mānə kitobə **penjminjina** jeldə m esta «Ես վերցրի գրքի հինգերորդ հատորը», a dənyo **iminjina** māšin bə «Դա աշխարհի առաջին ավտոմեքենան էր»:

Որպես որոշիչ կարող են հանդես գալ նաև քանակական և բաշխական թվականները, օրինակ՝ avə ro se gəlaš hoa heste «Նա երեք քույր ունի», tə tokeno ču gəla nun esta «Դու խանութից չորս հաց գնեցիր», mudirə ba šāgerdunəš də gəla də gəlaš kitob do «Տնօրենը աշակերտներին երկուական գիրք տվեց», ženun šāš gəla šāš gəlašon sef esta «Կանայք վեցական խնձոր վերցրին»:

- որպես ենթակա: Ենթակայի շարահյուսական պաշտոնով կարող է հանդես գալ գոյականաբար գործածված քանակական թվականը, օրինակ՝ se də sa yul-e «Երեքը երկուսից մեծ է», penj ila čuka rayam-e «Հինգը լավ թիվ է» և այլն:

Սովորաբար, քանակական թվականները գոյականների հետ միասին հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ և այս դեպքում ևս կարող են լինել նախադասության ենթակայի դերում, օրինակ haš gəla kina ba čama buy omen «Ութ աղջիկ մեր այգի եկան», sā penju gəla sarbazə m jang anda mārdin «Հարյուր հիսուն զինվոր զոհվեցին պատերազմում» և այլն:

Ենթակայի շարահյուսական պաշտոնով հանդես են գալիս նաև դասական և կոտորակային թվականները, այսպես, օրինակ՝ mānə əmružə m də gəla film dia ka. İminji čuk bə «Ես այսօր երկու ֆիլմ դիտեցի: Առաջինը ավելի լավն էր», dəminji še bə onəgarde «Երկրորդը գնաց և այլևս չվերադարձավ», čama buyə se anda də xarob bay «Մեր այգու երկու երրորդը փչացավ», sur-əču anda se hani «Տարվա երեք չորրորդը արդեն անցել է»:

- որպես բաղադրյալ ստորոգյալի ստորոգելի, օրինակ՝ Fariz maktabə hama sa čuka šogerd-e. Širzād dəminji-y «Ֆարիզը դպրոցի լավագույն աշակերտն է: Շիրզադը երկրորդն է», a otobus-ə numra də sāčel penj bə «Այդ ավտոբուսի համարը երկու հարյուր քառասուն հինգ էր», ə m čə mān pul-ə se anda də-y «Սա իմ գումարի երկու երրորդն է»:

- Թվականները երբեմն հանդես են գալիս նաև չափի պարագայի պաշտոնում կամ ցույց տալիս գործողության կատարման քանակը, օրինակ՝ zuan də gəla də gəla jangal-o bešen «Տղաները երկու-երկու դուրս եկան անտառից», Mohamad-ə pia nana se kara ba šəma ka oma «Մոհամմադի տատիկը երեք անգամ ձեր տուն եկավ» և այլն:

2.4 Նախդիրներ և հետադրություններ

Վերլուծական տիպի լեզուներում նախդիրները և հետադրությունները կարևոր դեր ունեն լեզվի քերականական համակարգում. հոլովների բացակայության կամ սահմանափակ քանակության պայմաններում բառերի միջև շարահյուսական կապը հիմնականում արտահայտվում է հենց նախդիրների և հետադրությունների օգնությամբ: Այսպես, ինչպես արդեն նշեցինք նախորդ ենթագլուխներում, իրանական լեզուներում արդեն իսկ հին իրանական լեզվադարաշրջանում (մ.թ.ա. II հազարամյակի սկիզբ - մ.թ.ա. IV-III դդ.) սկսվում է թեքական համակարգի անկման գործընթացը, որը հանգեցնում է հին հոլովական ցուցիչների կորստի և բառերի միջև շարահյուսական կապի արտահայտման վերլուծական ձևերի դերի բարձրացման: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում, որտեղ հոլովական համակարգը երկհոլով է՝ ուղիղ և թեք հոլովների հակադրությամբ [տե՛ս § 2.1], բազմազան հոլովական իմաստների արտահայտման համար գործածվում են մի շարք նախդիրներ և հետադրություններ, ինչպես նաև դրանց համադրությունները:

2.4.1 Նախդիրներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի հիմնական նախդիրներն են չə, ba, be, da, tã:

2.4.1.1 Չə

Չə նախդիրը, որ հանգում է հին իրանական *hačā- ձևին (> Ժ.պ. az), թալիշերենի Անբարանի բարբառում գործածվում է թեք հոլովով դրված բառի հետ՝ հիմնականում արտահայտելով սեռական հոլովի իմաստ՝ չə zua nana uma «Տղայի մայրը եկավ», mānə չə Ahmadə dadam vinde «Ես տեսա Ահմադի հորը»: Չə-ի այս գործառույթը Անբարանի թալիշական բարբառի այժմյան լեզվավիճակում ֆակուլտատիվ բնույթ է կրում. սեռական հոլովի արտահայտման համար բավարար է միայն գոյականի (կամ գոյականաբար գործածված այլ բառերի)՝ թեք հոլովով գործածությունը՝ առանց չə-ի՝ zua nana uma «Տղայի մայրը եկավ», mānə Ahmadə dadam vinde «Ես տեսա Ահմադի հորը»: Այս նախդիրը կարևոր դեր ունի ստացական դերանունների կազմության ժամանակ [տե՛ս § 2.5.2], ինչը կրկին փաստում է դրա՝ պատկանելություն, ստացականություն ցույց տվող իմաստաբանական լիցքի մասին: Ադրբեջանաբնակ թալիշների լեզվի ուսումնասիրություններում որպես այս նախդիրի առաջին գործառույթ հետազոտողները նշում են դրա՝ բացառական հոլովի իմաստ արտահայտելը՝ առանձին

կամ ku, sa հետադրությունների համադրությամբ [տե՛ս Миллер 1953: 79-86; Schulze 2000: 18; Пирейко 1976: 242; Пирейко 1991: 166], այնինչ Անբարանի բարբառում այն այդ գործառույթով հանդես չի գալիս և ընդհանրապես ունի խիստ հազվադեպ գործածություն: Դրա մասին է փաստում նաև այն հանգամանքը, որ իրանալեզու թալիշների լեզվին նվիրված աշխատանքներում այս նախդիրի մասին որևէ հիշատակություն չկա ո՛չ հյուսիսային թալիշերենում [տե՛ս Paul 2011: 158-174; Amiriān-Budālālu 2005: 53], ո՛չ էլ թալիշերենի կենտրոնական [տե՛ս Yarshater 1996: 89; Paul 2011: 158-174; Abdoli 1984: 166] և հարավային բարբառներում [տե՛ս Paul 2011: 158-174; Lazard 1978: 258-259]:

2.4.1.2 Ba

Ba նախդիրը համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի be նախդիրին և հանգում է իրանական *pati- նախածին [Ефимов, Расторгуева, Шарова 1982: 197]: Գործածության առումով էլ դրանք գրեթե նույնական են: Անբարանի բարբառում ba նախդիրը գործածվում է բառի ուղիղ ձևի հետ: Լայն առումով ba նախդիրը արտահայտում է տրական հոլովի իմաստ՝ ցույց տալով՝

- գործողության կատարման ուղղություն, օրինակ՝ *ila sef doo ba zamin agəni* «Մի խնձոր ծառից գետնին ընկավ», *hama šogerdun ba mualemə ka šen* «Բոլոր աշակերտները ուսուցչի տուն գնացին», *dəšmun ba čama šahr nezo bina* «Թշնամին մոտենում է մեր քաղաքին»; անձին կամ իրը, որին ուղղված է գործողությունը, օրինակ՝ *čəməān dustə ʔštə noməš ba Lāle vote* «Ընկերս Լալեին ասաց քո անունը», *əm dāsta vələ beda ba nana* «Այս ծաղկեփունջը մայրիկի՛դ տուր», *zua ba kina sivatəš dia ka čayo dua ro bə* «Տղան մի հայացք նետեց աղջկա դեմքին և հեռացավ»;

- Նմանություն ինչ-որ մեկին կամ ինչ-որ բանի, օրինակ՝ *a žen yamanə ba Siminə xāla ošina* «Այդ կինը շատ նման է Սիմինի մորաքրոջը», *ʔštə gəzgun ba šavə ošina...* «Վարսերդ նման են գիշերվա...»:

- Երբեմն *ba* նախդիրը կարող է արտահայտել նաև տերմինատիվ հոլովի (terminative case)²⁸ իմաստ, օրինակ՝ *i māng ba pozə mānda* «Մեկ ամիս է մնացել մինչև աշուն»:

- Շատ հազվադեպ այս նախդիրի օգնությամբ կարող են արտահայտվել նաև ներգոյական և գործիական հոլովների իմաստները, օրինակ՝ *Avə čāyus no ba jiv* «Նա դանակը գրպանը դրեց», *avə čan gəlaš yoyma zarba ba dast ža* «Նա ձեռքով մի քանի ուժեղ հարված հասցրեց»:

2.4.1.3 Be

Համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի *bi* «առանց», «ան-» նախդիրին (միջ. պ. *apē*), ծագում է հ. իր. **apa-* ձևից [Nyberg 1974: 20]: *Be* նախդիրը ցույց է տալիս մի բանի բացակայություն՝ արտահայտելով որոշ լեզուներում առկա աբեսսիվ հոլովը (անգլ. *abessive case*, ռուս. *лишительный падеж*),²⁹ օրինակ՝ *tə užan be pul ogardiš ba ka* «Դու նորից տուն վերադարձար առանց գումարի», *zindegī be ešy čatin-e* «Կյանքը դժվար է առանց սիրո», *čəməān dada be dalil asabani bə* «Հայրս բարկացավ առանց պատճառի»:

2.4.1.4 Da

Իրանական **hada-* ձևին հանգող *da* «հետ, միասին» նախդիրը, որ համապատասխանում է հին պարսկերեն *hadā* (ավ. *hađa*) բառին, չի պահպանվել ո՛չ միջին , ո՛չ էլ ժամանակակից պարսկերենում [Миллер 1953: 86], սակայն նույն իմաստով այն կարելի է գտնել ժամանակակից իրանական լեզուներից օսերենում՝ *ad* [Абаев 1958: 102], աֆղաներենում՝ *la* [Morgenstierne 2003: 42]: Գործիական հոլովի իմաստ արտահայտող (*mānə da kilitə bam okā* «Ես բանալիով բացեցի դուռը») և միասնություն, համատեղություն ցույց տվող (*Ahmad da Mohamadə uma* «Ահմադը Մոհամմադի հետ եկավ») այս նախդիրը, որ լայն կիրառություն ունի Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող հյուսիսային թալիշերենի բարբառներում,

²⁸ Տերմինատիվ հոլովը որոշ լեզուներում (օրինակ՝ ֆիններեն, էստոներեն, հունգարերեն) առկա հոլովներից է, որը ցույց է տալիս տեղի և/կամ ժամանակի սահմանափակում, մատնանշում է մի կետ, որտեղ ավարտվում է ինչ-որ բան, տե՛ս, օրինակ, Kenesei, Vago, Fenyvesi 1998: 237, 252:

²⁹ Աբեսսիվ հոլովը (անգլ. *abessive case*), որ առկա է մի շարք ուրալյան, որոշ աֆրիկյան ու կովկասյան լեզուներում, հատուկ վերջավորությունների միջոցով արտահայտում է որևէ բանի բացակայության, չլինելու իմաստ, ինչը, օրինակ, անգլերենում արտահայտվում է *without* բառով, հայերենում «առանց» կապով և այլն [տե՛ս Crystal 2008: 1]

ավելի հազվադեպ է կիրառվում Անբարանի բարբառում. դրա փոխարեն առավել հաճախ գործածվում է anda հետադրությունը [տե՛ս § 2.4.2.2]:

2.4.2 Հետադրություններ

Բառերի միջև զանազան շարահյուսական կապերի և հոլովական իմաստների արտահայտման համար թալիշերենի Անբարանի բարբառի հիմնական կիրառվող հետադրությունները հետևյալն են՝ ku, o, anda, dəl, ro, žiu, piu, sa, nā, pešt...

2.4.2.1 Ku, o

Ku հետադրությունը, որ անվանական ծագում ունի (ku «տեղ» [Миллер 1953: 78]), Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառներում բավականին լայն և բազմիմաստ (գործողության կատարման ելակետ և վերջնակետ, ուղղություն) կիրառություն ունենալու պատճառով հաճախ ուղեկցվում է čə և ba նախդիրներով՝ բառերի շարահյուսական հարաբերությունը մասնավորեցնելու, կոնկրետացնելու նպատակով: Անբարանի բարբառում ku հետադրության հիմնական գործառույթը բացառական հոլովի իմաստի արտահայտումն է, ու թեև այս բարբառում ևս այն այլ կիրառություններ նույնպես ունի, գրեթե միշտ գործածվում է առանձին, իսկ շարահյուսական հարաբերությունները պետք է հասկանալ նախադասության կոնտեքստից: Հետաքրքիր է, որ թալիշերենի Անբարանի բարբառում ku նախդիրը մեծ մասամբ կիրառվում է շնչավոր առարկաների հետ, իսկ անշունչ առարկա ցույց տվող բառերի հետ գործածվում է o-ն: Այս հետադրության նման կիրառության մասին որևէ հիշատակում չկա Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշների լեզվին նվիրված ուսումնասիրություններում, հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ ըստ երևույթին Անբարանի բարբառում սա թաթական ազդեցության արդյունք է. նման երևույթի մասին հիշատակում է Լ. Պիրեյկոն Չալիի թաթական խոսվածքում [Пирейко 1991: 167]: Այսպես, գոյականները, գործածվելով ku բացառական հոլովի իմաստ արտահայտող հետադրության հետ, միշտ դրվում են թեք հոլովով և հանդես են գալիս հետևյալ շարահյուսական պաշտոններով՝

- անջատման անուղղակի խնդիր, օրինակ՝ avə neveštaš postči ku esta čayo še ba ka «Նա փոստատարից վերցրեց նամակը և տուն մտավ», dəzdə hama puluneš mardə ku bekerni «Գողը տղամարդուց խլեց ողջ գումարը», mānə əm māhbuba olatəm Parvinə

kuy esta «Այս գեղեցիկ զգեստը Փարվինից եմ գնել», Parvizə a ka pia dada kuy mānda «Այդ տունը Փարվիզը ժառանգել էր իր պապից» և այլն:

- վերաբերության անուղղակի խնդիր, օրինակ՝ čəməñ dada čəməñ nananda əštāñ dustun ku gape žana «Հայրս ամեն օր իր ընկերներից է պատմում», čəməñ huvan hardam a bazigarəkun gap žana «Քույրերս հաճախ են այդդերասանից խոսում» և այլն:

Ku հետադրությունը, բացի բացառականի հոլովի իմաստ արտահայտելուց, ունի մեկ այլ գործածություն ևս. այն համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի pišānplānական նախդիրին, հայերենի «մոտ» կապին, օրինակ՝ čəməñ kitub Ahmadə kuy «Գիրքս Ահմադի մոտ է», əštə zua iyo ni, av əštāñ dustə kuy «Որդիդ այստեղ չէ, իր ընկերոջ մոտ է», masxara podšo ku uma «Ծաղրածուն թագավորի մոտ եկավ», gada kina pia ženəku təla «Փոքրիկ աղջիկը վազեց ծեր կնոջ մոտ», āz šinam əštāñ pia dada ku, tə–nan bo «Ես գնում եմ պապիկիս մոտ, դու է՛լ արի»:

O հետադրությունը, որ նույնպես արտահայտում է բացառական հոլովի իմաստ, ըստ Միլլերի և Ստիլոյի հանգում էին իրանական -a հիմքով բառերի բացառական հոլովի ցուցին՝ -at [Миллер 1953: 75; Stilo 2006: 325], իսկ Պիրեյկոն այն բխեցնում է իրանական *radi- (հմմտ. հին պ.՝ rādiy) ձևից [Пирейко 1991: 168]: Փոլը Իրանի տարածքում խոսվող թալիշերենի բարբառներին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ o հետադրության որևէ հիշատակում չունի. անդրադառնալով ku հետադրությանը՝ նա նշում է, որ երբեմն k բաղաձայնը կարող է կրճատվել՝ տալով u՝ av šāhru davārde «նա քաղաքից անցավ» [Paul 2011: 161], սակայն ամենայն հավանականությամբ այստեղ գործ ունենք հենց o հետադրության հետ, որը թալիշերենի Անբարանի բարբառի ձայնավորական համակարգի օրենքների համաձայն հաճախ կարող է դառնալ u [տե՛ս §1.1.6]: Ի տարբերություն ku հետադրության, որը թեև մեծ մասամբ կիրառվում է շնչավոր առարկաների հետ, բայց դրա կիրառությունը հնարավոր է նաև անշունչ առարկաների հետ, թալիշերենի Անբարանի բարբառում այս հետադրությունը գործածվում է միայն անշունչ առարկա ցույց տվող բառերի հետ՝ արտահայտելով բացառական հոլովի շարահյուսական զանազան հարաբերություններ, օրինակ՝ Av zina Anbāno ba Tehrun še «Նա երեկ Անբարանից Թեհրան գնաց», tə čəroš mārgeku tarsina? «Դու ինչու՞ ես վախենում մահվանից», avun ružə dərozi a filmə ku bin gap žana

«Ամբողջ օրը նրանք խոսում էին այդ ֆիլմից», mān-an ča uvo hārde «Ես էլ խմեցի այդ քրից» և այլն:

2.4.2.2 Anda, dəla

Anda հետադրությունը համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի dar «մեջ» հետադրությանը (հմմտ. դաս. պ. andar/dar, միջ.պ. andar, հին պ. aⁿtar<իր. *antar): Ձայնավորով վերջացող բառերից հետո դրա բառասկզբի ձայնավորը սղվում է՝ կիրառվելով nda ձևով: Այս հետադրությունը հիմնականում արտահայտում է ներգոյական հոլովի իմաստ, և այս հետադրության հետ կիրառվող բառերը նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես՝

- տեղի պարագա, օրինակ՝ əm šahranda xayli māhbuba parkun heste «Այս քաղաքում շատ գեղեցիկ զբոսայգիներ կան», usmunanda hazu gəla setāra vašina bə «Երկնքում հազարավոր աստղեր էին փայլում», rosta bālān gərd əm ruanda šenān kana «Այդ գետում լողում են գյուղի բոլոր երեխաները»;

- ժամանակի պարագա, օրինակ՝ šavanda av xayli di Ali kao ogārda «Գիշերը նա շատ ուշ վերադարձավ Ալիի տանից», zemāstunanda av ba Esfahanə baš «Ձմռանը նա մեկնելու է Սպահան», nakona mānganda tə mānə vinda ni «Անցյալ ամիս դու ինձ չես տեսել»:

Anda հետադրության կիրառության առանձնահատկությունը թափշերենի Անբարանի բարբառում այն է, որ, ի տարբերություն Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թափշական բարբառների, այստեղ այն արտահայտում է նաև գործիական հոլովի՝ «-ով, -բ» և համատեղության, միասնության՝ ժամանակակից պարսկերենի bā նախդիրի, հայերենի «հետ» կապի իմաստները, օրինակ՝ merdə səyandaš penja arəšta bə čayo ša ba ka «Տղամարդը քարով կոտրել էր պատուհանը և տուն մտել», av əštān kāna māšinanda rostao ba šahr še «Իր հին մեքենայով գյուղից քաղաք գնաց», čəməān xāla čəməān bəvanda čə kitobə gorao gap žanay «Մորաքույրս եղբորս հետ այդ գրքի մասին է զրուցում», əštə kumakanda avə baš okā «Քո օգնությամբ նա բացեց դուռը» և այլն:

Dəla հետադրությունը ևս արտահայտում է ներգոյական հոլովի, ինչպես նաև «մեջ, ներս, ներսում» կապերի իմաստը: Այն անվանական հետադրություն է, ծագում է dəl «սիրտ» բառից և չունի առանձին գործածություն, միշտ ուղեկցվում է այլ նախդիրներով

և հետադրություններով, հատկապես anda, ba, o և այլն, օրինակ՝ av čəməñ nana buyə dəlanday «Նա իմ մայրիկի այգում է», Mohsen ba buyə dəla še «Մոհսենը այգի գնաց/մտավ» (բառացի՝ «Մոհսենը այգու մեջ մտավ»), Ahmad di dəlao uma «Ահմադը քաղաքից (քաղաքի միջից) եկավ», boba veyə dəla bəšəmun «Արի հարսանիք գնանք» (բառացի՝ «Արի՛ հարսանիքի մեջ մտնենք») և այլն:

2.4.2.3 Ro

Ro հետադրության միջոցով թափշերենում արտահայտվում է այսպես կոչված բենեֆակտիվ հոլովի³⁰ իմաստը, որը ժամանակակից պարսկերենում արտահայտվում է barāye «համար» նախդիրի միջոցով: Ինչպես և ժամանակակից պարսկերենի rāhետադրությունը, այն ևս հանգում է իրանական *radi- ձևին > հ.պ. rādiy > միջ. պ. rād, բայց, ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի, որտեղ այս հետադրությամբ արտահայտվում է նախադասության ուղիղ խնդիրը, թափշերենի Անբարանի բարբառում ro-ն պահպանում է «համար, հանուն» իմաստը, ինչպես եղել է նաև միջին պարսկերենում և մասնակիորեն դասական նոր պարսկերենում [տե՛ս Расторгуева 1966: 126-128]: Ro հետադրության հետ գործածվող բառը Անբարանի բարբառում դրվում է թեք հոլովով, օրինակ՝ čəməñ nana čəməñ bəva roš ila jaleba kitob estay «Մայրս եղբորս համար մի հետաքրքիր գիրք է գնել», əm vəlun gərd čəməñ ženə roy «Այս բոլոր ծաղիկները կնոջս համար են», i livāñ sārda uvəm pia merdə ro bia «Մի բաժակ սառը ջու՛ր բեր այս ծերունու համար»:

2.4.2.4 Žiu, bən

Žiu «տակ, տակից» հետադրությունը բաղադրյալ կազմություն ունի. կազմված է ži(y) «ներքև» մակբայից, որ ծագում է հին իրանական *hača-adari- ձևից (հմմտ. ավ. hača-ađari, միջ. պ. azēr, ժ. պ. zir, գիլ. žir, քրդ. žēr) [Расторгуева, Эдельман 2007: 303; MacKenzie 1971: 16; Цаболов 2010: 534] և o հետադրությունից, որը արտաբերության նեղացման հետևանքով Անբարանի բարբառում դարձել է u: Այս հետադրության հետ գործածվող բառերը դրվում են թեք հոլովով՝ avun hamiša veyza do žiu bin nəšna čayo gap bin žana «Նրանք միշտ նստում էին ընկուզենու տակ և զրուցում»,

³⁰ Բենեֆակտիվ է կոչվում որոշ լեզուներում (օրինակ բասկերենում [տե՛ս King 1994: 357]) առկա հոլովը, որի գործառույթը հայերենի «համար» կապի իմաստի արտահայտումն է հատուկ վերջավորությունների միջոցով [տե՛ս Crystal 2008: 52]:

av bološna žiuoš ila səpia koyāz beva čayo doše baštān nave «Նա բարձի տակից մի սպիտակ թուղթ հանեց և տվեց թոռանը»:

Եթե հետադրությունը, որ բառացիորեն նշանակում է «հիմք, հատակ, ներքև», ունի նույն իմաստը և կիրառությունը, ինչ չիս հետադրությունը, սակայն գործածվում է միայն anda հետադրության հետ միասին, օրինակ՝ zua do so bənanda həta bə «Տղան քնած էր ծառի ստվերի տակ»:

2.4.2.5 Piu, sa

Piu հետադրությունը ևս նմանատիպ կառուցվածք ունի. դրա կազմի մեջ են մտնում pe «վերև» մակբայը, որը ըստ Միլլերի ծագում է ավ. pati/ հին պ. patiy ձևից [Миллер 1953: 79] և օ հետադրությունից: Ըստ ամենայնի, այս հետադրությունը նախապես հնչել է որպես peo/peu, այնուհետև իմաստով իրեն հականիշ չիս հետադրության համաբանությամբ դարձել է piu: Այն ևս գործածվում է թեք հոլովով դրված բառերի հետ, օրինակ՝ čama buyə don piu laklakun lunay tumu kārda «Մեր այգու ծառերի վրա արագիլները բույն են հյուսել», mānə divo pium əštə numəm nevešta «Ես պատի վրա քո անունը գրեցի»:

Sa բառացիորեն նշանակում է «գլուխ» (հմմտ. Ժ. պ. sar): Որպես հետադրություն՝ այն արտահայտում է «վրա» կապի իմաստը (ինչպես արդի հայերենում՝ «սարի գլխին», «ծառի գլխին» և այլն): Sa հետադրության հետ գործածվող բառերը դրվում են թեք հոլովով, օրինակ՝ šəma daftarun mizəsa «Ձեր տետրերը սեղանի վրա են», čavun gada māhbuba ka bāndəsa «Նրանց փոքրիկ ու գեղեցիկ տունը սարի վրա է»: Sa հետադրությունը այլ կիրառություն ևս ունի. այն արտահայտում է նաև բացառական հոլովի իմաստ՝ ածականի բաղդատական աստիճանի արտահայտման ժամանակ՝ čama šahr čavun šahrə sa yul-e «Մեր քաղաքը նրանց քաղաքից մեծ է» [տե՛ս § 2.2.2]:

2.4.2.6 Nā, pešt

Nā հետադրությունը (թափշերենի այլ բարբառներում նաև nāv) արտահայտում է «դիմաց, առջև» կապերի իմաստը: Այս հետադրության հետ գործածվող բառերը դրվում են թեք հոլովով: Այն առանձին գործածություն չունի, միշտ կիրառվում է anda հետադրության հետ, օրինակ՝ čəman ka nānda ila māhbuba buy heste «Իմ տան դիմաց մի գեղեցիկ այգի կա», a mihmāxāna nānda ila gada yāhva hest bə, mānə avəm ayo vinde «Այդ հյուրանոցի դիմաց մի փոքր սրճարան կար. ես նրան այնտեղ տեսա»: Nā

հետադրությունը և *ba* նախդիրը միասին կազմում են *banā* «առաջ, սրանից առաջ» հետադրությունը, որի հետ գործածվող բառերը պահանջում են ուղղական հոլովի կիրառություն՝ *av penj sur banā ba čama kišvār uma* «Նա մեր երկիր եկավ հինգ տարի առաջ», *mānə i māng banā madrasam orxəni* «Մեկ ամիս առաջ ես ավարտեցի դպրոցը»:

«Հետևում» կապի իմաստը թալիշերենի Անբարանի բարբառում արտահայտվում է *pešt* հետադրության միջոցով (հմմտ. ժ. պ. *pošt*), որից առաջ դրված բառերը գործածվում են թեք հոլովով՝ *čəm ba pešt Mohsenə itoy-e* «Այս դռան հետևում Մոհսենի սենյակն է», *A millat ča bārza bāndun peštəku zendegi kana* «Այդ մարդիկ ապրում են այն բարձր սարերի հետևում»:

Այս հիմնական նախդիրներից ու հետադրություններից բացի թալիշերենի Անբարանի բարբառում բառերի միջև զանազան շարահյուսական կապերի արտահայտման համար գործածվում են շատ այլ նախդիրներ, հետադրություններ, ինչպես նաև դրանց համադրությունները, ինչպես՝ *baranda* «մասին», *aranda* «միջև», *devr* «շուրջը», *ba pešta* «հետո», *peš* «առաջ», *dessa* «մինչև», *gorao* «պատճառով», *vāri* «փոխարեն», *palu* «կողքին» և այլն:

2.5 Դերանուն

Լեզվաբանական գրականության մեջ մշտապես բանավեճերի պատճառ է դառնում դերանունները որպես առանձին խոսքի մաս համարելու և դրանց դասակարգման հարցը: Երբեմն որոշ լեզվաբաններ դերանունը տարրալուծում են այլ խոսքի մասերի մեջ և այն դիտարկում դրանց շրջանակներում, օրինակ, խնդրի շուրջ նման տեսակետ ունեն ռուս քերականության մեջ Ա. Պեշկովսկին, հայ քերականության մեջ՝ Մ. Աբեղյանը [Ասատրյան 1989: 161]: Բ. Միլլերը ևս իր աշխատության մեջ, անդրադառնալով դերանուններին, նշում է, որ դերանունը դիտարկում է առանձին բաժնում՝ զուտ հետևելով իրանագիտական գրականության մեջ ընդունված ավանդույթին, թեև «դերանուն» ընդհանուր անվան տակ միավորվող բառերը, ըստ իրենց հատկանիշների, միայն աննշան չափով իրավունք ունեն այդպես անվանվելու» [Миллер 1953: 112]: Այսպես և մենք, խորամուխ չլինելով համակողմանի ուսումնասիրություն պահանջող այս հարցի մեջ՝ նաև դրա՝ ատենախոսության բուն թեմայից որոշակիորեն շեղվելու պատճառով, դերանունները քննարկում ենք առանձին բաժնում՝ դրանք, ըստ իրենց իմաստային հատկանիշների բաժանելով հետևյալ

խմբերի՝ անձնական, անձնական-կցական, ստացական, ցուցական, հարցական-հարաբերական, անդրադարձ, փոխադարձ, որոշյալ, անորոշ և ժխտական:

2.5.1 Անձնական և անձնական-կցական դերանուններ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի անձնական դերանունները հանգում են հին իրանական դերանուններին, թեև դրանց մի մասը ծագում են հին իրանական դերանունների ուղիղ ձևերից, մյուս մասն էլ՝ թեք: Եզակի թվի 1-ին և 3-րդ դեմքերը ունեն երկու ձև՝ ուղիղ և թեք (աղ.7):

Աղյուսակ 7

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի անձնական դերանունները՝ ըստ պատմական ծագման

Թիվ		Եզակի			Հոգնակի		
Դեմք		1	2	3	1	2	3
Լեզու	Թալ. (Անբ. բրբ.)	āz (թեք՝ mān(ə))	tə	av (թեք՝ avə)	ama	šəma	avun
	Ժ.պ.	man	to	u	mā	šomā	ānhā
	Հ. իր. ³¹	*azam (սեռ.՝ *mana)	*tawā-	*awā-	*ahmākam- (*ahmāxam-)	*šma-	-

Այսպես, թալիշերենի Անբարանի բարբառում եզակի թվի առաջին դեմքի āz «ես» անձնական դերանունը, ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի man «ես» դերանվան,³² պահպանել է հին իրանական *azam- ձևի ուղղական և սեռական հոլովների ձևերը, իսկ հոգնակի թվի ama «մենք» ձևը, ինչպես և ժամանակակից պարսկերենի mā «մենք» դերանունը, ծագում է *wayam- «մենք» դերանվան *ahmākam (*ahmāxam) թեք ձևից (տե՛ս աղ.7), սակայն, ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի, թալիշերենի Անբարանի բարբառը (և առհասարակ թալիշերենը) պահպանում է բառասկզբի ձայնավորը: Երկրորդ դեմքի և՛ եզակի թվի, և՛ հոգնակիի

³¹ Անձնական դերանունների հին իրանական ձևերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Расторгуева, Эдельман 2000: 272-273, 294; Пирейко 1991: 135:

³² Ժամանակակից պարսկերենի առաջին դեմքի եզակի թվի man դերանունը հանգում է *azam- «ես» դերանվան սեռական-տրականին՝ *mana-, իսկ դրա ուղիղ ձևին հանգող az դերանունը ժամանակակից պարսկերենում չի պահպանվել, ու թեև այն գոյություն է ունեցել միջին պարսկերենում, սակայն կիրառվել է հազվադեպ և սկսել դուրս մղվել man թեք ձևի կողմից [տե՛ս Расторгуева 1966: 54-55]:

դերանունները ծագում են հին իրանական դերանունների սեռական հոլովի ձևերից. *tə* «դու» դերանունը հանգում է **tuwam-* դերանվան սեռական հոլովին՝ **tawa-* [Пирейко 1991: 135], *šəma* «դուք» դերանունը, ըստ Միլլերի ծագում է սեռական հոլովաձևից (ավ.*yūšmākam*) [Миллер 1953: 114]: Եզակի թվի երրորդ դեմքի համար առանձին անձնական դերանուն չկա, գործածվում է *av* «այն, նա» ցուցական դերանունը (տե՛ս § 2.5.3), որի թեք ձևը՝ *avə* «նա, նրան», ինչպես և գոյականների թեք հոլովը թալիշերենի Անբարանի բարբառում կազմվում է բառի ուղիղ ձևին ավելացնելով *-ə* թեք հոլովի ցուցիչը (տե՛ս § 2.1.2): Սա թալիշերենի Անբարանի բարբառի առանձնահատկություններից մեկն է, որով այն տարբերվում է Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում գործածվող և նույն հյուսիսային բարբառախմբի մեջ մտնող թալիշական բարբառներից, որտեղ եզակի թվի երրորդ դեմքի անձնական դերանվան թեք հոլովն ունի *ay* (*ai*) = *av* < **awa* + *i* < **-ahya* ձևը [Миллер 1953: 114; Пирейко 1991: 134; Schulze 2000: 19]: Երրորդ դեմքի հոգնակի թվի համար գործածվում է *avun* ձևը, որը կազմված է *av-*ից և *-un* հոգնակիակերտ վերջածանցից. ի տարբերություն եզակի թվի երրորդ դեմքի՝ հոգնակի թվում *avun* «նրանք» դերանունը *-ə* վերջավորությամբ թեք հոլովի ձև չունի, քանի որ, ինչպես գիտենք, *-un* հոգնակիակերտը արդեն իսկ կրում է թեք հոլովի իմաստային լիցք՝ ծագած լինելով գոյականի հոգնակի թվի թեք հոլովի ցուցից (տե՛ս § 2.1.2): Անձնական դերանունների ուղիղ ձևերը նախադասության մեջ հանդես են գալիս շարահյուսական հետևյալ պաշտոններով՝

- նոմինատիվ կառույց ունեցող նախադասության ենթակա, օրինակ՝ *āz hama sa čuka diandam zindagi kana* «Ես ապրում եմ աշխարհի ամենալավ քաղաքում», *tə a divo kanna biš* «Դու քանդում էիր այդ պատը», *avun abmiva ba yābin akana* «Նրանք հյուրը շշի մեջ ենլցնում»;

- նոմինատիվ կառույցով նախադասության ուղիղ խնդիր, օրինակ՝ *av tə hār ruž da kina vinay* «Նա քեզ ամեն օր տեսնում է այդ աղջկա հետ», *šəma ila yula səyanda ama žana bin* «Դուք մեզ խփում էիք մի մեծ քարով», *polis šəma bārnay ba zindān* «Ոստիկանը ձեզ բանտ է տանում»;

• Էրգատիվ նախադասության ենթակա, օրինակ՝ **ama** dəšmununəmun kəšte «Մենք սպանեցինք թշնամուն», **avun** əsbəšun ba axur ba «Նրանք ձիուն տարան ախոռ», **tə** a lazatina nune hārde? «Դու կերա՞ր այդ համեղ հացը»;

• Էրգատիվ նախադասության ուղիղ խնդիր, օրինակ՝ a šite **avun**əš kəšta «Այն խելագարն է նրանց սպանել», hərsə da əštān gevuna panjandaš **tə** žae «Արջը քեզ խփեց իր ծանր թաթով», mānə **šəma** teatrādam vinde vali šəma mānən neynde «Ես ձեզ տեսա թատրոնում, բայց դուք ինձ չտեսար»;

• Բաղադրյալ անվանական ստորոգյալի ստորոգելի, օրինակ՝ āz zənam ki a dəzd **təš** «Ես գիտեմ, որ գողը դու ես», a marufa duktur **āzim** «Այդ հայտնի բժիշկը ես եմ», əštə žena vona ki čama dəšmunun **avunin** «Կինդ ասում է, որ մեր թշնամիները նրանք են»:

Եզակի թվի առաջին և երրորդ դեմքերի անձնական դերանունների թեք հոլովի ձևերը գործածվում են որպես՝

• Էրգատիվ կառույցով նախադասության ենթակա, օրինակ՝ **mānə** a ženəmə zəna, av əštə nana bə «Ես ճանաչեցի այդ կնոջը, դա քո մայրն էր», **avə** əštānəš hoā kitob poā kārde «Նա պատռեց իր քրոջ գիրքը»;

• Նոմինատիվ նախադասության ուղիղ խնդիր, օրինակ՝ avun **mānəšun** žae čayo dəzdəšune «Նրանք ինձ ծեծեցին և կողոպտեցին», tə keyna **avə** vinde? «Դու ե՞րբ նրան տեսար»:

Աղյուսակ 8

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի անձնական դերանունների կիրառությունը նախադիրների և հետադրությունների հետ՝ հայերենի հոլովական համակարգի և բենեֆակտիվ հոլովի իմաստի արտահայտման համար

Թիվ		Եզակի			Հոգնակի		
Դեմք		1	2	3	1	2	3
Հոլով	Ուղղական	āz	tə	av	ama	šəma	avun
	Սեռական ³³	čə mān	əštə	čavə	čama	šəma	čavun
	Տրական	bamān	ba tə	bavə	bama	bašma	bavun
	Հայցական	mān(ə)	tə	avə	ama	šəma	avun

³³ Տե՛ս §2.5.2

	Բացառական	mā ku	tə ku	avə ku	ama ku	šəma ku	avun ku
	Գործիական	da mān	da tə	davə	dama	dašma	davun
	Ներգոյական	mānanda	tənda	avənda	amanda	šəmanda	avunanda
	Բենեֆակտիվ	māro	təro	avəro	amaro	šəmaro	avunro

Քանի որ թալիշերենի Անբարանի բարբառում անձնական դերանունները, ինչպես և գոյականները, ընդամենը երկու ձև ունեն՝ ուղիղ և թեք, որոնք արտահայտում են միայն ուղղական և հայցական հոլովների իմաստը, հոլովական այլ իմաստները արտահայտվում են ba, čə նախդիրների և ku, anda, ro հետադրությունների միջոցով (տե՛ս աղ.8), օրինակ՝ əštə merdə šəma toža ka goraoš bama vote «Ամուսինդ մեզ ասաց ձեր նոր տան մասին», avə a čuka xabaš māku masa «Այդ բարի լուրը նա ինձնից լսեց», čə mān nana bə dada avunanda be Raštin ša «Մայրս և հայրս նրանց հետ գնացել են Ռաշթ», āz əštān avənda vinnam «Նրա մեջ ես ինձ եմ տեսնում», mā ro hār čī heste tə roy «Քեզ համար է այն ամենը, ինչ ես ունեմ», šəma ku ba n čə mān dustun iyo bin žina «Ձեզնից առաջ այստեղ իմ ընկերներն էին ապրում» և այլն:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի անձնական-կցական դերանուններն են՝ եզ. թ.1-ին դեմք՝ əm կամ m (ծայնավորահանգ բառերից հետո); եզ.թ. 2-րդ դեմք՝ e, եզ. թ. 3-րդ դեմք՝ əš կամ š: Հոգնակի թիվը կազմվում է -un հոգնակիակերտ վերջածանցի միջոցով՝ համապատասխանաբար՝ -(ə)mun, -(e)un, -(ə)šun: Եզակի թվի 1-ին և 3-րդ դեմքերի անձնական-կցական դերանունները, ինչպես ժամանակակից պարսկերենում, հանգում են հին իրանական կցական դերանունների սեռական-տրականին՝ համապատասխանաբար *mai և *šai (հմմտ. միջ. պ. am, aš, հին պ. maiy, šaiy) [Рубинчик 2001: 173], սակայն, ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի եզակի թվի երկրորդ դեմքի կցական -at-ի, որը ևս հանգում է հին իրանական *tai- ձևին, թալիշերենի եզակի թվի երկրորդ դեմքի կցական -e դերանվան ծագումը պարզ չէ (տե՛ս Миллер 1953: 115): Չնայած ընդհանուր ծագմանը՝ ժամանակակից պարսկերենի և թալիշերենի Անբարանի բարբառի անձնական-կցական դերանունները միանգամայն տարբերվում են իրենց գործառույթներով: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում այդ դերանունների գործածության շրջանակը բավականին նեղ է. դրանք ցույց չեն տալիս ո՛չ պատկանելություն, ո՛չ էլ արտահայտում են նախադասության ուղիղ և անուղղակի

խնդիրները:³⁴ Թալիշական այս բարբառում անձնական-կցական դերանունների միակ գործառույթը էրգատիվ կառույց ունեցող նախադասության տրամաբանական սուբյեկտի, քերականական ենթակայի դեմքի և թվի արտահայտումն է, քանի որ էրգատիվ կառույցում ստորոգյալը ունի միևնույն ձևը բոլոր դեմքերի համար: Ընդ որում, անձնական-կցական դերանունների՝ նման գործառույթով կիրառությունը պարտադիր է, եթե անգամ նախադասության ենթական զեղչված չէ, օրինակ՝ *tə-m vinde/mānə tə-m vinde* «Քեզ տեսա», *šəma-š žae/avə šəma-š žae* «Նա ձեզ խփեց», *pārdamun poa kārde/ama pārdamun poa kārde* «Մենք պատռեցինք վարագույրը» և այլն: Ընդ որում, թալիշերենում կցական-անձնական դերանունները նախադասության մեջ ազատ տեղաշարժելի են. դրանք կարող են կցվել նախադասության ցանկացած անդամի, ստորոգյալին, ուղիղ խնդրին, անգամ հետադրություններին և անորոշի ցուցչին, օրինակ՝ *ila-m go kəšte* «Մի կով սպանեցի» (ավելի մանրամասն տե՛ս § 2.9):

2.5.2 Ստացական դերանուններ

Ստացական դերանունները վերլուծական ձևեր են՝ կազմված չ՞ նախդիրից և անձնական դերանուններից (եզակի թվի 1-ին և 3-րդ դեմքերի դեպքում դրանց թեք ձևերից)՝

Աղյուսակ 9

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի ստացական դերանունները

Դեմք/Թիվ	Եզակի	Հոգնակի
1	<i>čəməān</i> «իմ»	<i>čama</i> «մեր»
2	<i>əštə«pn»</i>	<i>šəma</i> «ձեր»
3	<i>čavə</i> «նրա»	<i>čavun</i> «նրանց»

Ըստ Բ. Միլլերի՝ երկրորդ դեմքի եզակի և հոգնակի թվի ստացական դերանունները ևս կազմված են չ՞ նախդիրից և անձնական դերանուններից, և հոգնակի թվի դեպքում առաջնալեզվային չ և չ բաղաձայնների արտասանական

³⁴ Ժամանակակից պարսկերենում կցական-անձնական դերանունների (-am, -at, -aš, -emān, -etān, -ešān) գլխավոր գործառույթը պատկանելության արտահայտումն է, օրինակ՝ *ketābam* «գիրքս», *ketābešān* «նրանց գիրքը» և այլն: Սակայն ներկայումս (հատկապես խոսակցական լեզվում) այս դերանունները շատ ավելի լայն կիրառություն են ստացել. նախադասության մեջ կարող են իրականացնել ուղիղ և անուղղակի խնդիրների շարահյուսական պաշտոններ, ինչպես, օրինակ, *emruz didam-eš* «Այսօր նրան տեսա», *goftam-et bā man biā* «Քեզ ասացի՝ հետս արի՛» և այլն:

նմանության պատճառով չ բաղաձայնը դադարել է լսվել [Миллер 1953: 115]: Ստացական դերանունները միշտ դրվում են լրացյալից առաջ, անփոփոխ են, չեն արտահայտում լրացյալի քերականական թիվը և նախադասության մեջ հանդես են գալիս միայն հատկացուցչի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ *čəməān čašun saadatə goraο vaša* «Իմ աչքերը երջանկությունից փայլեցին», *čəməān rosta das əmrυž xayli dižinay* «Իմ աջ ձեռքը այսօր շատ է ցավում», *əmə hadia əštə kina roy* «Այս նվերը քո աղջկա համար է», *šəmə bəvan xayli šojan* «Ձեր եղբայրները շատ խիզախ են», *čavə čārχ yamanə vohο* «Նրա հեծանիվը շատ թանկարժեք է», *čavun royan hayiyatəš paydo kā* «Նրանց երազանքները իրականացան» և այլն: Ինչպես նշեցինք, դերանունները իրենց իմաստային հատկանիշներով հարում են այս կամ այն խոսքի մասերին: Ստացականները որոշ լեզվաբաններ համարում են ածականներ. հայ քերականության մեջ Հր. Աճառյանը նշում է. «Ժամանակակից հայերենում ստացականը կարող է լինել թե՛ ածական, թե՛ դերանուն: Ածական է, երբ պատկանում է հաջորդ գոյականին և այն ժամանակ դրվում է միշտ գոյականից առաջ և միշտ էլ մնում է անփոփոխ՝ ինչ թվով ու հոլովով էլ լինի գոյականը [...]: Ստացականը դերանուն է, եթե գործածված է բայի հետ կամ առանձին. այս դեպքում անպատճառ ստանում է որոշիչ հոդ (ը կամ ն)» [Աճառյան 1954: 338-341]: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ևս ստացական դերանունները կարող են լինել նաև բուն ստացական դերանուններ կամ, ինչպես անգլերենի ստացական դերանունների նման տիպը ընդունված է անվանել, բացարձակ ստացական դերանուններ (*absolute possessive pronouns*)՝ կիրառվելով բայի հետ կամ առանձին: Այդ դեպքում ստացական դերանունները ստանում են *-(n)i* վերջածանց՝ *čəməāni* «իմը», *əštəni* «քոնը», *čavəni* «նրանը», *čamani* «մերը», *šəmani* «ձերը», *čavuni* «նրանցը», օրինակ՝ *čəməān zua čuka zuay*, ***əštəni*** *čoku?* «Իմ որդին լավ տղա է, իսկ ձե՞րը», ***čəməāni***-*an* *čuk-e* «Իմն էլ է լավը»: Միլլերը ստացական դերանունների նման կիրառության մասին հիշատակում է նաև հյուսիսային թալիշերենի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող բարբառներում, որտեղ, սակայն, դրանք կազմվում են ստացական դերանունների և թյուրքական *-ki* վերջածանցի հարադրությամբ՝ *čəməənki* «իմը», *əštənki* «քոնը» և այլն [Миллер 1953: 115]:

2.5.3 Ցուցական դերանուններ

Ի տարբերություն ժամանակակից հայերենի, որը ցուցական դերանունների համար ունի երեք աստիճան՝ թալիշերենի Անբարանի բարբառում, ինպես ժամանակակից պարսկերենում, գործում է նվազագույն՝ երկաստիճան դեիկտիկ համակարգ.³⁵ Յո «սա, այս» (< հ. իր. *ima-) ցուցական դերանունը ցույց է տալիս խոսողին մոտ գտնվող առարկա կամ անձ, a(v) «դա, այդ, նա, այն» (<հ. իր. *awa-) ցուցական դերանունը ցույց է տալիս առարկա կամ անձ, որ գտնվում է խոսողից հեռու: Այս ցուցական դերանունները կարող են կիրառվել և՛ ածականաբար, և՛ գոյականաբար: Ածականական կիրառության ժամանակ Յո և a(v) ցուցական դերանունները հայերեն թարգմանվում են «այս», «այդ» կամ «այն», նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես որոշիչ՝ որոշյալի հանդեպ գրավելով նախադաս դիրք (եթե որոշյալը ունի նաև այլ որոշիչներ, ցուցական դերանունը դրվում է դրանցից առաջ): Դրանք, ինչպես ստացական դերանունները, չեն արտահայտում որոշյալի քերականական թիվը, օրինակ՝ Յո *yalam čəməān-e* «Այս գրիչը իմն է», a *vəlun veyin məh̄bub* «Այդ ծաղիկները շատ գեղեցիկ են», a *kavu məh̄buba olatəm əštān hoa ro esta* «Այն գեղեցիկ կապույտ զգեստը քոջս համար եմ գնել» և այլն:

Գոյականաբար կիրառվելիս այս դերանունները փոխարինում են անձ կամ իր ցույց տվող գոյականներին, հայերեն թարգմանվում են որպես «սա» կամ «դա», դրվում են նաև թեք հոլովով՝ Յո և av: Այսպիսի գործածության դեպքում սրանք կարող են ստանալ նաև հոգնակիակերտ վերջածանց՝ Յոսո «սրանք», avso «դրանք». հոգնակիի ձևերը արտահայտում են նաև թեք հոլովի իմաստը: Օրինակներ՝ Յո *čəməān hama sa*

³⁵ Դեիքսիսը (հուն. δειξις «ցուցում, մատնանշում») խոսողության ակտը կատարողների, այդ ակտի կատարման տեղի, այսինքն՝ այսպես կոչված «դեիկտիկ կենտրոնի» և կատարման, այսինքն՝ խոսելու պահի հետ առնչվող հասկացություն է, որը ցույց է տալիս օբյեկտի կամ իրավիճակի կողմնորոշումը խոսողության ակտը իրականացնողների, ակտի կենտրոնի և պահի նկատմամբ: Ըստ այդմ, լեզվաբանության մեջ տարբերակում են դեիքսիսի երեք հիմնական տեսակ՝ դեմքի դեիքսիս, տարածական դեիքսիս և ժամանակային դեիքսիս [տե՛ս Плухьян 2011: 228-272; Anderson, Keenan 1985: 259-308]: Ցուցական դերանունների դեպքում գործ ունենք տարածական դեիկտիկ համակարգի հետ, որը մատնանշում է խոսակցության օբյեկտի հեռավորությունը, հեռվությունը խոսողի, խոսակցի և մի երրորդ անձի նկատմամբ: Ըստ այս հատկանիշի՝ տարբերակում ենք երկու դեիկտիկ համակարգ՝ նվազագույն, որը, ինչպես թալիշերենի Անբարանի բարբառում, բաղկացած է երկու բաղադրիչից (խոսողին մոտ և խոսողից հեռու գտնվող անձ կամ առարկա մատնանշող), և ընդլայնված, օրինակ, եռաստիճան (ինչպես ժամանակակից հայերենում՝ խոսողին մոտ գտնվող անձ կամ առարկա՝ «սա, այս», խոսակցին մոտ գտնվող անձ կամ առարկա՝ «դա, այդ», և՛ խոսողից, և՛ խոսակցից հեռու գտնվող առարկա կամ անձ՝ «նա, այն»), քառաստիճան և այլն:

čuka šogerd-e «Սա իմ լավագույն աշակերտն է», āz avə hičvāyt yodo ba nibakam «Դա ես երբեք չեմ մոռանա», ɐmun čəməān nana mašun «Սրանք մայրիկիս կոշիկներն են», avun bəna baštān kif «Դրանք դի՛ր պայուսակիդ մեջ»: Ոչ այնքան հաճախ, բայց այնուամենայնիվ տարբեր նախդիրների և հետադրությունների միջոցով (տե՛ս աղ. 10) ցուցական դերանունները անձնական դերանունների նման կարող են նախադասության մեջ հանդես գալ շարահյուսական զանազան պաշտոններով՝ հանգման անուղղակի խնդիր՝ mənə ɐštān kitubə m bavə doa «Ես գիրքս դրան եմ տվել», անջատման անուղղակի խնդիր՝ ama avəku tār sinanimun «Մենք դրանից չենք վախենում», միջոցի անուղղակի խնդիր՝ tə də mə nibanaš ba okārde «Դու սրանով դուռը բացել չես կարող», նպատակի պարագա՝ āz ɐ m ɐ rom uma iyo «Սրա համար եմ ես այստեղ եկել» և այլն:

Աղյուսակ 10

Թափշերենի Անբարանի բարբառի ցուցական դերանունների կիրառությունը նախդիրների և հետադրությունների հետ՝ հայերենի հոլովական համակարգի և բենեֆակտիվ հոլովի արտահայտման համար

Թիվ	Եզակի		Հոգնակի	
Ուղղական	ə m	a(v)	ɐ mun	avun
Սեռական	čə m ə	čav ə	čə mun	čavun
Տրական	bə m ə	bav ə	bə mun	bavun
Հայցական	ə m ə	av ə	ɐ mun	avun
Բացառական	ə m ə ku	av ə ku	ɐ mun ku	avun ku
Գործիական	də m ə	dav ə	də mun	davun
Ներգոյական	ə m ə nda	av ə nda	ɐ mun anda	avun anda
Բենեֆակտիվ	ə m ə ro	av ə ro	ɐ mun ro	avun ro

Այս երկու հիմնական պարզ ցուցական դերանուններից բացի թափշերենի Անբարանի բարբառում կան նաև մի շարք այլ ցուցական դերանուններ, որոնց մի մասը կազմված է ə m և a(v) ցուցական դերանուններից՝ այլ բառերի հավելմամբ, իսկ որոշներն էլ այլ արմատներից, որոնց ծագումնաբանությունը թափանցիկ չէ՝ ɐ m v ə ra, iyo «այստեղ», av ə ra, ayo «այնտեղ», «այդտեղ», ɐ m xada «այսքան», axada «այնքան», «այդքան», žə go «այսպես», žə gona «այսպիսի», žago «այնպես», «այդպես», žagona

«այնպիսի», «այդպիսի»: Այս դերանունները իրենց իմաստային հատկանիշներով մոտ են ածականներին և մակբայներին, ուստի նախադասության մեջ ունենում են որոշի, տեղի և չափ ու քանակի պարագաների շարահյուսական պաշտոններ՝ *iyo mellat mehrbān bə mehmānnaozin* «Այստեղ մարդիկ բարի են և հյուրընկալ», *žəgona heyvunəṁ avalin kara vinde* «Այդպիսի կենդանի ես առաջին անգամ տեսա», *mānə ča gorao nezna, čəməṁ mualemə žago vota* «Ես այդ մասին չգիտեի, իմ ուսուցիչը ինձ այդպես ասաց» և այլն:

2.5.4 Հարցական-հարաբերական դերանուններ

Թափշերենի Անբարանի բարբառում գործածվում են հետևյալ հարցական դերանունները՝ *ki < h. իր. *kahya-* «ո՞վ», *či < h. իր. čahya-* «ի՞նչ», *kum < h. իր. *katāma-* «ո՞ր», *kumgəla* «ո՞ր մեկը», *kayna < h. իր. *kada-* «ե՞րբ», *čān < h. իր. *čwant-* «քանի՞», *čāxta* «ինչքա՞ն», *kovəra, kora* «որտե՞ղ», *čaru* «ինչո՞ւ, ինչի՞ համար», *čoku* «ինչպիսի՞», *čəkuna* «ինչպե՞ս»: Այս բառերի միակ ընդհանուր առանձնահատկությունը հարցական հնչերանգն է, այնինչ իրենց իմաստային հատկանիշներով դրանք բոլորովին տարբեր են և այդ առումով հարում են այս կամ այն խոսքի մասերին. այս դերանուններից որոշները արտահայտում են հարց առարկայի, անձի վերաբերյալ (*ki, či, čič*), որոշները դրանց որակի (*kum, kumgəla, čoku*), որոշները՝ քանակի (*čānd*) և այլն, հետևաբար նախադասության մեջ էլ դրանք հանդես են գալիս իրենց արտահայտած իմաստից բխող շարահյուսական տարբեր պաշտոններով՝ ենթակա՝ *čəməṁ telfunə šomāre ki do ba tə?* «Ո՞վ քեզ տվեց իմ հեռախոսահամարը», ստորոգելի՝ *əṁ čiče?* «Սա ի՞նչ է», ժամանակի պարագա՝ *tə keynaš əštān oxona imtihānə bado* «Ե՞րբ ես հանձնելու վերջին քննությունը», տեղի պարագա՝ *əštə yula bəva koranda dārs hānna?* «Որտե՞ղ է սովորում քո մեծ եղբայրը», չափ ու քանակի պարագա՝ *əštə ženə ro čān gəlaš hua hest?* «Քանի՞ քույր ունի քո կինը», ձևի պարագա՝ *tə əštān itoyə čəjuraš tamiz kana* «Ինչպե՞ս ես դու մաքրում քո սենյակը», նպատակի պարագա՝ *Ali čero ba mualemə porsešun jovāb dona niy?* «Ինչո՞ւ Ալին չի պատասխանում ուսուցչի հարցին» և այլն: *Ki, čič* և *kum* հարցական դերանունները հոգնակի թիվ են կազմում համընդհանուր -սո հոգնակիակերտ մասնիկի միջոցով՝ *kiun* «ովքե՞ր», *čičun* «ինչե՞ր», *kumun* «որո՞նք»: Դրանք նաև ունեն թեք հոլովածներ և անձնական ու ցուցական դերանունների նման նախդիրների ու հետադրությունների օգնությամբ նախադասության մեջ հանդես են

գալիս շարահյուսական տարբեր պաշտոններով՝ *əm merdun kin, avun čičəšunə pina?* «Ովքե՞ր են այդ տղամարդիկ և ի՞նչ են նրանք ուզում», *ajab māhbuba āsb e, av ča čikiy?* «Ի՞նչ գեղեցիկ ծի է. ու՞մն է այն», *a ituyanda tə ki vinde?* «Ու՞մ տեսար դու այդ սենյակում», *ča ženə olatun komunin?* «Որո՞նք են այդ կնոջ զգեստները», *ama a čuka kitubəmun ba kiy doa?* «Ու՞մ ենք մենք տվել այդ լավ գիրքը» և այլն:

Հարաբերական դերանունները նույն հարցական դերանուններն են՝ առանց հարցական հնչերանգի, բացի այդ դրանք իրենց գործառույթով չափազանց մոտ են ստորադասական շաղկապներին, քանի որ կապում են երկրորդական նախադասությունը գլխավոր նախադասության հետ, օրինակ՝ *əm a kinay ki batəš nama bə nevešta* «Սա այն աղջիկն է, ով քեզ նամակ էր գրել», *a šeyi ki mān omitay t-an zəynaš* «Ինչ ես սովորեցրել եմ, դու էլ գիտես», *beši ayo koraoš uma!* «Գնա այնտեղ, որտեղից եկել ես» և այլն:

2.5.5 Անդրադարձ և փոխադարձ դերանուններ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի միակ անդրադարձ դերանունը *əštān* «ինքը, իր, իրեն» դերանունն է՝ ի տարբերություն ադրբեջանաբնակ թալիշների բարբառների, որտեղ ստացականի համար կա նաև նույն դերանվան *əšta* «իր» առանձին ձևը [Миллер 1953: 127; Пирейко 1991: 136-137; Schulze 2000: 21]: Այս դերանունը համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի *xištan* «ինքը» ոչ հաճախ գործածվող հնավանդ անդրադարձ դերանվանը և հանգում է հին իրանական **h^wa-*, *x^wa* «ինքը, իր» դերանվանը՝ հին իրանական **tanu-* «մարմին» արմատի հավելմամբ [Расторгуева, Эдельман 2007: 422-428]: *əštān* դերանունը սպասարկում է բոլոր դեմքերը և թվերը, չի փոփոխվում, այսինքն՝ այն կարող է նշանակել «ես ինքս», «(ես) իմ», «դու ինքդ», «(դու) քո», «(նրանք) իրենց» և այլն: Այս դերանվան առանձնահատկությունն այն է, որ թեք հոլովածն չունի, այսինքն՝ անդրադարձ դերանվան ուղղական, սեռական և հայցական հոլովները թալիշերենի Անբարանի բարբառում արտահայտվում են դրա ուղիղ ձևով: Փաստորեն անդրադարձ դերանունը իր ուղիղ ձևով նախադասության մեջ հանդես է գալիս ենթակայի, ուղիղ խնդրի և հատկացուցչի շարահյուսական պաշտոններով՝ *mānə əštān əm kom kə* «Ես ինքս այդ գործն արեցի», *əštān sam ba dīvo ža* «Գլուխս պատին խփեցի», *ama əštān kamun havate* «Մենք վաճառեցինք մեր տունը», *mānə əštānəmə ovaynanda vinde* «Ես ինքս ինձ հայելու

մեջ տեսա»։ Գործածվելով նախդիրների և հետադրությունների հետ (տե՛ս աղ. 11)՝ *əštān* դերանունը ունենում է շարահյուսական այլ պաշտոններ ևս՝ *ama baštanəmun vote ki av duz nəbə* «Մենք ինքներս մեզ ասացինք, որ դա ճիշտ չէր», *əštānkue xošo omina?* «Դու ինքդ քո դուրը գալի՞ս ես», *av da əštān gap bə žana* «Նա ինքն իրեն (ինքն իր հետ) խոսում էր» և այլն։

Աղյուսակ 11

Նախդիրների և հետադրությունների միջոցով հայերենի հոլովական համակարգի և բենեֆակտիվ հոլովի արտահայտումը թալիշերենի *əštān* անդրադարձ դերանվան մեջ

Ուղղական	<i>əštān</i>
Սեռական	<i>əštān</i>
Տրական	<i>baštān</i>
Հայցական	<i>əštān</i>
Բացառական	<i>əštānku</i>
Գործիական	<i>daštān</i>
Ներգոյական	<i>əštānanda</i>
Բենեֆակտիվ	<i>əštānro</i>

Փոխադարձ գործողությամբ իրար հետ կապված առարկաներ ցույց տալու համար թալիշերենի Անբարանի բարբառում գոյություն ունի միայն մեկ փոխադարձ դերանուն՝ *yadə* «իրար, միմյանց, մեկմեկու» (հմմտ. Ժ. պ. *yekdigar*)՝ *avun yadəšun kəšte* «Նրանք իրար սպանեցին», *Farid bə Mohsen buyanda da yadə ko bin kana* «Ֆարիդն ու Մոհսենը իրար հետ աշխատում են այգում», *šəma ba yadən xayli bevaja gapunən ža* «Դուք իրար շատ վատ խոսքեր ասացիք», *ama yadə ku təlinamun* «Մենք միմյանցից ենք փախչում» և այլն։ Վերոբերյալ օրինակներից ակնհայտ է դառնում, որ *yadə* փոխադարձ դերանունը իր իմաստաբանական առանձնահատկության պատճառով կարող է գործածվել միայն հոգնակի թվի դերանունների և մեկից ավելի գոյականների հետ, այսինքն՝ այն ունի հոգնակի թվի իմաստ։ Բացի այդ՝ այն ինքն իրենով արտահայտում է հայցական հոլովի իմաստ, ուղղական հոլովի իմաստ չունի, հետևաբար չի կարող ունենալ ենթակայի շարահյուսական պաշտոն, բայց նախդիրների և հետադրությունների օգնությամբ կարող է հանդես գալ գոյականին հատուկ շարահյուսական այլ պաշտոններով։

2.5.6 Որոշյալ դերանուններ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի որոշյալ դերանուններն են՝ *hā(r)* «ամեն», *hama* «բոլոր, բոլորը», *gərd* «բոլոր, ամբողջ»: *Hār* դերանունը հանգում է հին իրանական **harwa-* «ողջ, ամբողջ, բոլոր» արմատին, և, ըստ Ռաստորգուևայի և Էդելմանի, ուշ շրջանի հյուսիսարևմտաիրանական լեզուներում այս արմատին հանգող որոշյալ դերանունները, այդ թվում թալիշերենի *hār* դերանունը, պարսկական փոխառություններ են կամ բաղարկություններ փոխառությունների հետ [Расторгуева, Эдельман 2007: 372]: Այս դերանունը իր արտահայտած իմաստով ածականական է, արտահայտում է հատկանշային իմաստ, այն երբեք չի գործածվում առանձին և միշտ հանդես է գալիս որոշչի շարահյուսական պաշտոնով՝ *hār šogerdə bape əm šerə bəzənə* «Ամեն աշակերտ պետք է իմանա այս բանաստեղծությունը», *hār i šanba č-əm rosta armaniun ba kelisan šina* «Ամեն կիրակի այս գյուղի հայերը եկեղեցի են գնում»: *Hār* դերանվան օգնությամբ կազմվում են նաև որոշյալ դերանունների իմաստ արտահայտող բարդ բառեր՝ *hār gəla* «ցանկացած, ամեն տեսակի», *hāvəra* «ամեն տեղ, ամեն ուր», *hār šeyi* «ամեն ինչ», *hār kas* «ամեն մեկը» և այլն: Ի տարբերություն *hār* դերանվան՝ *hama* < *h.* իր. **hama-ka-* և *gərd*³⁶ դերանունները կարող են արտահայտել և՛ առարկայական, և՛ հատկանշային իմաստ, այսինքն՝ գործածվում են ինչպես այլ բառերի հետ, այնպես էլ առանձին, ուստի հանդես են գալիս ածականներին և գոյականներին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, համեմատենք՝ *balan gərd mualemanda ba jangal šen* «Բոլոր երեխաները ուսուցչի հետ անտառ գնացին» և *gərd šen ba jangal* «Բոլորը ուսուցչի հետ անտառ գնացին»: Գոյականաբար գործածության ժամանակ այս անորոշ դերանունների հետ կիրառվում են նաև նախդիրներ և հետադրություններ՝ *av šəma aksə ba gərdə nešone dona* «Նա բոլորին ցույց է տալիս

³⁶ *gərd* բառը բառացի նշնակում է «կլոր»: Թեև ժամանակակից պարսկերենում *gerd* «կլոր» բառը չի կիրառվում «ողջ, ամբողջ» որոշյալ դերանունի իմաստով, սակայն այլ լեզուներում ևս կարելի է գտնել այս ածականի նմանատիպ կիրառություն, օրինակ, հայերենում այն «ամբողջ» իմաստով կիրառվում է ժամանակ ցույց տվող բառերի հետ՝ կլոր տարին, կլոր ամիսը [տե՛ս Սուքիասյան 1974: 145], նույն ձևով՝ ռուսերեն՝ *круглый год, круглый день*, անգլերեն՝ *year-round*: *Gərd* բառը ծագում է հին իրանական **vart-* արմատից, և քանի որ հին իրանական **v* շրթնատամային ձայնեղ բաղաձայնը թալիշերենում կանոնավոր կերպով պահպանվում է, Լ. Պիրեյկոն նշում է, որ հին իրանական **v*-ին հանգող *g* բաղաձայնով սկսող բառերը թալիշերենում կարելի է համարել պարսկական փոխառություններ [Пирейко 1991: 113]:

ծեր լուսանկարը», a aya ǝštān numǝ gǝrdǝku ninoy kana «Այդ պարոնը բոլորից թաքցնում է իր անունը» և այլն:

2.5.7 Անորոշ դերանուններ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի հիմնական անորոշ դերանուններն են՝ *sei* «ինչ-որ», *kas* «ոմն, ինչ-որ մեկը», *ila*, *igla*, *gǝla* «մի, ինչ-որ» [տե՛ս § 1.3], *kāli*, *bazi*, *bazi gǝla* «որոշ», *felun* «ոմն, այսինչը, ֆլան», *ayla* «ուրիշ»: Որոշյալ դերանունների նման սրանցից որոշները առարկայական, որոշներն էլ հատկանշային իմաստ են արտահայտում՝ հանդես գալով համապատասխանաբար գոյականին և ածականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով՝ ենթակա՝ *i kasǝ ǝštān eynakǝš iyo yodo bekārda* «Ինչ-որ մեկը իր ակնոցը այստեղ է մոռացել», որոշիչ՝ *bazi gǝla giāhun fayāt čama kišvārandan bemina* «Որոշ բույսեր աճում են միայն մեր քաղաքում», *bazi gǝlakun āz rozim* «Որոշներից ես գոհ եմ» և այլն: Čiz, sei և kas բառերը որպես անորոշ դերանուններ գործածվելիս գրեթե միշտ կիրառվում են *i* «մեկ, մի» քանակական թվականի հետ՝ *tǝ i šeie do bavǝ* «Դու ինչ-որ մի բան տվեցիր նրան», *i kasǝ čama dadaš asabani kārda* «Ինչ-որ մեկը զայրացրել է մեր հայրիկին»:

2.5.8 Ժխտական դերանուններ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում կիրառվող ժխտական դերանուններն են՝ *hič*, *hiš* «ոչ մի», *hič kas*, *hički* «ոչ ոք», *hič gǝla* «ոչ մեկը», *hičči* «ոչինչ»: Սրանք իրենց իմաստով, փաստորեն, ժխտում են որոշյալ դերանունների իմաստը և դրանց հետ հականշային զույգեր կազմում՝ *hār* - *hič*, *hār kas* - *hič kas*, *hār gǝla* - *hič gǝla*, *hār či* - *hičči*: Ժխտական դերանունների իմաստաբանական այս առանձնահատկությունից ելնելով՝ որոշ լեզվաբաններ դրանք առանձին դերանուններ չեն դիտարկում և քննում են այլ դերանունների շարքում. հայ քերականության մեջ նման դիրքորոշում ունի ակադեմիկոս Ս. Աբրահամյանը, որը ժխտական դերանունները համարում է որոշյալ դերանունների տարատեսակ [Աբրահամյան 1956: 142-147], իսկ թալիշերենի քերականությանը նվիրված աշխատանքներում դրանք մեծ մասամբ ներառված են անորոշ դերանունների շարքում [Миллер 1953: 128; Пирейко 1976: 331; Schulze 2000: 21]: Այսպես, ժխտական դերանունները որոշյալ ու անորոշ դերանունների նման արտահայտում են հատկանշային (*hič*, *hič gǝla*) կամ առարկայական (*hič kas*, *hičči*) հատկանիշ և հանդես գալիս համապատասխանաբար ածականին և գոյականին

հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, օրինակ՝ որոշիչ՝ *hič gəla setaran toika usmunanda vinda binanin* «Ոչ մի աստղ չի երևում սառը երկնքում», ենթակա՝ *hički mānəš nezna* «Ոչ ոք չհասկացավ ինձ», անջատման անուղղակի խնդիր՝ *xayli čuke ki tə hičiku tārşinaniš* «Շատ լավ է, որ դու ոչնչից չես վախենում», հանգման անուղղակի խնդիր՝ *ba hič kasə əštān arezo gorao gap mažan* «Ոչ ոքի մի՛ ասա քո երազանքի մասին» և այլն: Այնուամենայնիվ, պետք է նկատել, որ թալիշերենի Անբարանի բարբառի միակ բուն ժխտական դերանունը *hič* դերանունն է, որն ածականական իմաստ է արտահայտում, իսկ *kas*, *či*, *gəla* բառերի օգնությամբ դրանից կազմվում են ժխտական դերանունների իմաստ արտահայտող բարդ բառեր:

2.6 Բայ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում (ինչպես շատ այլ լեզուներում) խոսքի մասերի մեջ բայն աչքի է ընկնում իր քերականական կարգերի և ձևերի հարստությամբ ու բազմազանությամբ. այն ունի եղանակի, ժամանակի, դեմքի, թվի և սեռի կարգեր: Թալիշերենում առանձնահատուկ կարևորություն ունի նաև բայի անցողականության հատկանիշը. բայի անցողական կամ անանցողական լինելը նախադասության՝ էրգատիվ կառույց ունենալու պայմաններից մեկն է [տե՛ս § 2.9]:

2.6.1 Բայերի կազմությունը

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում բայերը ըստ կազմության կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ պարզ բայեր, ածանցավոր բայեր և բաղադրյալ բայեր:

2.6.1.1 Պարզ բայեր

Եթե որպես բայի ելակետային ձև ընդունենք անորոշ դերբայը [տե՛ս §2.6.3.1], ապա պարզ բայերի սահմանումը թալիշերենի Անբարանի բարբառում կարող ենք ձևակերպել հետևյալ կերպ. «Թալիշերենի Անբարանի բարբառում պարզ են կոչվում այն բայերը, որոնք բաղկացած են անցյալի բայահիմքից [տե՛ս § 2.6.2] և -e անորոշ դերբայի վերջածանցից», օրինակ՝ *še* «գնալ», *doe* «տալ», *noe* «դնել», *mase* «լսել», *žae* «խփել», *žie* «ապրել» և այլն: Ընդ որում, մի շարք բայերում հին իրանական ածանցները սերտաճել են արմատի հետ և այսօր որպես առանձին ձևաբանական տարր չեն ընկալվում, ուստի այդ բայերը ևս համարվում են պարզ բայեր, ինչպես, օրինակ, *noe* «դնել» (= Ժ. պ. *nehādan* «դնել, տեղավորել») <հ. իր. **ni + *√dā-* [Ефимов, Расторгуева, Шарова 1982: 143]: Բ. Միլլերը իր հավաքած բանահյուսական

տեքստերից հայտնաբերել է մոտ 300 բայ, որոնցից պարզ բայերը մոտ 90 են [Миллер 1953: 135]:

2.6.1.2 Ածանցավոր բայեր

Ածանցավոր բայերը իրենց հերթին թափշերենի Անբարանի բարբառում կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ նախածանցավոր և պատճառական:

2.6.1.2.1 Նախածանցավոր բայեր

Նախածանցավոր բայերը կազմվում են հինգ բայական նախածանցներից (անգլ. preverb)՝ *o*, *pe*, *a*³⁷, *be*, *da*, որոնք բոլորն էլ նախդրական ծագում ունեն. դրանցից *be* և *da* մինչ օրս էլ գործածվում են որպես նախդիրներ [տե՛ս §2.4.1.3; §2.4.1.4]:

O- բայական նախածանցը, ըստ Բ. Միլլերի, համապատասխանում է Ավեստայի լեզվի *ava* նախդրին [Миллер 1953:136] < *h.* իր. **awa* [Расторгуева, Эдельман 2000: 280], իսկ Լ. Պիրեյկոն այն հանգեցնում է հին իրանական **ā* ձևին³⁸: Այս նախածանցը ունի «հետ, հակառակ [ուղղության]» իմաստները, ինչպես նաև բային հաղորդում է անջատման, զատման, գործողության ավարտի նշանակություն, թեև մի շարք բայերում այն կորցրել է իր իմաստային այդ հատկանիշները, օրինակ՝ *ogārde* «վերադառնալ», *okārde* «բացել», *ogate* «պահել, պահպանել», *ože* «դադարել» (տեղումների մասին), *omānde* «կանգ առնել, դադարել» և այլն:

Ըստ Լ. Պիրեյկոյի՝ հին իրանական **ari-* ձևին հանգող [Пирейко 1991: 164], իսկ ըստ Բ. Միլլերի՝ Ավեստայի լեզվի *ra'ti-*ին համապատասխանող [Миллер 1953: 137] *pe-* բայական նախածանցը թափշերենում ունի դեպի վերև ուղղության իմաստ, օրինակ՝ *pegate* «բարձրացնել, հանել», *pebe* «կանգնել, ոտքի հեկնել», *peše* «բարձրանալ, մագլցել», *peyānde* «նետել, վեր նետել», *pešume* «խմել» և այլն:

Թափշերենի Անբարանի բարբառի *a-* բայական նախածանցը, որը հանգում է հին իրանական **adari-* նախդրին [Пирейко 1991: 164; Миллер 1953: 136, Schulze 2000: 22], *guyg* է տալիս ուղղություն դեպի ներքև, օրինակ՝ *agəne* «ընկնել», *akārde* «լցնել, մեջը դնել», *agate* «ճզմել», *adoe* «փակել, ծածկել», *agārde* «վերադարձնել» և այլն:

³⁷ Թափշերենի Անբարանի բարբառի այս բայական նախածանցը համապատասխանում է Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թափշական խոսվածքների *e-* բայական նախածանցին:

³⁸ Ըստ Բ. Միլլերի՝ *o-* բայական նախածանցը միայն որոշ բայերի մեջ կարելի է հանգեցնել հին իրանական **ā* ձևին, ինչպես *omute* «սովորեցնել», *ome* «գալ» բայերում:

Be- բայական նախածանցը ծագում է հին իրանական *apa- ձևից [տե՛ս § 2.4.1.3] և արտահայտում է անջատման, զատման, առանձնացման իմաստ, օրինակ՝ *beyānde* «դուրս հանել, դուրս նետել», *beome* «դուրս գալ», *beše* «դուրս գնալ», *bevārde* «դուրս տանել», *bekārde* «դուրս անել, վռնել» և այլն:

Թալիշերենի բարբառի *da-* բայական նախածանցը համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի *dar* «մեջ» (< հ. իր. **antar-*) նախդրին, օրինակ՝ *daome* «ներս գալ, մտնել», *dayānde* «ներս մտցնել, դնել», *dagəne* «մի բանի մեջ ընկնել, դժվարություն քաշել» և այլն:

2.6.1.2.2 Պատճառական բայեր

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում պատճառական բայերը, որոնք ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որը ենթական ոչ թե ինքն է կատարում, այլ ուրիշ մեկի կամ մի բանի կողմից այդ գործողության կատարման պատճառ է դառնում, կազմվում են *-ovən/-uvən-* կամ *-ən-* ածանցների միջոցով, որոնք հիմնականում ավելանում են բայահիմքի ու *-e* անորոշ դերբայի վերջավորության միջև, օրինակ՝ *səre* «ծիծաղել» - *sərovəne* «ծիծաղեցնել», *hārde* «ուտել» - *hārdəne* «ուտեցնել», *təle* «փախչել» - *təlovəne* «ստիպել փախչել», *kārde* «անել» - *kārdəne* «անել տալ» և այլն: Հաճախ այս ածանցների ավելացմամբ բայահիմքը հնչյունափոխության է ենթարկվում. հիմնականում բայահիմքի *a* և *ā* ձայնավորները դառնում են *o*, օրինակ՝ *pare* «թոչել» - *porəne* «թոցնել», *lārze* «դողալ» - *lorzəne* «ստիպել դողալ», *tārse* «վախենալ» - *torsəne* «վախեցնել», *gārde* «պտտվել» - *gordəne* «պտտեցնել», երբեմն *a* ձայնավորը ընկնում է կամ դառնում է *ə*, օրինակ՝ *oraxe* «վերջանալ» - *orxəne* «ստիպել վերջացնել», *ogārde* «վերադառնալ» - *ogərdəne* «ստիպել վերադառնալ» և այլն: Որոշ դեպքերում էլ բայահիմքում հնչյունափոխվում է նաև բաղաձայն հնչյունը, ինչպես *bame* «լացել» - *bovəne* «լացացնել»: Այս ածանցների ծագումը պարզ չէ. Բ. Միլլերը հնարավոր է համարում դրանց համապատասխանությունը միջին պարսկերենի *-ēn*, *-īn* ածանցներին [Миллер 1953: 196]:

2.6.1.3 Բաղադրյալ բայեր

Բաղադրյալ բայերը կազմված են անվանական մասից և բայից: Ինչպես ժամանակակից պարսկերենում, թալիշերենի Անբարանի բարբառում ևս որպես բաղադրյալ բայերի բաղադրիչ ամենից շատ գործածվում է «անել» բայը՝ *kārde*,

օրինակ՝ ko kārde «աշխատել», paydo kārde «գտնել», tumu kārde «պատրաստել, սարքել, ստեղծել», yabul kārde «ընդունել, համաձայնել», hisob kārde «հաշվել, համարել», jam kārde «հավաքել» և այլն: Որպես բաղադրյալ բայերի բայական մաս հանդես են գալիս նաև հետևյալ պարզ բայերը՝ be «լինել, դառնալ»՝ doxil be «մտնել», dəčə be «հանդիպել», volo be «սնանկանալ»; doe «տալ»՝ javob doe «պատասխանել», yod doe «սովորեցնել», āyəl doe «սովորեցնել, խրատել»; žae «խփել»՝ sāj žae «նվագել», dās žae «հարվածել»; bārde «տանել»՝ ko bārde «աշխատել, աշխատանք տանել», hānde «կարդալ»՝ dārs hānde «սովորել», mānde «մնալ»՝ sapo mānde «կանգնել, ոտքի վրա մնալ» և այլն:

2.6.2 Բայահիմքեր

Իրանական լեզուներին հատուկ երկհիմք (ներկայի հիմք/անցյալի հիմք) բայական խոնարհման համակարգը թալիշերենի Անբարանի բարբառում (և ընդհանրապես թալիշերենում, ինչպես նաև այս տեսանկյունից թալիշերենի հետ զգալի ընդհանրություններ դրսևորող նոր ազարիական բարբառների հյուսիսային խմբում)³⁹ խիստ խախտված է. բայերի մեծ մասը պատմական զարգացման ընթացքում կորցրել է հիմքերից մեկը, և այսօր էլ երկհիմք բայական խոնարհման համակարգից միահիմք համակարգի անցման գործընթացը ինտենսիվ կերպով շարունակվում է: Դա է ապացուցում այն փաստը, որ մի շարք բայեր, որոնք դեռևս երկու հիմք ունեն հյուսիսային թալիշերենի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող բարբառներում, արդեն միահիմք են Անբարանի բարբառում, ինչպես doe «տալ» բայի հիմքը Անբարանի բարբառում do է, այնինչ Ադրբեջանի Հանրապետության թալիշերենում այն ունի ներկայի հիմք՝ da, և անցյալի հիմք՝ do: Առկա է նաև հակառակ երևույթը. Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառներում արդեն միահիմք դարձած որոշ բայեր դեռևս պահպանում են երկհիմք հակադրությունը թալիշերենի Անբարանի բարբառում՝ օրինակ gārde «շարժվել, պտտվել» բայը միահիմք բայ է Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշերենում՝ gārd հիմքով [Пирейко 1976: 49], այնինչ Անբարանի բարբառում այն ունի երկու հիմք՝ ներկայի հիմք՝ gār, անցյալի հիմք՝ gārd: Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով այդ գործընթացի՝ դեռևս ավարտված

³⁹ Ավելի մանրամասն բայահիմքերի վերաբերյալ կենտրոնական թալիշերենում տե՛ս Yarshater 1996: 94-111; հարավային թալիշերենում տե՛ս Nawata 1982: 99-104; Քալասուրի նոր ազարիական բարբառում տե՛ս Ոսկանյան 2014: 274-281:

չինելը՝ թալիշերենի Անբարանի բարբառում բայերը՝ ըստ հիմքերի բաժանվում են երկու խմբի՝ միահիմք և երկհիմք բայեր:

2.6.2.1 Միահիմք բայեր

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բայերի մեծ մասը միահիմք է, այսինքն՝ այդ բայերի խոնարհման ամբողջ հարացույցը կազմվում է մեկ՝ կա՛մ ներկայի, կա՛մ անցյալի հիմքի հիման վրա: Միայն անցյալի հիմքը պահպանած բայերը հիմնականում -te, -de (= ժ. պ. -tan, -dan) վերջավորություն ունեցող բայերն են, որոնց միասնական հիմքը կազմվում է անորոշ դերբայից -e վերջածանցի հատմամբ՝ pate «եփել», հիմքը՝ **pat**, gate «վերցնել», հիմքը՝ **gat**, həte «քնել», հիմքը՝ **hət**, dute «կարել», հիմքը՝ **dut**, sute «այրել/այրվել», հիմքը՝ **sut**, šəšte «լվանալ», հիմքը՝ **šəšt**, havate «վաճառել», հիմքը՝ **havat**, vote «ասել», հիմքը՝ **vot**, mānde «մնալ», հիմքը՝ **mānd**, nəšte «նստել», հիմքը՝ **nəšt**, nevešte «գրել», հիմքը՝ **nevešt** և այլն: Միայն անցյալի հիմքն (do) է պահպանել նաև doe «տալ» բայը, որը, ինչպես նշեցինք, դեռևս երկհիմք է Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող հյուսիսային թալիշերենում: Միայն ներկայի հիմքը պահպանած միահիմք բայերը հիմնականում -e վերջածանցով վերջացող այն բայերն են, որտեղ այն համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի անորոշի -idan վերջավորությանը, սակայն i հնչյունը չի պահպանվել, ինչպես, օրինակ՝ rase «հասնել» (ժ. պ. residan), հիմքը՝ **ras**, duše «կթել» (ժ. պ. dušidan), հիմքը՝ **duš**, kaše «քաշել» (ժ. պ. kešidan), հիմքը՝ **kaš**, kue «խփել, հարվածել» (ժ. պ. kubidan), հիմքը՝ **ku**, lārze «դողալ» (ժ. պ. larzidan), հիմքը՝ **lārz**, lānge «կաղել» (ժ. պ. langidan), հիմքը՝ **lāng** և այլն: Միայն ներկայի հիմքը պահպանվել է նաև -e և -ie վերջավորություն ունեցող մի շարք բայերում, որոնք, ինչպես նշում է Բ. Միլլերը, «արդեն չեն գործածվում ժամանակակից պարսկերենում կամ, ըստ ամենայնի, նույնիսկ անձանոթ են» [Миллер 1953: 200], ինչպես՝ mase «լսել», հիմքը՝ **mas**, səre «ծիծաղել», հիմքը՝ **sər**, daže «ցավել, ցավ զգալ», հիմքը՝ **daž**, pie «սիրել», հիմքը՝ **pi** և այլն:

2.6.2.2 Երկհիմք բայեր

Երկհիմք բայերը ավելի փոքրաթիվ են, քան միահիմք բայերը. դրանց խոնարհման հարացույցը կառուցվում է երկու հիմքերի հիման վրա՝ ներկայի հիմք և անցյալի հիմք: Հարկ է նշել, որ հիմքերի նման բնութագրումը և անվանումը խիստ պայմանական է,

քանի որ, ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի, թալիշերենի Անբարանի բարբառում անցյալի հիմքով է կազմվում, օրինակ, ապառնի դերբայը, իսկ ներկայի հիմքը մասնակցում է նաև անցյալ ժամանակաձևերի կազմությանը, ուստի Դ. Փոլը իր ուսումնասիրության մեջ այս հիմքերը անվանում է I և II հիմքեր [Paul 2011: 105]: Առանց բացառության բոլոր բայերի անցյալի հիմքը ստացվում է անորոշ դերբայից՝ -e վերջածանցի հատմամբ՝ օրե «գալ», անցյալի հիմքը՝ om, gārde «քայլել, պտտվել» անցյալի հիմքը՝ gārd և այլն: -īe, -de, -te վերջավորությունն ունեցող և դեռևս երկու հիմքերի հակադրությունը պահպանող բայերի ներկայի հիմքը հիմնականում կազմվում է այդ վերջավորությունների հատմամբ, օրինակ՝ gārde «քայլել, պտտվել», ներկայի հիմքը՝ gār, kāšte «ցանել», ներկայի հիմքը՝ kāš, dəzdie «գողանալ», ներկայի հիմքը՝ dəzd և այլն: Մի շարք երկհիմք բայերի ներկայի հիմքերի կազմությունը համաժամանակյա քննության տեսանկյունից անբացատրելի է, և յուրաքանչյուր բայ կարիք ունի առանձին խորը քննության, ինչը չի տեղավորվում սույն ուսումնասիրության շրջանակներում:

2.6.3 Դերբայներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում կարելի է առանձնացնել չորս դերբայ՝ անորոշ, անցյալի, ներկայի և ապառնի:

2.6.3.1 Անորոշ դերբայ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում բացարձակապես բոլոր բայերի անորոշ դերբայը ունի -e վերջավորություն, որը համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի -an, հին պարսկերենի -anaiy (-tanaiy-ի կազմում) վերջավորություններին և հանգում է հին իրանական *-anai- ձևին: Հին պարսկերենի՝ հին իրանական անորոշ դերբայի *-tan-ay վերջածանցին հանգող -tanaiy-ը միջին պարսկերենում և պարթևերենում տալիս է -tan (խուլ բաղաձայններից հետո) և -dan (ձայնավորներից և ձայնորդներից հետո) [Рубинчик 2001: 264], սակայն, ինչպես նշում է Ռաստորգուևան, արդեն միջին պարսկերենում բայի անորոշ դերբայի վերջածանց պետք է համարել -an-ը, քանի որ այդ շրջանում արդեն t հնչյունը սերտաճում է բայի արմատի հետ [Расторгуева 1966: 117]: Այս պնդումը ճիշտ է նաև թալիշերենի անորոշ դերբայի համար. թեև թալիշերենի Անբարանի բարբառի մի շարք բայեր պահպանում են հին իրանական *t, միջին իրանական *d հնչյունները, ինչպես kəšte «սպանել» (հմմտ. ժ.պ.

koštan), həte «քնել» (հմմտ. ժ. պ. xoftan), gate «վերցնել» (հմմտ. ժ. պ. gereftan), kārde «անել» (հմմտ. ժ. պ. kardan), bārde «տանել» (հմմտ. ժ. պ. bordan) և այլն, սակայն դրանք լեզվի ներկայիս փուլում սերտաճած են արմատի հետ, ուստի չեն կարող դիտվել որպես վերջածանցի բաղկացուցիչ մաս, առավել ևս, որ, ըստ թալիշերենի հնչյունաբանական օրենքների t և d հնչյունները սղվելու հակում ունեն և որոշ բայերում արդեն իսկ այդ երևույթը նկատելի է, ինչպես baste «կապել» բայը ունի նաև base ձևը, որտեղ st հնչյունախումբը նախ առնմանության արդյունքում դարձել է ss, ապա՝ s [Миллер 1953: 197]: Միլլերը թալիշերենում տարբերակում է անորոշի երկու կազմություն՝ 1. բայի անցյալի հիմքով և -e վերջածանցով, 2. բայի ներկայի հիմքով և -ie վերջավորությամբ՝ վերջինս համապատասխանեցնելով ժամանակակից պարսկերենի -idan վերջավորությանը և բերելով երկրորդ տարբերակի համար činie «քաղել, հավաքել» բայի օրինակը՝ ներկայի հիմք՝ čin + ie [Миллер 1953: 141]: Մեր կարծիքով այս մոտեցումը ունի որոշակի թերություններ. նախ, թեև ժամանակակից պարսկերենի -idan վերջավորությունը համապատասխանում է թալիշերենի -ie վերջավորությանը, այնուամենայնիվ միշտ չէ, որ այն պահպանվում է թալիշերենում, ինչպես՝ rase «հասնել» (հմմտ. ժ. պ. rasidan/residan), gārde «պտտվել» (հմմտ. ժ. պ. gardidan), lange «կաղալ» (հմմտ. ժ. պ. langidan) և այլն, իսկ այն բայերի մեծ մասում, որտեղ i հնչյունը պահպանվել է, այն, փաստորեն, t և d հնչյունների նման սերտաճած է բայարմատի հետ, և նույն činie երկհիմք բայի անորոշ դերանվան կազմության համար կարելի է բերել հետևյալ բանաձևը՝ անցյալի հիմք՝ čini, + e: Այսպիսով, կարելի է պնդել, որ թալիշերենի Անբարանի բարբառում (և հյուսիսային թալիշերենում ընդհանրապես) բայի անորոշ դերբայը կազմվում է միահիմք բայերի միասնական հիմքից կամ երկհիմք բայերի անցյալի հիմքից [տե՛ս § 2.6.2] և -e վերջածանցից:

Թեև անորոշ դերբայը արտահայտում է գործողության, ընթացքի իմաստ, այն իր իմաստային հատկանիշներով մոտ է նաև գոյական անվանը: Ինչպես ժամանակակից պարսկերենում և հայերենում, թալիշերենի Անբարանի բարբառում ևս անորոշ դերբայը կարող է գործածվել նաև գոյականաբար՝ նախադասության մեջ հանդես գալով շարահյուսական տարբեր պաշտոններով, ինչպես, օրինակ՝ ենթակա՝ hānde xayli čuka shey «Կարդալը շատ լավ բան է», əštə ayo še doz-e «Քո՛ այնտեղ գնալը ճիշտ է», ուղիղ

խնդիր⁴⁰ *čəməṇ nana pate-š šuru kā* «Մայրիկս սկսեց եփելը», *māṇə əštə ome-m vinde* «Ես քո գալը տեսա», պատճառի պարագա՝ *a bala ro še ku xastay* «Այն երեխան քայլելուց հոգնել է», հատկացուցիչ՝ *tokenə baste vayt bə* «խանութը փակելու ժամանակն էր» (բառացի՝ «խանութի փակելու ժամանակն էր»), որոշիչ՝ *māṇə əštə dada mariz be xabam mase* «Լսեցի քո հոր հիվանդանալու լուրը» և այլն: Թափշերենի Անբարանի բարբառում անորոշ դերբայը մասնակցում է նաև ուղեկցող գործողության արտահայտմանը՝ կազմելով դերբայական դարձվածներ: Անորոշ դերբայով դերբայական դարձվածները կազմվում են երկու եղանակով՝

- անորոշ դերբայի կրկնությամբ՝ *dəšmunə ku təle təle avun ba čama šahr rasin* «Թշնամուց փախնելով՝ նրանք մեր քաղաք հասան», *əštə bala sere sere māṇə ku uma* «Երեխադ ծիծաղելով ինձ մոտ եղավ», *āz bame bame ba ka šim* «Արտասվելով տուն գնացի»:

- Անորոշ դերբայի և գործիական հոլովի իմաստ արտահայտող *anda* հետադրության օգնությամբ՝ *māṇə a žen-əm vindianda xayli xošhāl bem* «Այդ կնոջը տեսնելով՝ ես շատ ուրախացա», *ba ka ogārdeanda avə vindəše ki əštān kina kanda ni* «Տուն վերադառնալով՝ տեսավ, որ իր աղջիկը տանը չի», *čəməṇ nana āš pateanda čama hamsuanda gap žana bə* «Մայրս, ապուրը եփելով, մեր հարևանի հետ էր զրուցում»:

2.6.3.2 Անցյալի դերբայ

Անցյալի դերբայը կազմվում է միահիմք բայերի միասնական հիմքից կամ երկհիմք բայերի անցյալի հիմքից՝ -a վերջածանցի հավելմամբ, որը համապատասխանում է դասական պարսկերենի անցյալի դերբայի -a, ժամանակակից պարսկերենի անցյալի դերբայի -e վերջածանցներին և հանգում հին իրանական *-ta-ka- ձևին [Ефимов, Расторгыев, Шапова 1982: 169]՝ *kārda* «արած» (հմմտ. դաս. պ. *karda*, ժ. պ. *karde* <հ. իր. **karta-ka-*), *vota* «ասած» (հմմտ. դաս. պ. *gufta*, ժ. պ. *gofte*), *həta* «քնած» (հմմտ. դաս. պ. *xufta*, ժ. պ. *xofte*) և այլն: Անցյալի դերբայը ցույց է տալիս գործողության արդյունք, դրություն, վիճակ և իր իմաստային հատկանիշներով մոտ է ածականին, ընդ որում իմաստաբանական տեսանկյունից նշանակություն ունի նաև բայի՝ անցողական կամ անանցողական լինելը. եթե անանցողական բայերի անցյալի

⁴⁰ Քանի որ բոլոր դերբայները վերջանում են *e* ձայնավորով, ինչպես ձայնավորով վերջացող գոյականները ուղիղ խնդրի շարահյուսական պաշտոնում թեք հոլովով դրվելու դեպքում գոյականաբար գործածված անորոշ դերբայները ևս չեն ստանում -ə թեք հոլովի ցուցիչ:

դերբայը ունի միայն ակտիվ իմաստ՝ *agəna* «ընկած», *uma* «եկած», *ogārda* «վերադարձած» և այլն, ապա անցողական բայերի անցյալի դերբայը ունի թե՛ ակտիվ, թե՛ պասիվ իմաստ, այսինքն՝ արտահայտում է նաև կրավորական սեռի իմաստ՝ *kitobə hānda zua* «գիրքը կարդացած տղան», բայց՝ *hānda kitob* «կարդացած գիրք» (=«կարդացված գիրք»), *do aršia bala* «ծառը կոտրած երեխան», բայց՝ *aršia do* «կոտրած ծառ» (=«կոտրված ծառ»): Ինչպես պարզ է դառնում վերոբերյալ օրինակներից, ինքնուրույն կիրառության դեպքում բայի անցյալի դերբայը իմաստային հատկանիշներով մոտենում է ածականին և լրացյալի նկատմամբ նախադաս դիրք գրավում: Անցյալի դերբայը թալիշերենի Անբարանի բարբառում, ինչպես հարակատար դերբայը ժամանակակից հայերենում և անցյալի դերբայը ժամանակակից պարսկերենում [տե՛ս Рубинчик 2001: 272], ունի մեկ այլ առանձնահատկություն ևս. վիճակ, դրություն ցույց տվող բայերի անցյալի դերբայը ներկա ժամանակի իմաստ ունի, օրինակ՝ *nəšta žen* «նստած կին», *həta bala* «քնած երեխա», *āz xayli xastam* «Ես շատ հոգնած եմ» և այլն: Այսպես, բայերի անցյալի դերբայները իրենց իմաստով հավասարվում են ածականներին և նախադասության մեջ էլ հանդես են գալիս ածականներին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով՝

- որպես որոշիչ, օրինակ՝ *aršia šiša-m zamino pegate* «Գետնից վերցրի կոտրած ապակին», *a həta kina čavə huva bə* «Քնած աղջիկը նրա քույրն էր», *i karanda nəšta pia merd səre-š šuru ka* «Նստած ծերունին հանկարծ սկսեց ծիծաղել» և այլն:

- որպես բաղադրյալ ստորոգյալի ստորոգելի, օրինակ՝ *əštə dust ayo sapo mānday* «Քո ընկերը այնտեղ կանգնած է», *čəməñ dada əštān itoyanda hətay* «Հայրս իր սենյակում քնած է», *tə zina xayli xasta biš* «Երեկ շատ էիր հոգնած»: Թեև անցյալի դերբայի այս կիրառությունը նույնպես համապատասխանում է ածականների կիրառությանը, այնուամենայնիվ սա ավելի շուտ բայական կիրառություն ունի, քանի որ պատասխանում է «ի՞նչ է արած, ի՞նչ է եղած» հարցերին:

2.6.3.3 Ներկայի կամ ենթակայական դերբայ

Ներկայի դերբայը թալիշերենի Անբարանի բարբառում կազմվում է *a-* նախածանցից և միահիմք բայերի միասնական հիմքից կամ երկհիմք բայերի ներկայի հիմքից՝ *aka* «անող», *ahānd* «կարդացող», *azən* «իմացող» և այլն: Որոշ բայեր շեղվում են ընդհանուր կանոնից և դրանց ներկայի դերբայում նկատվում են հնչյունական

շեղումներ, ինչպես aši «գնացող», abi «լինող»: Ներկայի կամ ենթակայական դերբայ կարող է կազմվել ոչ բոլոր բառերից, բացի այդ՝ նախդրավոր բայերի ներկայի դերբայներում բայական նախադրությունները դուրս են մղում -a նախածանցը, օրինակ՝ ogārd «վերադարձող», pegat «վերցնող» և այլն: Այս դերբայը թալիշերենի Անբարանի բարբառում առանձին գործածություն գրեթե չունի. այն մասնակցում է տարբեր ժամանակաձևերի, ինչպես նաև որոշ բարդ բառերի կազմությանը, ինչպես՝ komak-aka «օգնող», ko-aka «աշխատող» և այլն:

2.6.3.4 Ապառնի դերբայ

Ապառնի դերբայը կազմվում է միահիմք բայերի միասնական հիմքից կամ երկհիմք բայերի անցյալի հիմքից և -anin վերջածանցից՝ kārđanin «անելու», zənanin «իմանալու», omanin «գալու», šanin «գնալու» և այլն: Ըստ Լ. Պիրեյկոյի՝ -anin վերջածանցը կազմված է հին իրանական *-anayi-ին հանգող -an վերջածանցի և -in (< h. իր. *aina) ածականական վերջածանցի [տե՛ս § 2.2.1] համադրությամբ [Пирейко 1991: 156]: Այս դերբայը ևս աչքի չի ընկնում իր առանձին գործածությամբ, այն հատկապես հազվադեպ է կիրառվում Անբարանի բարբառում, իսկ Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառներում մասնակցում է ապառնի ժամանակաձևերից մեկի կազմությանը:

2.6.4 Բայ-հանգույց և heste պակասավոր բայ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում բայ-հանգույցը, ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի,⁴¹ ունի միայն կցական ձևեր,⁴² որոնք միանում են անվանական բաղադրյալ ստորոգյալի անվանական մասին: Դրանք են՝

⁴¹ Ժամանակակից պարսկերենում hast «կա» օժանդակ բայը ունի երկու ձև՝ կարճ և ամբողջական, որոնք հավասարապես գործածելի են, բացառությամբ եզակի թվի երրորդ դեմքի, որը որպես բայ-հանգույց կիրառում է միայն կարճ ձևը՝ ast, քանի որ ամբողջական ձևը՝ hast, ունի միայն մեկ իմաստ՝ «կա» [տե՛ս Рубинчик 2001: 201]

⁴² Իր աշխատության մեջ Բ. Միլլերը, անդրադառնալով բայ-հանգույցին, նշում է, որ իր գրառումներում առկա են նաև բայ-հանգույցի ամբողջական ձևերը՝ hestim, hestin, hestimon, hestion, hest bim, hest biš, hest bimon, hest bion, բայց քանի որ կենդանի խոսքում դրանք չեն հանդիպում և չեն օգտագործվում, այդ ձևերը չեն ներառվում քերականական շարադրանքի մեջ [Миллер 1953: 140]: Այսպես, մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ թալիշերենի Անբարանի բարբառում կենդանի խոսքում առկա են միայն կցական ձևերը, սակայն չի բացառվում, որ բարբառի ավելի խորը ուսումնասիրության արդյունքում հին բանահյուսական տեքստերում հայտնաբերվեն նաև բայ-հանգույցի ամբողջական ձևերը, ինչը, սակայն, ապագայի խնդիր է:

Բայ-հանգույցի խոնարհումը թալիշերենի Անբարանի բարբառում

Դեր	Եզակի թիվ	Հոգնակի թիվ
1	-im/-m «եմ»	-imun/-mun «ենք»
2	-iš/-š «ես»	-in/n «եք»
3	-e/-y «է»	-in/n «են»

-īm, -iš, -e, -imun, -in, -in ձևերը կցվում են բաղաձայնով վերջացող բառերին, իսկ -m, -š, -y, -n, -n ձևերը՝ ձայնավորահանգ բառերին: Բայ-հանգույցը ունի միայն ներկա ժամանակաձև, դրական և ժխտական խոնարհում [տե՛ս աղ.12 և աղ. 13] և հանդես է գալիս որպես ստորոգող հանգույց՝ āz čəm merdə zuam «Ես այս մարդու որդին եմ», tə xayli māhbuba ženiš «Դու շատ գեղեցիկ կին ես», av čuka šogerd niy «Նա լավ աշակերտ չէ», ama arbobemun čun veyimun ko kana «Մենք հարուստ ենք, որովհետև շատ ենք աշխատում», šəma sarbāzun nin «Դուք զինվորներ չեք», avun ham čokin ham mehrbān, avun dəzd nin «Նրանք բարի ու լավ մարդիկ են, նրանք գողեր չեն» և այլն:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բայ-հանգույցի ժխտական խոնարհումը

Դեր	Եզակի թիվ	Հոգնակի թիվ
1	-nim «չեմ»	-nimun «չենք»
2	-niš «չես»	-nin «չեք»
3	-niy «չէ»	-nin «չեն»

Ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի hast «կամ, եմ» բայի, թալիշերենի heste բայը չի կատարում բայ-հանգույցի գործառույթ, այլ արտահայտում է լինելու, գոյություն ունենալու իմաստ և ունի «կամ» և «ունենալ» բայերի իմաստ: Heste պակասավոր բայը չունի ժխտական խոնարհում, և հայերենի «կամ» բայի ժխտական ձևերի իմաստով թալիշերենի Անբարանի բարբառում գործածվում են բայ-հանգույցի ժխտական ձևերը [տե՛ս աղ.13]՝ āz əm aksanda hestim «Ես այս լուսանկարում կամ», tə a

fihristanda hestiš «Դու այդ ցուցակում կաս», ama ro ila yula māhbuba ka heste «Մենք մի մեծ ու գեղեցիկ տուն ունենք», šəma ro čan gəla hoə heste «Դուք քանի՞ քույր ունեք» և այլն:

2.6.5 Դիմային վերջավորություններ

Դիմային վերջավորությունները Անբարանի թալիշական բարբառում ունեն կարևոր նշանակություն, քանզի բացի գործողության դեմքից ու թվից, ցույց են տալիս նաև բայի եղանակը և ժամանակը: Այս առումով թալիշերենը տարբերվում է բոլոր ժամանակակից իրանական լեզուներից, քանի որ միայն այս լեզվում է, որ մինչ օրս որոշակիորեն պահպանվում են դեռևս հին իրանական լեզվադարաշրջանում իրանական լեզուների դիմային վերջավորություններին բնորոշ հատկանիշներ. հին իրանական լեզուներին հատուկ էր դիմային վերջավորությունների մեծ բազմազանություն՝ կախված բայի սեռից՝ ակտիվ և միջին, դրանք իրենց հերթին տարբերակում էին նաև առաջնային և երկրորդային դիմային վերջավորություններ, որոնք արտահայտում էին ներկա և անցյալ ժամանակների հակադրություն [Расторгуева 1975: 130]: Դիմային վերջավորությունների համակարգում նման տարբերակումների վերապրուկներ այսօր էլ առկա են թալիշերենում: Այսպես, հյուսիսային թալիշերենի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում գործածվող բարբառներում զանազան եղանակների ու ժամանակաձևերի համար կիրառվում են տարբեր դիմային վերջավորություններ, որոնք, սակայն, տարբերվում են միայն մեկ ձայնավոր հնչյունով՝ ə, i, e կամ o, որն էլ որոշում է բայի եղանակը և/կամ ժամանակը, իսկ դեմքը և թիվը ցույց տվող հնչյունը կամ հնչյունախումբը մնում են անփոփոխ և, փաստորեն, համընկնում են ձայնավորով վերջացող բառերին կցվող բայ-հանգույցի ձևերի հետ (բացի եզակի թվի երրորդ դեմքից, որը կա՛մ ունի զրո վերջավորություն, կա՛մ վերջանում է ժամանակն ու եղանակը ցույց տվող ձայնավորով)

Աղյուսակ 14

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի դիմային վերջավորությունների չփոփոխվող հնչյուններն ու հնչյունախմբերը

Դեմք	Եզակի թիվ	Հոգնակի թիվ
1	-m	-mun

2	-š	-n
3	-ø/-V	-n

Ըստ Լ. Պիրեյկոյի՝ թալիշերենի դիմային վերջավորությունները ունեն բաղադրյալ կազմություն. բացի պատմական բայական թեքումից (флексия)՝ դրանց կազմի մեջ մտնում են նաև կցական դերանունները [տե՛ս § 2.5.1] [Пирейко 1991: 146]: Այլ ծագում ունի եզակի թվի երկրորդ դեմքի -š բաղաձայնը, որը, ըստ Ռաստորգուևայի, ըստ երևույթին շարունակում է հին իրանական ըղձականը (հմմտ. ավ. barōiš, jaδoiš) [Расторгуева 1975: 134; Пирейко 1991: 146]: Այսպիսի վերջավորություն հյուսիսարևմտաիրանական լեզուներից գոյություն ունի միայն թալիշերենում [Henning 1954: 163]:

Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշերենի դիմային վերջավորությունների՝ հատուկ նշանակություն ունեցող ձայնավորներից անցյալ ժամանակի ցուցիչ -i-ն Բ. Միլլերը հանգեցնում է հին իրանական ըղձականի *-i-ին [Миллер 1953: 154], իսկ ըղձական եղանակն արտահայտող -o- ձայնավորը՝ ստորադասական եղանակի *ā-ին [Миллер 1953: 151]: Լ. Պիրեյկոն հնարավոր է համարում աորիստի ə-ի՝ շեշտազուրկ դիրքում թուլացած -o- լինելու տարբերակը [Пирейко 1991: 147]: Ադրբեջանական թալիշերենում ապառնի ժամանակի ցուցիչ -e- ձայնավորի վերաբերյալ վերոնշյալ հեղինակները որևէ բացատրություն չեն տալիս:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառը դիմային վերջավորությունների հարցում որոշակի տարբերություններ է դրսևորում նույն հյուսիսային թալիշերենի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում տարածված բարբառների համեմատ. թեև այս բարբառում ևս դիմային վերջավորությունները տարբերակիչ նշանակություն ունեն բայի եղանակային ու ժամանակային ձևերի համար, այնուամենայնիվ դրանք այնքան էլ կայուն չեն և երբեմն փոխարինվում են մեկը մյուսով: Սա, թերևս, կարելի է բացատրել ժամանակակից պարսկերենի ուժեղ ազդեցությամբ, որը բոլոր եղանակային ու ժամանակային ձևերի համար կիրառում է միևնույն դիմային վերջավորությունները (բացառությամբ անցյալ կատարյալի և անցյալ անկատարի եզակի թվի երրորդ դեմքի, երբ դիմային վերջավորությունը բացակայում է): Այնուամենայնիվ, եթե հաշվի չառնենք որոշ բայերի խոնարհման հարացույցում ընդհանուր օրինաչափություններից նկատվող շեղումները, ապա թալիշերենի

Անբարանի բարբառի դիմային վերջավորությունների համար ըստ եղանակային և ժամանակային հատկանիշների կարող ենք տարբերակել հետևյալ տիպերը՝

Աղյուսակ 15

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի դիմային վերջավորությունների տիպերը՝ ըստ ժամանակային և եղանակային հատկանիշների

Եղանակ	Սահմանական			Ըղծական	Պայմանական-ստորադասական	Հրամայական
Ժամանակաձև	Ներկա	Անցյալ կատարյալ	Ապառնի	Ներկա-ապառնի	Ներկա-ապառնի	Ներկա
Եզ. թ. 1	-m	-im/-em	-em	-um/-om	-ə m	-
Եզ. թ. 2	-š	-iš	-eš	-uš/-oš	-i ⁴³	-∅
Եզ. թ. 3	-y	-i/-e	-e	-u/-o	-ə	-
Հոգ. թ. 1	-mun	-imun	-emun	-umun/-omun	-ə mun	-
Հոգ. թ. 2	-n	-in	-en	-un	-ə n	-ā n
Հոգ. թ. 3	-n	-in	-en	-un	-ə n	-

2.6.6 Be «լինել» օժանդակ բայը և դրա խոնարհման հարացույցը

Ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի, որտեղ տարբեր ժամանակաձևերի կառուցման համար գործածվում է 4 օժանդակ բայ՝ budan «լինել», šodan «լինել, դառնալ»,⁴⁴ dāstan «ունենալ» և xāstan «ցանկանալ», թալիշերենի Անբարանի բարբառը տարբեր նկարագրական ժամանակաձևերի և բայի կրավորական սեռի կազմման համար կիրառում է միայն մեկ բայ՝ be «լինել, դառնալ»:⁴⁵

⁴³ Պայմանական-ստորադասական եղանակի ներկա-ապառնի ժամանակաձևի եզակի թվի երկրորդ դեմքի դիմային վերջավորությունը փոխառություն է պարսկերենից:

⁴⁴ Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ժամանակակից պարսկերենի šodan «լինել, դառնալ» բային համապատասխանում է še «գնալ» բայը, որը, փաստորեն, պահպանել է այս բայի հնավանդ, հին իրանական *čīau- «գնալ» ձևի իմաստը (հմմտ.՝ հին պ. š(i)yav- «գնալ», միջ. պ. šwdn «գնալ», դաս. պ. šudan «1. գնալ, 2. դառնալ», քրդ. čūn «գնալ» և այլն) [տե՛ս Cheung 2007: 40; Цабаолов 2001: 246], որը ժամանակակից պարսկերենում չի պահպանվել: Հին իրանական *čīau- ձևը իր հերթին հանգում է հնդեվրոպական նախալեզվի *ki-eu- «շարժվել» ձևին [Расторгуева, Эдельман 2003: 262], որից ծագում է նաև հայերեն «չու» բառը [Աճառյան 1977: 632]:

⁴⁵ Be «լինել, դառնալ» բայը իր իմաստային և գործառնության հատկանիշներով համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի budan և šodan բայերին:

Be «լինել, դառնալ» օժանդակ բայի խոնարհման հարացույցը

Եղանակ	Ժամանակ	Եզակի թիվ			Հոգնակի թիվ		
		1-ին դեմք	2-րդ դեմք	3-րդ դեմք	1-ին դեմք	2-րդ դեմք	3-րդ դեմք
Սահմանական եղանակ	Ներկա	binam	binaš	bina(y)	binamun	binan	binan
	Անցյալ կատարյալ	bim	biš	bə	bimun	bin	bin
	Անցյալ անկատար	bina bim	bina biš	bina bə	bina bimun	bina bin	bina bin
	Վաղակատար ներկա	bam	baš	ba(y)	bamun	ban	ban
	Վաղակատար անցյալ	ba bim	ba biš	ba bə	ba bimun	ba bin	ba bin
	Ապառնի	babem	babeš	babe	babemun	baben	baben
Ըղծական եղանակ	Ներկա- ապառնի	bəbum	bəbuš	bəbu	bəbumun	bəbun	bəbun
Պայմանական-ստորարական եղանակ	Ներկա- ապառնի	bəbəm	bəbəš	bəbə	bəbəmun	bəbən	bəbən
	անցյալ- ենթադրական	ba bəbum	ba bəbuš	ba bəbu	ba bəbumun	ba bəbun	ba bəbun
	Անիրական պայմանի անցյալ	abim	abiš	abi	abimun	abin	abin

Եղանակ	Ժամանակ	Եզակի թիվ			Հոգնակի թիվ		
		1-ին դեմք	2-րդ դեմք	3-րդ դեմք	1-ին դեմք	2-րդ դեմք	3-րդ դեմք
Հրամայական եղանակ	-	-	bəbi	-	-	bəbān	-

2.6.7 Բայական նախամասնիկներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում բայի եղանակային ու ժամանակային ձևերի համար գործածվում են bə-, ba-, a- նախամասնիկները, իսկ այդ ձևերի ժխտական խոնարհման համար՝ ոə- և ma- ժխտական նախամասնիկները՝ իրենց տարբերակներով:

Ժամանակակից պարսկերենի be- նախամասնիկին համապատասխանող թալիշերենի bə- նախամասնիկի ստուգաբանության հարցը իրանագիտության մեջ մինչ օրս վերջնականորեն պարզաբանված չէ: Թեև ավանդաբար այն կապվում է միջին պարսկերեն bē մակբայի հետ [Ефимов, Раствогыева, Шарова 1982: 149], բայց այս նախամասնիկի, դրա ծագման և գործառույթների շուրջ իրանագիտական շրջանակներում բուռն քննարկումներ ու բանավեճեր են ծավալվել, որոնց արդյունքում առաջադրվել են մի շարք այլ վարկածներ [տե՛ս Jügel 2013: 29-56]: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում bə- նախամասնիկը հանդես է գալիս ըղձական, պայմանական-ստորադասական և հրամայական եղանակներում:

A- նախամասնիկը, որ Բ. Միլլերը անվանում է «աճական» [Миллер 1953: 152], ըստ Գ. Վինդֆուրի ենթադրության, կարող է հանգել հին իրանական *aiwa-da- ձևին [Windfuhr 1987: 393]: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում այս նախամասնիկը կիրառվում է պայմանական-ստորադասական եղանակի անիրական պայմանի անցյալ ժամանակաձևում:

Ba- նախամասնիկը մասնակցում է թալիշերենի Անբարանի բարբառի սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակաձևի կազմությանը: Ի տարբերություն Բ. Միլլերի, ըստ որի ba- նախամասնիկը նույն bə- նախամասնիկի հնչյունափոխված

տարբերակն է [Миллер 1953: 138], Գ. Վինդֆուրը գտնում է, որ այս նախամասնիկը բաղադրյալ կազմություն ունի, կազմված է bə- նախամասնիկի և a- ածականի համադրությամբ [Windfuhr 1987: 393]:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում կա երկու ժխտական բայական նախամասնիկ: Դրանցից հին իրանական *na- ձևին հանգող [Лаболов 2010: 13] nə- նախամասնիկը կիրառվում է սահմանական, պայմանական-ստորադասական և ըղձական եղանակների ժամանակաձևերի ժխտական խոնարհման համար: Թյուրքական ազդեցության հետևանքով այս նախամասնիկը ժամանակաձևերի մի մասում հանդես է գալիս միջադաս կիրառությամբ, այսպիսով, փաստացիորեն ի ցույց դնելով ոչ իրանական հատկանիշ, օրինակ՝ šinanim «չեմ գնում» (հմմտ. ադրբ. getmiram): Իսկ հին իրանական *mā- ձևից ծագող [Лаболов 2001: 597] ma- ժխտական նախամասնիկը գործածվում է հրամայական եղանակի ժխտականի կազմման ժամանակ:

2.6.8 Բայի եղանակային և ժամանակային ձևերը

Այսպիսով, ըստ մեզ՝ թալիշերենի Անբարանի բարբառում բայն ունի չորս եղանակ՝ հրամայական, սահմանական, պայմանական-ստորադասական և ըղձական:

2.6.8.1 Հրամայական եղանակ

Գործողության կատարման հրաման, հարկադրանք, կոչ, խնդրանք արտահայտող հրամայական եղանակը թալիշերենի Անբարանի բարբառում ունի միայն ներկա ժամանակաձև և միայն եզակի և հոգնակի թվերի երկրորդ դեմք: Եզակի թվի երկրորդ դեմքի համար այն կազմվում է bə- նախամասնիկից և միահիմք բայերի միասնական կամ երկհիմք բայերի ներկայի հիմքից և ունի զրո վերջավորություն, իսկ հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի համար ավելանում է -ān դիմային վերջավորությունը, ինչպես gate - bəgat «վերցրու՛», bəgatān «վերցրե՛ք»; həte - bəhət «քնի՛ր», bəhətān «քնեք»; hārde - bəhā «կե՛ր», bəhān «կերե՛ք» և այլն: Նախդրավոր և բարդ բաղադրյալ բայերի հրամայական եղանակի կազմության ժամանակ, ճիշտ ինչպես ժամանակակից պարսկերենում, այդ բայերը կազմվում են առանց bə- նախամասնիկի՝ ogārde - ogār

«վերադարձի՛ր», ogārdān «վերադարձե՛ք», pegate - pegat «բարձրացրու՛», pegatān «բարձրացրե՛ք», paydo kārde - paydo ka «գտի՛ր», paydo kan⁴⁶ «գտե՛ք» և այլն:

Հրամայական եղանակի արգելականը կազմվում է ma- նախամասնիկի օգնությամբ, որը դրվում է bə նախամասնիկի փոխարեն՝ magat «մի՛ վերցրու», mažanān «մի՛ խփեք», mado «մի՛ տուր» և այլն: Բաղադրյալ բայերի հրամայական եղանակի արգելականի կազմության ժամանակ ma- նախամասնիկը դրվում է անմիջապես բայից առաջ՝ izof maka «մի՛ ավելացրու», yod madoān «մի՛ սովորեցրեք», ko maka «մի՛ աշխատիր» և այլն:

Bə- նախամասնիկը երբեմն որոշ բայերի հրամայական եղանակի կազմության ժամանակ կարող է հնչյունափոխության ենթարկվել ինչպես ձայնավորով սկսվող բայերի դեպքում, այնպես էլ բաղաձայնով, օրինակ՝ boy «արի՛», barəštān «կոտր՛եք», bahavat «վաճառի՛ր» և այլն:

2.6.8.2 Սահմանական եղանակ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ստույգ կերպով կատարված, կատարվող և կատարվելիք գործողություն ցույց տվող սահմանական եղանակը ունի 6 ժամանակաձև՝ ներկա ժամանակ, անցյալ կատարյալ ժամանակ, անցյալ անկատար ժամանակ, վաղակատար ներկա ժամանակ, վաղակատար անցյալ ժամանակ և ապառնի ժամանակ: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում և ընդհանրապես հյուսիսային թալիշերենում բացակայում են ներկա շարունակական և անցյալ շարունակական ժամանակաձևերը՝ ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի [տե՛ս Рыбинчик 2001: 240-249] և կենտրոնական [տե՛ս Abdoli 1984:170] ու հարավային [տե՛ս Yarshater 1996: 104] թալիշական բարբառների:

2.6.8.2.1 Ներկա ժամանակ

Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը ցույց է տալիս գործողություն, որը կատարվում է խոսելու պահին, ինչպես նաև սովորաբար կատարվող գործողություն, որը, հայ քերականության մեջ որոշ լեզվաբաններ անվանում են նաև ընդհանուր կամ մշտական ներկա [Ասատրյան 1989: 289]: Այս ժամանակաձևի կազմությամբ

⁴⁶ A ձայնավորով վերջացող ներկայի հիմքով բայերի հրամայականի կազմության ժամանակ հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի -ān դիմային վերջավորությունից առաջ այդ ձայնավորը ընկնում է, ինչպես երևում է վերոբերյալ օրինակներից:

թալիշերենի Անբարանի բարբառը զգալի տարբերություններ է դրսևորում Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառների նկատմամբ [տե՛ս աղ. 17]:⁴⁷ Այս բարբառում սահմանական եղանակի ներկան կազմվում է միահիմք բայերի միասնական հիմքից կամ երկհիմք բայերի ներկայի հիմքից, -na- ածանցից, որը, ամենայն հավանականությամբ, ծագում է anda հետադրությունից [տե՛ս §2.4.2.2] և -m, š, -y, -mun, -n, -n դիմային վերջավորություններից՝

Աղյուսակ 17

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի še «գնալ» բայի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի խոնարհման հարացույցը Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառների համեմատությամբ

	Անբարանի բարբառ	Ադրբ. Հ. թալիշերեն
Եզ. թ.1-ին դեմք	āz šinam	āz šedam
Եզ. թ.2-րդ դեմք	tə šinaš	tə šedaš
Եզ. թ.3-րդ դեմք	av šina(y)	av šeda
Հոգ. թ.1-ին դեմք	ama šinamun	ama šedamon
Հոգ. թ.2-րդ դեմք	šəma šinan	šəma šedon
Հոգ. թ.3-րդ դեմք	avun šinan	avon šedan

Ներկա ժամանակի՝ տեղի հոլով ցույց տվող հետադրությունից առաջացած ածանցով կազմվելու հանգամանքը հաշվի առնելով՝ Բ. Միլլերը ենթադրում է, որ դա կարող է թյուրքական ազդեցություն լինել [Миллер 1953: 146], քանի որ նման կազմությունը հատուկ չէ իրանական լեզուներին: Այնուամենայնիվ, ներկայի նման կազմությունը եզակի երևույթ չէ. ժամանակակից հայերենի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կազմվում է -ում վերջավորությամբ, որը, ըստ Հր. Աճառյանի և Մ. Ասատրյանի, հենց ներգոյական հոլովի -ում վերջավորությունն է [Աճառյան 1961: 175; Ասատրյան 1989: 258]: Հր. Աճառյանը իր «Լիակատար քերականության» մեջ բերում է

⁴⁷ Ի տարբերություն թալիշերենի Անբարանի բարբառի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառներում սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի կազմության ժամանակ anda հետադրության -da- տարբերակը միանում է ոչ թե երկհիմք բայերի ներկայի հիմքին կամ միահիմք բայերի հիմքին, այլ անորոշ դերբային: Բացի այդ՝ շատ բայերի խոնարհումը շեղվում է ընդհանուր կանոնից՝ կապված տարբեր հնչյունական օրենքների հետ: Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական խոսվածքներու սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի կազմության մասին մանրամասն տե՛ս Миллер 1953: 144-146:

սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի նմանատիպ կազմություն ունեցող մի շարք լեզուների օրինակներ [տե՛ս Աճառյան 1961: 176-177]:

Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի ժխտական խոնարհման ժամանակ -na- ածանցին կցվում են բայ-հանգույցի ժխտական ձևերը [տե՛ս § 2.6.4], օրինակ՝ *āz šinanim* «Ես չեմ գնում», *tə hətnaniš* «Դու չես քնում», *ama vārnanimun* «Մենք չենք բերում» և այլն:

2.6.8.2.2 Անցյալ կատարյալ ժամանակ

Մի անցյալ ժամանակակետում առանց տևականության կատարված-ավարտված գործողություն ցույց տվող անցյալ կատարյալ ժամանակաձևը թալիշերենի Անբարանի բարբառում տարբեր կազմություն ունի անցողական և անանցողական բայերի համար [տե՛ս § 2.6.9; § 2.9]:

Անանցողական բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակը կազմվում է միահիմք բայերի միասնական հիմքից կամ երկհիմք բայերի անցյալի հիմքից և անցյալի դիմային վերջավորություններից՝ -im/-em, -iš, -i/-e, -imun, -in, -in [տե՛ս 2.6.5]՝ *āz sərem* «Ես ծիծաղեցի», *tə davārdiš* «Դու անցար», *av təle* «Նա փախավ», *ama bamimun* «Մենք լացեցինք», *šəma ogārdin* «Դուք վերադարձաք», *avun māndin* «նրանք մնացին»:

Անցողական բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակը (ինչպես նաև վաղակատար ներկան և վաղակատար անցյալը [տե՛ս §2.6.8.2.4; §2.6.8.2.5]) կազմվում է հատուկ կերպով՝ պայմանավորված թալիշերենում էրգատիվ համակարգի գոյությամբ: Այստեղ դիմային վերջավորությունների դերում հանդես են գալիս կցական-անձնական դերանունները [տե՛ս §2.5.1], որոնց կցվում է -e ձայնավորը, որը Բ. Միլլերը դիտարկում է որպես բայ-հանգույց (Миллер 1953: 168), և դրանք կցվում են բայահիմքին (միասնական կամ անցյալի)՝ *āz vindəme* «ես տեսա», *tə kəšte* «դու սպանեցիր», *av gatəše* «նա վերցրեց», *ama patəmune* «մենք եփեցինք», *səma havatəne* «դուք վաճառեցիք», *avun hardəšune* «նրանք կերան»:

Աղյուսակ 18

Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակձևում կիրառվող դիմային վերջավորությունները անցողական բայերի համար

Եզ.թ.1-ին դեմք	-əme	Հոգ.թ.1-ին դեմք	-əmune
----------------	------	-----------------	--------

Եզ.թ.2-րդ դեմք	-e ⁴⁸	Հոգ.թ.2-րդ դեմք	-əne
Եզ.թ.3-րդ դեմք	-əše	Հոգ.թ.3-րդ դեմք	-əšune

Այստեղ պարզապես նշենք, որ անձնական-կցական դերանունների և -e բայ-հանգույցով կազմված բաղադրյալ վերջավորությունները հեշտությամբ տրոհվում են էրգատիվ կառույց ունեցող նախադասության կազմում. անձնական-կցական դերանունները առանձնանում են բայից՝ միանալով նախադասության ցանկացած այլ անդամի (բացի ենթակայից), իսկ -e հանգույցը անմիջապես կցվում է բայահիմքին՝ այդպիսով բոլոր դեմքերի և թվերի համար ունենալով միևնույն ձևը՝ mānə tə-m **vinde** «Ես քեզ տեսա», avun čəməñ dada-šun **vinde** «Նրանք իմ հորը տեսան» և այլն (այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս § 2.9):

Ե՛վ անցողական, և՛ անանցողական բայերի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի ժխտական ձևը կազմվում է ո՞- ժխտական նախամասնիկի օգնությամբ, որը դրվում է բայահիմքից առաջ՝ āz nəšərem «ես չծիծաղեցի», tə nənəštiš «դու չնստեցիր», av nəgatəše «նա չվերցրեց», ama onəgārdemun «մենք չվերադարձանք», shəmə nomen⁴⁹ «դուք չեկաք», avun penəgatəšune «նրանք չբարձրացրին» և այլն:

2.6.8.2.3 Անցյալ անկատար ժամանակ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում, ինչպես Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառներում անցյալ անկատարը ունի երկու ժամանակաձև, որոնցից մեկը, ինչպես ժամանակակից պարսկերենի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը, բացի անցյալում կրկնվող կամ որպես սովորույթ կատարվող գործողության իմաստից արտահայտում է նաև անիրական պայմանական անցյալի իմաստ, և քանի որ ներկայումս թալիշերենի Անբարանի բարբառում նկատվում է լեզվակիրների կողմից այս երկու իմաստները հստակ տարանջատելու միտում, այսինքն՝ երկու ժամանակաձևերից մեկը սկսվում է կիրառվել ավելի շատ որպես պայմանական անցյալ, իսկ մյուսը՝ սահմանական եղանակի անցյալ անկատար, ապա

⁴⁸ Արտասանության տեսակետից երկու e ձայնավորների՝ իրար հաջորդելու անհարմարության պատճառով սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում եզակի թվի երկրորդ դեմքի համար բայը միշտ դրվում է -e-ով վերջացող անփոփոխ ձևով, իսկ դեմքը և թիվը ցույց տվող e անձնական-կցական դերանունը կցվում է ուղիղ խնդրին կամ նախադասության մեկ այլ անդամի՝ բացի ենթակայից, օրինակ՝ (tə) əmruž ila yula sefe hārde «այսօր մի մեծ խնձոր կերար»:

⁴⁹ Ձայնավորով սկսվող բայահիմքերից առաջ ո՞- ժխտական նախամասնիկի ձայնավորը ընկնում է:

ավելի նպատակահարմար ենք գտնում առաջին ժամանակաձևը քննել պայմանական-ստորադասական եղանակին նվիրված բաժնում [տե՛ս § 2.6.8.3.3]:

Միայն որպես սահմանական եղանակի անցյալ անկատար հանդես եկող ժամակաձևը ունի բաղադրյալ կազմություն. այն կազմվում ինչպես սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը՝ միահիմք բայերի միասնական բայահիմքից կամ երկհիմք բայերի ներկայի հիմքից, -na- ածանցից, սակայն բայ-հանգույցի ձևերի փոխարեն կիրառվում է be «լինել» բայի անցյալ կատարյալի ձևերը՝ bim, biš, bə, bimun, bin, bin, օրինակ՝ āz parina bim «ես թռչում էի», tə dutna biš «դու կարում էիր», av dušina bə «նա կթում էր», ama dəzna bimun «մենք գողանում էինք», šəma žana bin «դուք խփում էիք», avun žina bin «նրանք ապրում էին»:

Անցյալ անկատարի ժխտական խոնարհումը կազմվում է nə ժխտական նախամասնիկի օգնությամբ, որը դրվում է be օժանդակ բայից առաջ՝ āz sutna nəbim «ես չէի այրում», tə vəyānna nəbiš «դու չէիր ուղարկում», avun kāšna nəbin «նրանք չէին ցանում» և այլն:

2.6.8.2.4 Վաղակատար ներկա ժամանակ

Սահմանական եղանակի վաղակատար ներկա ժամանակը, որ խոսելու պահից առաջ կատարված այնպիսի գործողություն է ցույց տալիս, որին խոսողը ականատես չի եղել (ի տարբերություն սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի, որը, այսպես կոչված, ականատեսի ժամանակ է համարվում), թալիշերենի Անբարանի բարբառում կազմվում է անցյալի դերբայից [տե՛ս § 2.6.3.2] և դիմային վերջավորություններից, որոնք տարբեր են լինում՝ կախված բայերի՝ անցողական և անանցողական լինելուց. անանցողական բայերի դեպքում անցյալի դերբային կցվում են դիմային վերջավորություններ, որոնց դերում հանդես են գալիս բայ-հանգույցի կարճ (ձայնավորահանգ բառերից հետո դրվող) ձևերը՝ -m, -š, -y, -mun, -n, -n, օրինակ՝ omam «եկել եմ», šaš «գնացել ես» hətay «քնել է», nəštamun «նստել ենք», šəma agənian «ընկել եք», avun mārđan «մահացել են»: Անցողական բայերի դեպքում, ինչպես անցողական բայերի անցյալ կատարյալի դեպքում, որպես դիմային վերջավորություններ կիրառվում են անձնական-կցական դերանունները՝ -e ձայնավորի հավելմամբ՝ -me, -ee, -še, -mune,

-ne⁵⁰, -šune, օրինակ՝ akārdame «լցրել եմ», vindaše «տեսել է», kəštamune «մենք սպանել ենք», bārdane «տարել եք», noašune «դրել եք»: Եզակի թվի 2-րդ դեմքի դիմային վերջավորության -e անձնական-կցական դերանունը գրեթե երբեք չի մնում բայի վաղակատար ներկա ժամանակաձևի կազմում, այլ կցվում է նախադասություն մյուս անդամներին, իսկ -a-ով վերջացող անցյալի դերբայից հետո -e հանգույցը դառնում է -y՝ tə kitub-**e gatay** «Դու գիրքը վերցրել ես», tə vəlun-**e bārday** «Դու ծաղիկները տարել ես» և այլն:

Վաղակատար ներկայի ժխտական խոնարհման համար կիրառվում է ու-ժխտական նախամասնիկը, որը դրվում է դիմային վերջավորություններից հետո, ընդ որում, անցողական բայերի վաղակատար ներկայի ժխտական խոնարհման ժամանակ էրգատիվության ցուցիչ -e հանգույցը ընկնում է՝ mānə nəvəštam ni «ես չեմ գրել», tə vinda ni «դու չես գրել», avə piaš ni «նա չի ցանկացել», ama gatamun ni «մենք չենք վերցրել», šəma doan ni «դուք չեք տվել», avun zənašun ni «նրանք չեն իմացել»:

2.6.8.2.5 Վաղակատար անցյալ ժամանակ

Սահմանական եղանակի վաղակատար անցյալ ժամանակը, որ ցույց է տալիս վաղ անցյալում կատարված, ավարտված այնպիսի գործողություն, որին խոսողը ականատես չի եղել, և հնարավոր է, որ այդ գործողության հետևանքը կամ արդյունքը տևել է մինչև այդ անցյալ ժամանակակետը, թափշերենի Անբարանի բարբառում անանցողական բայերի համար կազմվում է անցյալի դերբայից և be «լինել» բայի անցյալի խոնարհված ձևերից՝ bim, biš, bə, bimun, bin, bin, օրինակ՝ āz oma bim «ես եկել էի», tə ša biš «դու գնացել էիր», av resa bə «նա հասել էր», ama təla bimun «մենք փախել էինք», šəma bama bin «դուք լացել էիք» avun səra bin «նրանք ծիծաղել էին»:

Անցողական բայերի վաղակատար անցյալի խոնարհման ժամանակ անցյալի դերբային կցվում են կցական-անձնական դերանուններ կարճ ձևերը՝ -m, -e, -š, -mun, -n, -šun, ապա բոլոր թվերի և դեմքերի համար դրվում է be «լինել» բայի եզակի թվի երրորդ դեմքի անցյալ կատարյալի ձևը՝ bə, օրինակ՝ mānə patam bə «ես եփել էի», tə doae bə «դու տվել էիր», avə žaš bə «նա խփել էր», ama hārdamun bə «մենք կերել էինք», šəma hāndan bə «դուք կարդացել էիք», avun pegatašun bə «նրանք բարձրացրել էին»:

⁵⁰ Հոգնակի թվի երկրորդ դեմքում a-ով վերջացող անցյալի դերբայից հետո ձայնավորների կուտակման հետևանքով ae ձայնավորական խմբից e ձայնավորը սղվում է (bārdaene > bārdane «տարել եք»):

Ե՛վ անցողական, և՛ անանցողական բայերի վաղակատար անցյալի ժխտական խոնարհումը կազմվում է ոթ- ժխտական նախամասնիկի օգնությամբ, որը կցվում է be «լինել» օժանդակ բայի խոնարհված ձևերին, օրինակ՝ mənə oma nəbim «ես չէի եկել», tə ogārda nəbiş «դու չէիր վերադարձել», av javob doa nəbə «նա չէր պատասխանել», ama vārdamun nəbə «մենք չէին բերել», şəma pegatan nəbə «դուք չէիր բարձրացրել», avun havataşun nəbə «նրանք չէին վաճառել» և այլն:

2.6.8.2.6 Ապառնի ժամանակ

Խոսելու պահից հետո մի որևէ ապագա ժամանակակետում ստույգ կերպով կատարելի գործողություն արտահայտող ապառնի ժամանակաձևը այս բարբառում կազմվում է ba- նախամասնիկից, միահիմք բայերի միասնական հիմքից կամ երկհիմք բայերի անցյալի հիմքից և հետևյալ դիմային վերջավորություններից՝ -em/-m, -aş/-ş, -e/-y, -amun/-mun, -an, -en, օրինակ āz bavotem «ես ասելու եմ», tə bamasaş «դու լսելու ես», av bakay «նա անելու է», ama bagārdamun «մենք շարժվելու ենք», şəma bakuan «դուք հարվածելու եք», avun bahəten «նրանք քնելու են»: Ձայնավորով սկսվող հիմքով բայերից առաջ ba- նախամասնիկի a ձայնավորը ընկնում է, օրինակ՝ bomem «գալու եմ», başmārdamun «հաշվելու ենք» և այլն:

Սահմնական եղանակի ապառնի ժամանակի ժխտական խոնարհումը թալիշերենի Անբարանի բարբառում կազմվում է միայն մեկ եղանակով՝ ni- ժխտական նախամասնիկի օգնությամբ, որը նախորդում է ba- նախամասնիկին, օրինակ՝ āz nibačənem «ես չեմ հավաքելու», tə nibazənaş «դու չես իմանալու» և այլն: Ապառնի ժամանակի ժխտականի կազմման մյուս՝ Բ. Միլլերի [Миллер 1953: 157] և Լ. Պիրեյկոյի [Пирейко 1991: 156] կողմից նկարագրված եղանակը, որը կազմվում է ներկայի դերբայից և բայ-հանգույցի ժխտական ձևերից, թալիշերենի Անբարանի բարբառում չի հանդիպում:

Բաղադրյալ բայերի՝ ապառնի ժամանակով խոնարհվելու ժամանակ ba- նախամասնիկը անմիջապես կցվում է բայահիմքին, այսինքն՝ պրեվերբի կամ անվանական մասի և բայի մեջտեղում, օրինակ՝ av paydo bakay «նա գտնելու է», ama obagārdamun «մենք վերադառնալու ենք» և այլն, իսկ ժխտական խոնարհման դեպքում ni- ժխտական նախամասնիկը դրվում է պրեվերբի կամ անվանական մասի և ba-

նախամասնիկի արանքում՝ *paydo nibakay* «չի գտնելու», *onibagārdamun* «չենք վերադառնալու» և այլն:

2.6.8.3 Պայմանական-ստորադասական և ըղձական եղանակներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում ցանկության, նպատակի, պայմանի, հնարավորության և այլնի հետ կապված իրապես չկատարվող գործողությունն արտահայտվում է պայմանական-ստորադասական և ըղձական եղանակների ժամակաձևերով: Այս երկու եղանակային ձևերի համատեղ քննությունը մեր ուսումնասիրության շրջանակներում պատահական չէ. նախ, այս բարբառում սույն եղանակները զգալիորեն բաղարկված են, ներկայումս ըղձական եղանակի ներկա-ապառնին պայմանական-ստորադասականի ներկա-ապառնու համեմատ ավելի հազվադեպ կիրառություն ունի, բայց և այնպես դրանք հանգիստ կարող են կիրառվել մեկը մյուսի փոխարեն: Բացի այդ անցյալ ժամանակաձևերի համար դրանք ունեն մեկ ընդհանուր ժամանակաձև:

2.6.8.3.1 Ներկա-ապառնի

Ի տարբերություն սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակի, որն արտահայտում է ստույգ կատարվող գործողություն՝ պայմանական-ստորադասական և ըղձական եղանակների ներկա-ապառնին ցույց է տալիս գործողություն, որի կատարումը ստույգ և պարտադիր չէ, բայց հնարավոր է, և արտահայտում է ցանկություն, պայման, նպատակ, հնարավորություն, մտադրություն, ակնկալիք և այլն: Պայմանական-ստորադասականի ներկա-ապառնի ժամակաձևը կազմվում է *bə-* նախամասնիկից, միահիմք բայերի միասնական կամ երկհիմք բայերի ներկայի հիմքից և դիմային վերջավորություններից՝ *-əm/-m*, *-i*, *-ə/-ø*, *-əmun/-mun*, *-ən/-n*, *-ən/-n*, օրինակ՝ *āz bəvinəm* «տեսնեմ», *bəmasi* «լսես», *bəvotə* «խոսի», *bəhāmun* «ուտենք», *bəgārən* «քայլեք», *bəžan* «խփեն»: Ըղձական եղանակի ներկա-ապառնին կազմվում է ճիշտ նույն կերպ, և պայմանական-ստորադասականի ներկա-ապառնիից տարբերվում է միայն դիմային վերջավորությունների *-u-* ձայնավորով, որը, համապատասխանում է Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառների ըղձականի ցուցիչ *-o-* ձայնավորին [տե՛ս §2.6.5]՝ *bəvinum* «տեսնեմ», *bəvotu* «ասի», *bəgārūn* «քայլեք» և այլն:

Բարդ բայերի և՛ պայմանական-ստորադասականի, և՛ ըղձականի ներկա-ապառնիում *bə-* նախամասնիկը ընկնում է, օրինակ *ogārəm/ogārūn* «վերադառնամ»,

pegatən/pegatun «բարձրացնեք», ko kai/ ko kauš «աշխատես» և այլն: Ժխտական խոնարհումը կազմվում է ոթ- նախամասնիկի օգնությամբ, որը դրվում է անմիջապես բայահիմքից առաջ bթ- նախամասնիկի փոխարեն՝ ոթթո «չգնամ», ոթvoš «չգաս», onթgārթ «չվերադառնան» և այլն:

2.6.8.3.2 Անցյալ

Պայմանական-ստորադասական և ըղձական եղանակների համար ընդհանուր անցյալ ժամանակաձևը, որն իր կազմությամբ և իմաստային հատկանիշներով համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի պայմանական-ստորադասական եղանակի անցյալ-ենթադրականին, կազմվում է խոնարհվող բայի անցյալի դերբայից և be «լինել» օժանդակ բայի ըղձականի ներկա-ապառնի ձևերից՝ bթbum, bթbuš, bթbu, bթbumun, bթbun, bթbun,⁵¹ օրինակ՝ oma bթbum «եկած լինեմ», ša bթbuš «գնացած լինես», agթnia bթbu «ընկած լինի», hārda bթbumun «կերած լինենք», šթmavinda bթbun «դուք տեսած լինեք», avun vota bթbun «նրանք ասած լինեն»: Ժխտական խոնարհումը կազմվում է ոթ- ժխտական նախամասնիկի միջոցով, որը կցվում է օժանդակ բային՝ āz vārda ոթbum «ես բերած չլինեմ» šթma pegata ոթbun «դուք բարձրացրած չլինեք» և այլն:

2.6.8.3.3 Անիրական պայմանի անցյալ

Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշերենի ուսումնասիրությանը նվիրված Բ. Միլլերի աշխատության մեջ այս ժամանակաձևը անվանվում է «անցյալ կատարյալի և անիրական պայմանականի ընդհանուր ձև» [Миллер 1953: 152]: Ու թեև թալիշերենի Անբարանի բարբառում ևս այն դեռևս երբեմն գործածվում է սահմանական եղանակի անցյալ անկատարի իմաստն արտահայտելու համար, այնուամենայնիվ, նկատվում է սահմանական եղանակի անցյալ անկատարի բաղադրյալ ձևի[տե՛ս § 2.6.8.2.3] և տվյալ ժամանակաձևի հստակ տարանջատման միտում. ներկայումս սույն ժամանակաձևը ցույց է տալիս անհրաժեշտ պայմանների բացակայության պատճառով չիրականացած գործողություն (համապատասխանում է ժամանակակից հայերենի պայմանական անցյալին՝ կգնայի, կգայի, կգրեի, կուտեի և այլն) կամ մի անցյալ ժամանակում չիրականացած գործողության ցանկություն

⁵¹ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառներում այս ժամանակաձևում be «լինել» օժանդակ բայը կիրառվում է առանց bթ նախամասնիկի:

(համապատասխանում է ժամանակակից հայերենի ըղձականի անցյալ ապառնիին՝ գնայի, գայի, գրեի, ուտեի): Այս ժամանակաձևը կազմվում է *a-* նախածանցից, միահիմք բայերի միասնական հիմքից կամ երկհիմք բայերի ներկայի հիմքից և հետևյալ դիմային վերջավորություններից՝ *-im*, *-iš*, *-i/-y*, *-imun*, *-in*, *-in*, օրինակ՝ *āz akaim* «ես անեի/կանեի», *tə ažaniš* «դու խփեիր/կխփեիր», *av aši* «նա գնար/կգնար», *ama agatimun* «մենք վերցնեինք/կվերցնեինք», *šəma avoin* «դուք գայիք/կգայիք», *avun ahāndin* «ներանք կարդային/կկարդային»: Ժխտական խոնարհումը կազմվում է *na-* ժխտական նախամասնիկի օգնությամբ, որը դրվում է բայահիմքից առաջ՝ *a-* նախածանցի փոխարեն, օրինակ՝ *āz nakaim* «ես չանեի/չէի անի», *tə nadoiš* «դու չտայիր/չէիր տա», *avun nanəštīn* «ներանք չնստեին/չէին նստի» և այլն:

2.6.9 Բայի սեռ և անցողականություն

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում բային հատուկ է նաև սեռի քերականական կարգը: Բայի սեռը արտահայտում է բայի արտահայտած գործողության և այդ գործողության մասնակիցների փոխհարաբերությունները, այլ կերպ ասած՝ բայի սեռի քերականական կարգը ցույց է տալիս քերականական ենթակայի ու խնդրի, տրամաբանական սուբյեկտի ու օբյեկտի փոխհարաբերությունը, որն իր դրսևորումն է գտնում բայաձևի մեջ [Ասատրյան 1989: 203]: Ըստ այդմ, թալիշերենի Անբարանի բարբառում բայն ունի երեք սեռ՝ ներգործական, կրավորական և չեզոք:

Ներգործական սեռի բայերը ցույց են տալիս գործողություն, որի ժամանակ ենթակայի կատարած գործողության կատարման համար պահանջվում է ուղիղ խնդիր լրացում, ինչպես *žae* «խփել», *hārde* «ուտել», *vinde* «տեսնել», *kəšte* «սպանել», *doe* «տալ», *noe* «դնել» և այլն:

Կրավորական սեռը իր արտահայտած իմաստով հակադրության մեջ է մտնում ներգործական սեռի հետ: Կրավորական սեռի բայերը ցույց են տալիս գործողություն, որը տրամաբանական օբյեկտից անցնում է տրամաբանական սուբյեկտին: Իրենց կազմությամբ էլ կրավորական սեռի բայերը անմիջականորեն կապված են ներգործական սեռի բայերի հետ: Կրավորական սեռը կազմվում է ներգործական սեռի բայի անցյալի դերբայից և *be* «լինել, դառնալ» բայի համապատասխան ժամանակաձևերից, օրինակ՝ *kəšta be* «սպանվել» - *kəšta bə* «սպանվեց», *doa be*

«տրվել» - doa ba bə «տրվել էր», vārda be «բերվել» - varda bimun «բերվեցինք», pata be «եփվել» - pata bina nəbə «չէր եփվում» և այլն:

Չեզոք սեռի բայերը, ինչպես ներգործական սեռի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որը կատարում է ենթական՝ տրամաբանական սուբյեկտը, բայց ի տարբերություն ներգործական սեռի բայերի՝ չեզոք սեռի բայերը ուղիղ խնդիր չեն պահանջում, օրինակ՝ še «գնալ», ome «գալ», nəšte «նստել», həte «քնել», səre «ծիծաղել», bame «լացել» և այլն:

Բայի սեռի քերականական կարգի հետ սերտ կապված է բայերի անցողականության, այսինքն՝ ուղիղ խնդիր պահանջելու և ընդունելու հատկությունը: Ըստ այս հատկության՝ բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝ անցողական բայեր, որոնք ընդունում են ուղիղ խնդիր լրացում, և անանցողական բայեր, որոնք չեն կարող ընդունել ուղիղ խնդիր լրացում, այսինքն՝ անցողական բայերի մեջ մտնում են ներգործական սեռի բոլոր բայերը, այդ թվում՝ բոլոր պատճառական բայերը [տե՛ս § 2.6.1.2.2], իսկ բոլոր կրավորական ու չեզոք սեռի բայերը անանցողական բայեր են: Բայի այս հատկությունը թալիշերենի Անբարանի բարբառի համար կարևորագույն հատկանիշներից է, քանի որ, ինչպես տեսանք, ըստ այս հատկանիշի՝ տարբեր կերպ են կառուցվում սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ, վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ ժամանակաձևերը, և այս հատկության հետ է կապված թալիշերենում նախադասության էրգատիվ կառույցը [տե՛ս § 2.9]

2.7 Մակբայ

Մակբայները՝ գործողության հատկանիշ և հատկանիշի հատկանիշ ցույց տվող բառերը, թալիշերենի Անբարանի բարբառում իմաստային առումով կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ ժամանակի մակբայներ, տեղի մակբայներ, ձևի մակբայներ և չափ ու քանակի մակբայներ: Թալիշական մակբայները ձևաբանորեն թույլ են արտահայտված, դրանք գրեթե չեն տարբերվում մյուս խոսքի մասերից՝ բացառությամբ -na ոչ կենսունակ վերջածանցով կազմված և արաբական ծագման որոշ մակբայների: Ինչպես ժամանակակից պարսկերենում և ընդհանրապես իրանական լեզուների մեծ մասում, թալիշերենի Անբարանի բարբառում ևս որպես մակբայ կարող են կիրառվել նաև խոսքի այլ մասերը:

2.7.1 Ժամանակի մակբայներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի ժամանակի հիմնական մակբայներն են՝ **emruz** «այսօր» (հմմտ. ժ.պ. emruz < միջ. պ. imrōz), հանգում է հին իրանական *ima-raučah- ձևին [Расторгуева, Эдельман 2000: 106]; **zina** «երեկ», կազմված է zi արմատից (< h. իր. *dyā- «օր»), որը թալիշերենի Անբարանի բարբառում առանձին գործածություն չունի (հմմտ. ժ.պ. di - 1. անցած օր, նախորդ օր, 2. Երեկ [Рубинчик 1985: 688]) և -na մակբայական վերջածանցից, որի ծագումնաբանությունը պարզ չէ [Миллер 1953: 132]; **payna** «երեկ չէ առաջին օրը»; **māški** «վաղը»; **esā** «հիմա», կազմված է əm ցուցական դերանունի ə տարբերակից, որն հանգում է հին իրանական *ai- «այս» ցուցական դերանունի *ima-՝ թեք հոլովով դրված ձևին [Эдельман 2011: 50], և sā «ժամ» (արաբ. saat) բառից; **əmsāngo** «այս գիշեր»՝ əm «այս» և šāngo «գիշեր, երեկո» բառերից; **nāko** «առաջ»; **čayo** «հետո»; **əmsur** «այս տարի»՝ əm «այս» և sur (sor) < h. իր. *sard- «տարի» (հմմտ. ժ. պ. sāl); **pona** «անցյալ տարի», ըստ էության կազմված է պարսկերենից փոխառյալ pār «անցյալ տարի» (< h. իր. *para- «անցյալ, անցած», հմմտ. հին պ., ավ. para «նախկինում», միջ. պ. pārer, ժ.պ. pār, pārsal [Цаболов 2010: 68]) բառից, որը թալիշերենի հնչյունական զարգացման օրենքների համաձայն դարձել է po⁵² և -na վերջածանցից; **hežo** «միշտ»; **hičvāyt** «երբեք»; **hala** «դեռևս»: Ժամանակ ցույց տվող վերացական գոյականները, գործածվելով anda հետադրության հետ, հանդես են գալիս որպես ժամանակի մակբայներ՝ **šavanda** «գիշերը», **subanda** «առավոտյան», **avasuranda** «գարնանը», **tuvāstunanda** «ամռանը», **pozanda**

⁵² Թալիշերենի միջին բարձրացման օ ձայնավորը պատմականորեն հանգում է հին իրանական *ā ձայնավորին [տե՛ս § 1.1.5], իսկ հին իրանական *a ձայնավորը բնիկ թալիշական բառերում մեծամասամբ կա՛մ պահպանվում է, կա՛մ տալիս է ā (երբեմն ə կամ e) [տե՛ս Пирейко 1991: 100-104]: Պատմական *r ձայնորդը թալիշերենում շատ անկայուն է և հաճախառամիջում և բառավերջում ընկնում է՝ պահպանվելով, սակայն բառասկզբում և rd<*rt, rz<*rz ձայնախմբերում [տե՛ս Пирейко 1991: 118]: Ուսումնասիրելով նմանատիպ հնչյունախումբ ունեցող հին իրանական այլ արմատներ, կարելի է նկատել, որ նման պայմաններում a-ն պահպանվում է՝ *sarah- > sa «զլով» [Цаболов 2010: 238], *kara-/xara- > ha «ավանակ» [Эдельман 2011: 283], *dara- > da «ծոր, հովիտ» [Расторгуева, Эдельман 2003: 344], իսկ o-ն զարգանում է նմանատիպ հնչյունախումբ ունեցող հին իրանական արմատների ā ձայնավորից՝ *bāra- > bo «բեռ» [Расторгуева, Эдельман 2003: 96], *kāra- > ko «աշխատանք, գործ» [Эдельман 2011: 253] *vāta > vo «քամի» [Цаболов 2001: 139]: Այսպես, հին իրանական *para- ձևը թալիշերենում պետք է որ զարգանար որպես pa: Ինչպես նշում է Լ. Պիրեյկոն, թալիշերենում նկատվում է տենդենց՝ փակել ձայնավորահանգ միավանկ բառերը y ձայնորդով [Пирейко 1991: 116], այսինքն՝ հին իրանական *para- ձևի հավանական զարգացումը կլիներ pay: Եվ, ինչպես տեսնում ենք, թալիշերենում այս արմատը նման զարգացում իսկապես ունեցել է: Վերոբերյալ օրինակներից payna «երեկ չէ առաջին օրը» բառը կազմված է հին իրանական *para- ձևին հանգող pay արմատից և -na վերջածանցից:

«աշնանը», **zemāstunanda** «ձմռանը» և այլն: Գործածելի են նաև արաբերենից փոխառյալ ժամանակի որոշ մակբայներ՝ **avallan** «սկզբում», **bilāxare** «ի վերջո, վերջապես», **axiran** «վերջերս» և այլն:

Օրինակներ՝ *əmrūž kuluk voina vali māški havo čukə babe* «Այսօր անձրև է գալիս, բայց վաղը լավ եղանակ է լինելու», *mānə zinam av vinda ni, av payna čama kako bə* «Երեկ ես նրան չեմ տեսել, նա մեր տանն էր երեկ չէ առաջին օրը», *čəməān māmā əsā Tehrun anda bina, vali nāko Nāmen anda bə* «Հիմա իմ հորաքույրը Թեհրանում է ապրում, բայց առաջ նա Անբարանում էր բնակվում», *əmsāngo avun nibahaten* «Այս գիշեր նրանք չեն քնելու», *pona av Rashto ba Ardāvil uma vali əmsur obagarday ba ka* «Անցյալ տարի նա Ռաշթից Արդեբիլ եկավ, իսկ այս տարի նորից գնալու է Ռաշթ», *ama hičvāyt deyī vona nimun* «Մենք երբեք սուտ չենք խոսում» *avallan tə beši čayo āz bomam* «Սկզբում դու՝ գնա, հետո ես էլ կգամ», *avasuranda Farid baštān rosta obagarday* «Գարնանը Ֆարիդը կվերադառնա իր գյուղ»:

2.7.2 Տեղի մակբայներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում հիմնականում կիրառվող տեղի մակբայներն են՝ **əm(v)ərā, iyo** «այստեղ»; **avərā, ayo** «այնտեղ»; **hama/gərd vərānanda** «ամեն ուր, ամեն տեղ», *dua roo* «հեռվից», **nez** «մոտ», **ba rost** «(դեպի) աջ», **ba čap** «(դեպի) ձախ», **rubaru** «դեմ դիմաց», **saruanda** «ներքևում», **sape anda** «վերևում», **jo gəla vəranda** «այլուր», **vasat anda** «մեջտեղում», **nāo** «դիմացից», **pešto** «հետևից» և այլն:

Օրինակներ՝ *dənyo hama sa yula sāxtemān iyoy* «Աշխարհի ամենաբարձր շենքը այստեղ է գտնվում», *av čama madrasay, čəməān nana ayo ko kana* «Դա մեր դպրոցն է. իմ մայրը այնտեղ է աշխատում», *gərd vəranda havza alaf da yula jangal həste* «Ամենուր կանաչ մարգագետիններ ու մեծ անտառներ են», *čiyə šəma bape ba rost bešan* «Այստեղից դուք պետք է գնաք դեպի աջ», *čəməān pia nana iyo ni, av sape anda āšə patna* «Տատիկս այստեղ չէ. նա վերևում ճաշ է եփում», *yulə rahbarə nao šina bə* «Առջևից գնում էր մեծ առաջնորդը»:

2.7.3 Ձևի մակբայներ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում գործողության կատարման ձևը արտահայտելու համար առավել հաճախ մակբայաբար գործածվում են որակական ածականները՝ **čuk** «լավ» **bārz** «բարձր», **nəzm** «ցածր», **ruhat** «հեշտ», **saxt** «դժվար»,

sāda «պարզ», **dəroz** «երկար» և այլն: Ձևի մակբայներ կազմվում են նաև որակական ածականների կնկնությամբ՝ **gada-gada** «կամաց-կամաց, աստիճանաբար» (բառացի՝ «փոքր փոքր»), **yoym-yoym** «ամուր, շատ ուժգին», **hosta-hosta** «դանդաղորեն, կամաց-կամաց» և այլն: Կան նաև փոքր քանակությամբ բուն մակբայեր, օրինակ՝ **žago** «այսպես», **žago** «այնպես» **ra** «արագ, արագորեն» (որպես ածական՝ *tənd. tənda māšin* «արագ մեքենա»), նաև որպես «շուտ», **yavāš** կամ դրա կրկնությամբ՝ **yavāš-yavāš** «դանդաղ», **di, pešu** «ուշ», **yāli** «մենակ» և այլն: Ինչպես ժամանակակից պարսկերենում մակբայերի կազմության համար գործածվում է նաև *ba* (հմմտ. ժ. պ. *be*) նախդիրը, օրինակ՝ **ba ruhati** «հեշտորեն, հեշտությամբ», **ba šošo** «ուրախությամբ» և այլն:

Օրինակներ՝ *əšte dust toleši čukə gap žana* «Քո ընկերը թալիշերեն լավ է խոսում», *tə rohāt banaš ba čəməān itoyše* «Դու ազատ կարող ես մտնել մեր տուն», *av hežo yāli ba bimārestan šina* «Նա միշտ միայնակ է խանութ գնում», *tə hosta-hostaš əm zəvonə yod gana* «Դու կամաց-կամաց սովորում ես այս լեզուն», *avə randaš āš ha čayo še ba ko* «Նա արագ կերավ ապուրը և գնաց աշխատանքի», *āz a bando rohāt šem sape* «Ես հեշտությամբ բարձրացա այդ բարձր լեռը», *av har dafa šošo anda ba filmə diya kana* «Նա միշտ ուրախությամբ նայում է այդ ֆիլմը»:

2.7.4 Չափ ու քանակի մակբայներ

Գործողության կամ հատկանիշի չափն ու աստիճանը արտահայտվում են չափ ու քանակի հետևյալ մակբայներով՝ *xayli, vey, lap* «շատ», *kām* «քիչ», *haddeku sape* «չափազանց», *yaman* «սաստիկ», *kollan* «ամբողջովին», *basanda* «բավականին», *aslan* «ամենևին, բոլորովին» *omarax* «անչափ» և այլն: *Tayriban* «գրեթե», «մոտավորապես» մակբայը ցույց է տալիս հատկանիշի կամ գործողության մոտավոր աստիճանը: Գործողության կատարման կնկնողությունը ցույց տալու համար կիրառվում են *ikara* և *tužatina* «նորից, կրկին» մակբայները, իսկ դրա շարունակական, բազմից կրկնվող լինելը արտահայտվում է քանակական թվականների և *kara* «անգամ» բառից կազմված բաղադրյալ մակբայներով՝ **se kara** «երեք անգամ, երիցս», **penj kara** «հինգ անգամ», **hazu kara** «հազար անգամ» և այլն:

Օրինակներ՝ *čəməān bəva xayli di ba ka ogarda, aman kam gap ža* «Երեկ եղբայրս շատ ուշ վերադարձավ տուն, և մենք քիչ զրուցեցինք», *čəməān hamsuya əštān bala gorao*

yaman asābani bə «Հարևանս սաստիկ բարկացավ իր որդու արարքից», ča yamana kulukə žiu kollan taro bem «Ուժեղ անձրևիտակ ամբողջովին թրջվեցի», malaka bāštān andaza māhbub bə «Թագուհին բավականին գեղեցիկ կին էր», šəma ožān a ištiban tekrār ka «Դուք նորից արեցիք նույն սխալը», mānə l hazu karam čəmə darbara batə vota «Ես ձեզ հազար անգամ ասացի այդ մասին»:

2.8 Շաղկապ

Ըստ շարահյուսական կապակցության եղանակի թափշերենի Անբարանի բարբառում կարող ենք առանձնացնել շաղկապների երկու խումբ՝ համադասական շաղկապներ և ստորադասական շաղկապներ: Համարյա բոլոր շաղկապները փոխառություններ են պարսկերենից, որոնց մի մասն էլ միջնորդավորված փոխառություններ են արաբերենից:

2.8.1 Համադասական շաղկապներ

Նախադասության համասեռ անդամների, ինչպես նաև բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների միջև շարահյուսական հարաբերությունները արտահայտելու համար թափշերենի Անբարանի բարբառում կիրառվում են հետևյալ համադասական շաղկապները՝ bə «և, ու», օրինակ՝ āz bə čəməān bəva ba ka šimun «Ես ու եղբայրս գնացինք տուն», vali «բայց», օրինակ՝ čəməā pia nana xayli pi vali hār ruž šina ba bozor «Տատիկս շատ ծեր է, բայց ամեն օր շուկա է գնում», ya «կամ», օրինակ՝ āz əmšango gəla kitob bahandem ya gəla film tamšo bakam «Այս գիրքը մի գիրք կկարդամ կամ ֆիլմ կդիտեմ», -an «էլ, իսկ» կցական շաղկապ, օրինակ՝ ama ba boy šinamun, šəman (šəma an) boan «Մենք գնում ենք այգի, դուք էլ եկե՛ք», āz armanim, tanan (tə an) toləšiš «Ես հայ եմ, իսկ դու՝ թափշ», -an «այլև» («էլ»), օրինակ a kina daba žago ki xayli māhbube, bahošan heste «Այն աղջիկը ոչ միայն շատ գեղեցիկ է, այլև խելացի»: Համադասական շաղկապների շարքին կարելի է դասել նաև yani «այսինքն» ճշգրտող շաղկապը, օրինակ՝ a vāxt ki čəməān pia nana mārde, čəməān nana gəla gada bala bə, vali čavə zua, yani čəməān dāyi dānəšjo bə «Երբ տատիկս մահացավ մայրս փոքր երեխա էր, իսկ նրա տղան, այսինքն՝ քեռիս, ուսանող էր»:

2.8.2 Ստորադասական շաղկապներ

Բարդ ստորադասական նախադասություններում կախյալ հարաբերություններ արտահայտող հիմնական ստորադասական շաղկապներն են՝ ki «որ», օրինակ՝ āz

zənam ki əştə pia dada xayli čuka merde «Ես գիտեմ, որ քո պապիկը շատ լավ մարդ է», (a) vāxt ki «երբ, երբ որ», օրինակ՝ a vāxt ki žen ba ka rase čavə merd ba ko bə ša «Երբ կինը տուն հասավ, ամուսինը արդեն գնացել էր աշխատանքի», agar «եթե», օրինակ՝ agar šəma kišvāro natəlin aman amandimun «Եթե դուք չփախնեիք երկրից, մենք էլ կմնայինք», tā «որպեսզի», օրինակ՝ mānə əm-em ba tə vote tā čāš bəki «Ես դա քեզ ասացի, որպեսզի դու զգույշ լինես», čun «որովհետև», օրինակ՝ ama a kamun nəheri čun av veyi kanao yadimi bə «Մենք չգնեցինք այդ տունը, որովհետև այն շատ հին էր և խարխուլ», dana ki «հենց որ», օրինակ՝ dana ki av ba itoy še čəməān hua čavə paliku təla «Հենց որ նա ներս մտավ, քույր նրա մոտ վազեց», agar čə «չնայած, չնայած որ», օրինակ՝ agar čə āz marizim, āz da tə bomam «Չնայած որ ես հիվանդ եմ, բայց կգամ քեզ հետ» և այլն:

2.9 Նախադասության էրգատիվ կառույց

Ըստ նախադասության շարահյուսական կառուցվածքի՝ լեզուները բաժանվում են մի քանի տիպերի՝ նոմինատիվ-ակուզատիվ, էրգատիվ, ակտիվ և այլն: Այս լեզուների միջև գոյություն ունեն ինչպես որոշակի ընդհանրություններ, այնպես էլ առանձնահատկություններ, որոնցով դրանք խիստ տարբերվում են միմյանցից: Ամենից հաճախ համեմատության մեջ են դրվում նոմինատիվ-ակուզատիվ և էրգատիվ լեզուները: Երբ էրգատիվ լեզվում նախադասության ստորոգյալը անանցողական բայ է, նախադասության ենթական դրվում է ուղղական հոլովով, ճիշտ այնպես, ինչպես նոմինատիվ-ակուզատիվ տիպի լեզվում: Սակայն երբ նախադասության ստորոգյալի դերում հանդես է գալիս անցողական բայը, ի տարբերություն նախադասության նոմինատիվ կառուցվածքի, որտեղ նախադասության սուբյեկտը, դրվում է ուղղական հոլովով, իսկ օբյեկտը՝ թեք հոլովով, անցողական բայն էլ համաձայնեցվում է սուբյեկտի հետ, էրգատիվ կառույց ունեցող նախադասության անդամների ձևաբանական-շարահյուսական ձևավորումը խիստ տարբերվում է. նախադասության սուբյեկտը դրվում է որևէ թեք հոլովով (որոշ լեզուներում հատուկ՝ էրգատիվ հոլով, ինչպես, օրինակ, վրացերենում⁵³), օբյեկտը՝ ուղղական հոլովով (կամ ուղղական

⁵³ kac'ma saxli aašena՝ «Մարդը տուն կառուցեց», որտեղ kac'ma՝ «մարդը»՝ նախադասության քերականական ենթական՝ տրամաբանական սուբյեկտը, դրված է էրգատիվ հոլովով, իսկ saxli՝ «տուն» բառը, որ նախադասության տրամաբանական օբյեկտն է՝ ուղիղ խնդիրը, դրված է ուղղական հոլովով [Руденко 1940: 77]

հոլովաձևի հետ համընկնող ձևով [Головин 1983: 148], իսկ անցողական բայը համաձայնեցվում է օբյեկտի հետ: Հայերենին նախադասության էրգատիվ կառույցը խորթ է. մեր լեզվում նախադասությունը կառուցվում է նոմինատիվ մոդելով, ինչպես հնդեվրոպական լեզուների մեծամասնությունում:

Նախադասության էրգատիվ կառույցի մասին գիտական շրջանակներում մշտապես բուռն քննարկումների ու բանավեճերի առիթ է եղել նախադասության անցողական բայի սեռի հարցը: Չխորանալով այս խնդրի մեջ, քանզի այն դուրս է գալիս սույն ուսումնասիրության թեմայի շրջանակից, նշենք միայն, որ Է. Աղայանը, մեջբերելով պրոֆեսոր Չիկոբավայի այն միտքը, որ արտահայտված տեսակետները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝

- էրգատիվ կառուցվածքի անցողական բայը կրավորական սեռի է,
- էրգատիվ կառուցվածքի անցողական բայը ներգործական սեռի է,
- էրգատիվ կառուցվածքի անցողական բայը չեզոք է՝ ո՛չ ներգործական է, ո՛չ կրավորական,

համաձայնվում է վրացերենի պատմության օրինակի վրա պրոֆեսորի առաջ քաշած մտքի հետ, որ առավել ընդունելի է երրորդ տարբերակը [Աղայան 1987: 554]:

Ինչ վերաբերում է իրանական լեզուներում էրգատիվ կառույցի գոյության մասին վարկածի երևան գալուն, ապա, ըստ Լ. Պիրեյկոյի, այն հստակորեն կապվում է գերմանացի լեզվաբան ու ազգագրագետ Ադոլֆ Դիրրի՝ 1928թ. լույս տեսած «Բայը կովկասյան լեզուներում» աշխատության հետ, որտեղ էլ նա գիտական շրջանառության մեջ է դնում «էրգատիվ», «էրգատիվ հոլով», «էրգատիվ կառույց» տերմինները, ինչպես նաև հղում կատարելով Վ. Գայգերի “Die Passiv konstruktion des Präteritumstransitiver Verbaim Iranischen” (Festgrussan Rudolf v. Roth. Stuttgart, 1896) աշխատանքին՝ մի շարք իրանական ու հնդկական լեզուներ դասում է էրգատիվ լեզուների շարքին [Пирейко 1968: 5]: Առաջին լեզվաբաններից, որոնք մի շարք հնդիրանական լեզուներ դասեցին այն լեզուների կարգին, որոնցում անցողական բայով ստորոգյալով նախադասությունը, ի տարբերություն անանցողական բայով տարբերակի, ունի հատուկ կառույց, կարելի է առանձնացնել Գ. Կարոլսֆելդին, որը անցողական բայով կազմված կառույցը համարում է պասսիվ բնույթի, Ֆ. Ֆինկին, որն այս կառուցվածքի

համար ընդունում է ակտիվ բնույթը, իսկ արդեն Յ. Կուրիլովիչը իրանական լեզուների համար գործածում է «էրգատիվ կառույց» տերմինը [Пирейко 1968: 5]:

Ժամանակակից իրանական լեզուներում նախադասության էրգատիվ կառույցը հանգում է դեռևս հին իրանական լեզվադարաշրջանին: Պայմանավորված պերֆեկտի դերբայական դարձվածի գոյությամբ՝ առաջ եկավ անցյալ ժամանակի նկարագրական ձևերի և էրգատիվ կառույցների կազմավորման միտումը: Հետագայում լեզվի զարգացման ընթացքում նախադասության էրգատիվ կառույցը ամբողջովին անհետացավ ներկայումս ամենամեծ թվով խոսողներ ունեցող իրանական լեզուներից՝ ժամանակակից պարսկերենից, տաջիկերենից, օսերենից և այլն: Ժամանակակից իրանական լեզուներում նախադասության էրգատիվ կառույցը գործածական է թալիշերենում, աֆղաներենում, բելուջերենում, քրդերենի մի շարք խոսվածքներում, նոր ազարիական բարբառներում, զազայերենում և այլն: Այնուամենայնիվ, բոլոր նշված իրանական լեզուներն էլ պատկանում են, այսպես կոչված, կիսաէրգատիվ կամ քայքայված էրգատիվ կառույց (split ergativity [Dixon 1994: 70) ունեցող լեզուների շարքին, որովհետև նախադասության էրգատիվ կառույցը դրսևորվում է, երբ ստորոգյալի դերում հանդես է գալիս անցյալ ժամանակով դրված անցողական բայը, այնինչ ներկա ժամանակով գործածված ստորոգյալով նախադասությունը կառուցվում է նոմինատիվ մոդելով: Բացի այդ, տարբեր իրանական լեզուներում էրգատիվությունը արտահայտվում է տարբեր միջոցներով, և, ըստ այդ տարբերությունների, կարելի է առանձնացնել էրգատիվ կառույցի արտահայտչամիջոցների երեք տարատեսակ՝

- օբյեկտային խոնարհմամբ (երբ բայի խոնարհված ձևում արտահայտվում է ստորոգյալի շարահյուսական կապը նախադասության խնդրի՝ օբյեկտի հետ),
- կցական դերանուններով՝ որպես նախադասության սուբյեկտի դիմային ցուցիչներ,
- վերոհիշյալ երկու արտահայտչամիջոցների համադրմամբ [Пирейко 1968: 36]:

Թալիշերենում էրգատիվ նախադասությունը կառուցվում է երկրորդ եղանակով, այսինքն՝ սուբյեկտի էրգատիվությունը արտահայտվում է կցական դերանունների միջոցով, որոնք միանում են օբյեկտին, իսկ բայը դրվում է անցյալի հիմքից կազմված չխոնարհվող ձևով՝ բառավերջի ձայնավորի հավելմամբ՝ կախված անցյալի ժամանակաձևից: Ինչպես արդեն նշվեց, թալիշերենը չի կարելի համարել ամբողջովին

էրգատիվ լեզու (թեև, ըստ Դիքսոնի, գոյություն չունի ոչ մի ամբողջովին էրգատիվ լեզու [Otsuka 2000: 14]. Նախադասության էրգատիվ կառույցն արտահայտվում է միայն ստորոգյալի՝ անցողական բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ, վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ ժամանակաձևերով գործածված լինելու դեպքում: Ինչ վերաբերում է կցական դերանուններին, ապա, ինչպես Միլլերն է նշում, «դրանց հիմնական ու, կարելի է ասել, բացառիկ շարահյուսական գործառույթը նախադասության սուբյեկտի էրգատիվության արտահայտումն է, և այդ առումով թալիշերենը բավական մոտ է միջին պարսկերենին» [Миллер 1953: 123] : Իսկ ստացականություն, ինչպես նաև ուղիղ և անուղղակի խնդիրներ արտահայտելու ֆունկցիայով, ի տարբերություն ժամանակակից պարսկերենի, այս դերանունները հազվադեպ են կիրառվում [տե՛ս §2.5.1]:

Թալիշերենում նախադասության էրգատիվ կառույցը, ինչպես իրանական մի շարք այլ լեզուներում, նոմինատիվ-ակուզատիվ կառույցի հետ բաղադրվելու (կոնտամինացիա) միտում ունի, և ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, այս գործընթացը բավականին ինտենսիվ է, և այն պայմանավորված է ինչպես լեզվի ներքին զարգացման օրինաչափություններով, այնպես էլ արտաքին ազդեցությամբ:

Այսպիսով, *mānə səpa-m vinde* «Ես շուն տեսա» նախադասությունը ունի էրգատիվ կառույց: Նախադասության սուբյեկտը՝ *mānə*, դրված է թեք հոլովով (ուղիղ ձևը՝ *āz* - ես), օբյեկտը՝ *səpa* գործածված է բառի ուղիղ ձևով, որին միացել է սուբյեկտի դեմքը նշող *-m* կցական դերանունը, ստորոգյալի դերում հանդես է գալիս բայի անցյալի հիմքը՝ *e* ձայնավորի հավելմամբ [տե՛ս §2.6.2]: Բնականաբար թեք հոլովով դրված անձնական դերանվան գործածումը պարտադիր չէ, քանի որ սուբյեկտի դեմքն ու թիվը ամբողջովին արտահայտվում է կցական դերանվան մեջ, այսինքն՝ սույն նախադասությունը ազատորեն գործածելի է նաև «*səpa-m vinde*» ձևով: Նորից անդրադառնալով կցական դերանուններին, պետք է նշել, որ նախադասության ներսում դրանք ազատ տեղաշարժելի են, կարող են միանալ նախադասության ամենատարբեր անդամներին՝ ուղիղ և անուղղակի խնդիրներին, որոշին, բայական ստորոգյալի անվանական մասին, անգամ անորոշ հոդի ցուցին (*gəla-m səpa vinde* «մի շուն տեսա») և այլն (բացի հենց սուբյեկտից). այսինքն՝ վերոբերյալ նախադասության համար հնարավոր է ևս մեկ տարբերակ՝ *mānə səpa vindime*:

Երբ նախադասության սուբյեկտի դերում հանդես է գալիս ոչ թե անձնական դերանունը, այլ որևէ գոյական կամ որպես գոյական գործածված այլ խոսքի մաս, ապա թալիշերենի Անբարանի բարբառում դրան կցվում է -ə վերջածանցը (Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշերենում՝ -i), որը, ըստ Միլլերի, տվյալ դեպքում ու տվյալ կառույցում գոյականի էրգատիվ հոլովն է՝ «xasisə vinde» - «ժլատը տեսավ» [Миллер 1953: 88]:

Այժմ վերադառնանք թալիշերենում էրգատիվ համակարգի քայքայման խնդրին: Ինչպես նշվեց, գոյություն ունեն էրգատիվ կառույցի անկման ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին ազդակներ: Այս պրոցեսը խթանող գործոններից Պիրեյկոն առանձնացնում է այն հանգամանքը, որ թալիշերենում համընկնում են առաջին դեմքի եզակի և հոգնակի թվերի բայի դիմային վերջավորություններն ու կցական դերանունները [Пирейко 1968: 41]: Երբ նախադասության էրգատիվ կառույցում կցական դերանունը միանում է անցողական բայով դրված ստորոգյալին, այն ձևով մոտենում է նոմինատիվ-ակուզատիվ կառույցի անանցողական բայով գործածված ստորոգյալին, օրինակ՝ ama ba ka šimun «Մենք տուն գնացինք» և ama səpa vindimune «Մենք շուն տեսանք»:

Միլլերն անդրադառնալով էրգատիվ համակարգի կայունության վրա ձևաբանական գործոնների ազդեցությանը՝ շեշտում է այն փաստը, որ -a վերջավորություն ունեցող, ինչպես նաև -on հոգնակիակերտ վերջածանցով բառերը սուբյեկտն արտահայտելիս չեն ստանում էրգատիվ հոլովին հատուկ -i վերջածանցը, հետևաբար արտաքնապես չեն տարբերակվում ըստ էրգատիվ և անէրգատիվ հոլովների [Миллер 1953: 181], և այս հանգամանքը չի կարող իր ազդեցությունը չունենալ նախադասության էրգատիվ կառույցի վրա: Այս գործոնը թալիշերենի Անբարանի բարբառում էլ ավելի մեծ ազդեցություն ունի, քանի որ -ə հոլովական ցուցիչ չեն ստանում ոչ միայն -a-ով, այլև ընդհանրապես բոլոր ձայնավորներով վերջացող բառերը:

Նախադասության էրգատիվ կառույցի՝ նոմինատիվ-ակուզատիվի հետ բաղադրման գործընթացում ակտիվորեն մասնակցում են նաև անձնական դերանունները՝ իրենց ուղիղ և թեք ձևերով: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ներկայումս անձնական դերանունների առաջին դեմքի եզակի թվի mə (Անբարանի

բարբառում՝ *mān(ə)*) թեք ձևը գործածելի է ինչպես անցողական բայերի հետ՝ որպես էրգատիվ կառույց ունեցող նախադասության սուբյեկտ, այնպես էլ անանցողական բայերով դրված ստորոգյալի հետ՝ որպես նոմինատիվ-ակուզատիվ նախադասության սուբյեկտ, օրինակ՝ *mə əmrəž səpa-m vinde* «Ես այսօր շուն տեսա (էրգատիվ կառույց) և *mə ba ka šedam* «Ես տուն եմ գնում» (նոմինատիվ կառույց): Եվ, ընդհակառակը, առաջին դեմքի եզակի թվի անձնական դերանունը՝ *āz*, հանդես է գալիս ինչպես անանցողական բայով ստորոգյալի հետ՝ որպես նոմինատիվ-ակուզատիվ նախադասության սուբյեկտ, այնպես էլ որպես էրգատիվ կառույցի նախադասության ենթակա՝ անցողական բայով ստորոգյալի հետ, օրինակ՝ *āz ba ka šendam* «Ես տուն եմ գնում» (նոմինատիվ կառույց) և *āz əštə səpa-m vinde* «Ես քո շանը տեսա» (էրգատիվ կառույց): Ընդ որում, պետք է նշել, որ, ըստ դիտարկումների, թալիշերենի հյուսիսային բարբառով խոսող ադրբեջանաբնակ թալիշների շրջանում առավել տարածում է գտնում որպես նախադասության սուբյեկտ առաջին դեմքի եզակի թվի անձնական դերանվան թեք ձևի՝ *mə*-ի գործածումը նախադասության թե՛ նոմինատիվ, թե՛ էրգատիվ կառույցներում, իսկ ուղիղ ձևը՝ *āz*-ը, աստիճանաբար դուրս է մղվում՝ ըստ ամենայնի նաև ադրբեջաներենի եզակի թվի առաջին դեմքի *mən* անձնական դերանվան ազդեցությամբ: Նույն հյուսիսային բարբառով խոսող իրանաբնակ թալիշների մոտ ավելի շատ հակառակ գործընթացն է նկատվում. էրգատիվ և նոմինատիվ կառույց ունեցող նախադասություններում ենթակայի դերում հանդես է գալիս անձնական դերանվան եզ.թ. առաջին դեմքի *āz* ուղիղ ձևը⁵⁴: Այնուամենայնիվ, Պիրեյկոն նշում է, որ, ի տարբերություն պարսկերենի, դերանվան մի ձևը լիովին չի փոխարինում մյուս ձևին, և լեզվում պահպանվում է երկիւղով համակարգը, թեև ընդունում է, որ էրգատիվ կառույցը աստիճանաբար իր տեղը զիջում է նոմինատիվ-ակուզատիվին, ուստի թալիշերենում անվան թեք հոլովի համանմանությամբ առաջանում են անձնական դերանունների երկորդային թեք ձևեր՝ *məni*-ինձ, *təni* - քեզ, *amani*-մեզ, *šəmani* - ձեզ և այլն [Пирейко 1968: 42]: Անձնական դերանունների այս ակուզատիվ (հայցական) հոլովաձևերի մուտքը լեզվի մեջ Միլլերը համարում է

⁵⁴ Թեև մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Անբարանի բարբառում անձնական դերանվան եզակի թվի առաջին դեմքի *mānə* թեք ձևը բավական լավ է պահպանվում, այնուամենայնիվ կենտրոնական թալիշերենի հետ սահմանակցող հատվածներում նկատվում է ուղիղ ձևի կողմից թեք ձևի դուրսմղում:

էրգատիվ կառույցի քայքայման գլխավոր ցուցիչ⁵⁵. այսպես, *āz šəmani voyandime*» (Ադրբ. թալ.) «Ես ձեզ ուղարկեցի» նախադասության մեջ սուբյեկտը դրված է ուղղական հոլովով, ուստի ընդամենը բայական ստորոգյալում պահպանված էրգատիվության ցուցիչը՝ կցական դերանունը գրեթե ամբողջովին հավասարվում է բայական դիմային վերջավորություններին, և բավական է միայն ընկնի e հանգույցը, և նախադասությունը ձևով ամբողջովին կնմանվի նոմինատիվ-ակուզատիվ կառույցի [Миллер 1953: 180]:

Արդեն նշեցինք, որ թալիշերենում նախադասության էրգատիվ կառույցի կիրառումը սահմանափակվում է անցողական բայի անցյալ ժամանակաձևերով, մինչդեռ թե՛ անցողական, թե՛ անանցողական բայի ներկա ժամանակաձևով դրված ստորոգյալով նախադասությունը ունի նոմինատիվ-ակուզատիվ կառույց, և բնական է, որ այս հանգամանքն էլ պետք է որ իր դերը ունենա էրգատիվ համակարգի աստիճանական քայքայման մեջ:

Պակաս կարևոր չէ լեզվի վրա արտաքին գործոնների՝ մասնավորապես հարևան լեզուների ազդեցության փաստը: Թալիշներին հատուկ է երկլեզվությունը (բիլինգվալ). ադրբեջանաբնակ թալիշները տիրապետում են նաև ադրբեջաներենին, իսկ Իրանում բնակվող թալիշները՝ պարսկերենին: Մեծ ազդեցություն ունենալով թալիշերենի բառապաշարի վրա, պետք է ենթադրել, որ այս լեզուները անպայմանորեն պետք է ինչ-որ չափով իրենց հետքը թողեն նաև ընդհանրապես լեզվի քերականական կառուցվածքի վրա, իսկ առաջիններին, ինչպես հայտնի է, հատուկ է նախադասության նոմինատիվ-ակուզատիվ կառույցը:

Այսպիսով, թալիշերենում նախադասության էրգատիվ կառույցը զգալիորեն բաղարկված է նոմինատիվ-ակուզատիվ կառույցի հետ: Պայմանավորված մի շարք կարևոր ներքին ու արտաքին գործոններով՝ էրգատիվ համակարգի քայքայումը թալիշերենում հետզհետե ավելի է խորանում: Այնուամենայնիվ, Անբարանի բարբառում, Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող հյուսիսային թալիշերենի համեմատ, էրգատիվ կառույցը շատ ավելի լավ է պահպանված, և լեզվի զարգացման ներկա փուլում նախադասության էրգատիվ կառույցում կցական

⁵⁵ Թալիշերենի Անբարանի բարբառի՝ մեր կողմից հավաքված նյութերում անձնական դերանունների նման երկրորդային թեք ձևերի որևէ հետք չկա:

դերանունները կայունորեն պահպանում են իրենց դերը՝ արտահայտելով անցողական գործողություն կատարող սուբյեկտի դեմքն ու թիվը:

ԳԼՈՒԽ 3

ԲԱՌԱՊԱՇԱՐ

3.1 Հիմնական բառաֆոնդ

Հիմնական բառաֆոնդը, որին հատուկ է ոչ մեծ ծավալը, կայունությունը և տևական գործածությունը, բառապաշարի հիմքն է, որի մեջ մտնում են լեզվի ամենակարևոր, ամենաանհրաժեշտ և գործածական բառերը [Սուքիասյան 1989: 161]: Թեև թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառային հիմնական ֆոնդի մեջ հիմնականում մտնում են բնիկ թալիշական բառեր, այնուամենայնիվ քիչ չեն նաև պարսկական, թյուրքական, արաբական, եվրոպական փոխառությունները: Անբարանի բարբառի բառային միավորների ծագումնաբանության քննությանը կանդրադառնանք առանձին ենթագլխով՝ այստեղ փորձելով միայն բառային նյութը դասակարգել և ներկայացնել ըստ իմաստային խմբերի: Այսպես, թալիշերենի Անբարանի բարբառի հիմնական բառաֆոնդը կազմված է գլխավորապես հետևյալ իմաստային խմբերից՝

1) Մարմնի մասերի և նյութերի անուններ, ինչպես, օրինակ՝ *sa* «գլուխ», *guš* «ականջ», *čaš* «աչք», *bāv* «ունք», *vəni* «քիթ», *gav* «բերան», *ləv* «շուրթ», *zəvun* «լեզու», *mu* «մազ», *muža* «թարթիչ», *čākut* «ճակատ», *guna* «այտ», *vek* «ծնոտ», *čuna* «կզակ», *nemenjana* «արմունկ», *dāst* «ձեռք», *po* «ոտք», *angəšt* «մատ», *pošna* «կրունկ», *zulbānd*, *zəno* «ծունկ», *bāzu* «բազուկ», *šuna*, *duš* «ուս», *lava* «փոր», *sina* «կուրծք», *sina tək* «պտուկ», *dim*, *sivat* «դեմք, երես», *gəyi*, *gi* «վիզ», *nof* «պորտ», *məšt* «բռնցք», *nāngəv* «եղունգ», *dāndun* «ատամ», *āsta* «ոսկոր», *xun* «արյուն»:

2) Ազգակցական հարաբերություններ ցույց տվող բառեր, օրինակ՝ *dada* «հայր», *nana* «մայր», *žen* «կին», *merd*, *šua* «ամուսին» *pia dada* «պապիկ», *pia nana* «մայրիկ», *bəva* «եղբայր», *hoa*, *huva* «քույր», *xāla* «մորաքույր», *māma* «հորաքույր», *dāyi* «քեռի», *māmu* «հորեղբայր», *hasə* «սկեսուր, զոքանչ», *hasuya* «աներ, սկեսրայր», *bag*, *zomo* «փեսա», *vayi* «հարս», *bala*, *zua* «որդի», *kina* «դուստր, աղջիկ», *nava* «թոռ», *bājanāy* «քենակալ», *merdə* *hoa* «տալ», *merdə* *bəva* «տագր», *ženə* *hoa* «քենի», *ženə* *bəva* «աներծագ»:

3) Կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչների անուններ, օրինակ՝ *səpa* «շուն», *pišik* «կատու», *āsb* «ծի», *go* «կով», *pas* «ոչխար», *gug*, *va*, *vača* «զառ», *bəz* «այծ», *xok* «խոզ», *kāg* «հավ», *suk* «աքաղաղ», *neči* «զայլ», *rəvus* «աղվես», *šir* «առյուծ», *palang*,

babr «վագր», hərs «արջ», ha «ալանակ», havuš «նապաստակ», lākpošt, kasə «կրիա», bili, bilbil «բաղ», məv «վայրի բաղ», žažə «ոգնի», moy, mohi «ծուկ», maymun «կապիկ», kiža, paranda «թռչուն», lulapar «թիթեռ», mežuna «մրջուն», bəzāng, muzāng «մեղու», muz «ճանճ», vāštankana «մորեխ», vazay «գորտ», mora «մուկ», mor, nahlati «օձ», moračačul «մողես», koratan «սարդ», səbəž «ոջիլ», oyab «արծիվ», čilčila «ծիծեռնակ», kuma kiža «ճնճղուկ», laklak «արագիլ», kāfte «աղավնի», doako «փայտփորիկ», kəṛəždum «կարիճ»,

4) Բնության երևույթների ու առարկաների անուններ, օրինակ՝ kuluk «անձրև», vā(r) «ծյուն», tāyarz «կարկուտ», vo (vu) «քամի», sorəy, āv «մառախուղ», āva čaku «կայծակ, ամպրոպ», zalzala «երկրաշարժ», oveyz «ջրհեղեղ» haši «արև», ušəṁ «լուսին», haši aše «մայրամուտ», haši beša «արևածագ, արշալույս», xusuf «արևի խավարում», havo «օդ», ovšəṛ «ջրվեժ», rāngina kaman «ծիածան», osmun «երկինք», āv «ամպ», yax «սառույց», āstuva, sitara «աստղ», havu «օդ», uv «ջուր», səy «քար», xuk «հող», bānd «սար», otaš fišun «հրաբուխ», da «ծոր», «դաշտ», deyo «ծով», gada deyo «լիճ», ru «գետ», jangal «անտառ»:

5) Բուսական աշխարհի հետ կապված բույսեր, ծառերի, ծաղիկների տեսակների անվանումներ՝ bema, giāh «բույս», do (du) «ծառ», vəl «ծաղիկ», liva «տերև», yonča «կոկոն», nargis «նարգիզ», sə vəl «վարդ», lāla vəl «կակաչ», banafša «մանուշակ», sənbəl «հակինթ», susan «շուշան», orkida «խլորձ», yāsaman «եղրևանի, յասաման», nilofar «նունուֆար», zanbay «հիրիկ», mixak «մեխակ», maryama vəl «ազատուկ, քրաբիոն», haši gārdəš «արևածաղիկ», bābuna «երիցուկ», kāktus «կակտուս», balel «կաղնի», vi, bid «ուռենի», tos «կեչի», yalama do «բարդի», kāj «եղևնի», afroa do «թխկի», gandəṁ «ցորեն», yav «գարի»:

6) Տարբեր սննդամթերքի, մրգերի, բանջարեղենների անվանումներ՝ nun «հաց», nemek «աղ», pani «պանիր», kara «կարագ», ruan «յուղ», bərz «բրինձ», xāma «թթվասեր», šəṭ «կաթ», māst «մածուն», du «թան», uya «ծու», angivin «մեղր», sef «խնձոր», āmbu «տանձ», šaftali «դեղձ», yaysi «ծիրան», bi «սերկկիլ», zəmastuni «ծմերուկ», xāmza «սեխ», inji «թուզ», angə «խաղող», gəlyos «կեռաս», ālbālu «բալ», ano «նուռ», tut «թութ», partayol «նարինջ», xarija partayol «մանդարին», dāmbul «սալոր», tut farangi «ելակ», xəyo «վարունգ», pāmādor «լոլիկ», bodəmjān «սմբուկ», kādu «դդում»,

isiyot «պղպեղ», kalam «կաղամբ», bumaša «գազար», piyoz «սոխ», si «սխտոր», čayandi «բազուկ», yeralma «կարտոֆիլ», maka gandəm «եգիպտացորեն», veyz «ընկույզ», bādam «նուշ»:

7) Աշխատանքային տարբեր գործիքների, սպասքի և խոհանոցային տարբեր պարագաների անվանումներ՝ tava, balta «կացին», čakuš «մուրճ», ara «սղոց», oku, rānda «փոցխ», bur «բահ», čāyu «դանակ», γayči «մկրատ», dārzan «ասեղ», keča «գդալ», čāngal «պատառաքաղ», buxšāb «ափսե», finjun, iskān «բաժակ», γazan, «կաթսա», čāydon «թեյնիկ», vəldon «ծաղկաման», dol «դույլ», čalo, malaya «շերեփ»:

8) Ամենօրյա կենցաղի հետ կապված առարկաների անվանումներ՝ ka «տուն», hayāt «բակ», buy «այգի», ba «դուռ», penja «պատուհան», itoy «սենյակ», kāfi «հատակ», sayf «առաստաղ», divo «պատ», miz «սեղան», sandal «աթոռ», sāt «ժամացույց», nimkat «նստարան», kanapa «բազմոց», zilo «գորգ», kābinet «պահարան», γafase «գրադարակ», komit «կոմոդ», luster «ջահ», «մահճակալ», televizun «հեռուստացույց», rādio «ռադիո», yaxčāl «սառնարան», ojāya gāz «գազօջախ», pič «վառարան», fer «էլեկտրական վառարան», āšpazxāna «խոհանոց», həte itoy «ննջասենյակ», hāl «հյուրասենյակ», das šoyi, tovālet «զուգարան», hamum «լոգասենյակ», sardov «նկուղ», bun «տանիք», žionanə širvāni «ձեղնահարկ»

9) Որակ, հատկանիշ, չափ և ձև ցույց տվող բառեր, գույների անվանումներ՝ čok (čuk) «լավ», bevaj «վատ», yol (yul) «մեծ», gada, gadali «փոքր», māhbub «գեղեցիկ», besurt «տոգել», dəroz «երկար», kuto «կարճ», pāhn (pān) «լայն», boric, tang «նեղ», tənd «արագ», hosta, orəmə «դանդաղ», γālin «հաստ», nozək «բարակ», sərāf «գեր», lāγar «նիհար», šod «ուրախ», γamin «տխուր», vəyi «շատ», kām «քիչ», lazatin «համեղ», bemaza «անհամ, ոչ համեղ», gərdul «կլոր», čə goša «քառակուսի», sof «տափակ», hamvor «հարթ, հավասար», siyo (siyu) «սև», səpi «սպիտակ», hāvz «կանաչ», kāvu «կապույտ», ābi «երկնագույն», sə «կարմիր», čevreyi «վարդագույն», zārd «դեղին», norənji «նարնջագույն», xākistāri «մոխրագույն», γahveyi «շագանակագույն»:

10) Արհեստների, մասնագիտությունների անվանումներ՝ šair «բանաստեղծ», mualem «ուսուցիչ», boybun (buybun), buyavun «այգեգործ», galavun «հովիվ», dallok «վարսավիր», xayyāt «դերձակ», γassub «մսագործ», najjur «հյուան», āšpez «խոհարար» և այլն:

11) Վարչական բաժանումների, բնակավայրերի անվանումներ՝ kišvār «երկիր», šahr «քաղաք», di «գյուղ», malla «թաղամաս», xiābun, kuča «փողոց», viloyat, ostān «մարզ» և այլն:

12) Դերանուններ [տե՛ս §2.5]

13) Թվականներ [տե՛ս §2.3]

14) Շաղկապներ [տե՛ս §2.8]

3.2 Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշարային խմբերը՝ ըստ ծագումնաբանության. բնիկ բառեր և փոխառություններ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշարում ըստ ծագումնաբանության կարելի է առանձնացնել երկու հիմնական բառաշերտ՝ բնիկ բառեր և փոխառություններ, որոնք իրենց հերթին կարող են տրոհվել տարբեր ենթախմբերի՝ պայմանավորված զանազան չափորոշիչներով:

3.2.1 Բնիկ բառեր

Բնիկ բառեր ասելով պետք է հասկանանք բառապաշարի բառային այն միավորները, որոնք առաջացել են հենց տվյալ լեզվում դրա զարգացման տարբեր փուլերում, ուստի թալիշերենի Անբարանի բարբառի բնիկ բառապաշարային շերտը իր հերթին կարող ենք բաժանել տարբեր ենթախմբերի՝ կախված բնիկ բառային միավորների տարածման արեալից: Սույն ուսումնասիրության մեջ մենք առանձնացրել ենք բնիկ բառերի երկու հիմնական խումբ՝ համաիրանական բառեր և մերձկասպյան ու թալիշ-նորազարիական բնիկ բառային զուգաբանություններ:

3.2.1.1 Համաիրանական բնիկ բառեր

Համաիրանական բնիկ բառերի խմբի մեջ մտնում են թալիշերենի Անբարանի բարբառի այն բառային միավորները, որոնք թալիշերենի բառային կազմ են մտել իրանական նախալեզվից և համաիրանական տարածում ունեն, այսինքն՝ առկա են իրանական լեզուների մեծ մասում՝ անկախ այն հանգամանքից, թե բարբառային որ խմբին են դրանք պատկանում: Այս բառերը կազմում են թալիշերենի Անբարանի բարբառի հիմնական բառաֆոնդի մեծ մասը: Մենք դրանց անդրադարձել ենք §3.1-ում, սակայն միայն համաժամանակյա կտրվածքով, այնինչ այժմ դրանցմի մասը քննության կառնենք տարաժամանակյա՝ պատմական հայեցակետից՝ համեմատության մեջ դնելով իրանական այլ լեզուների հետ՝

Sa «զլուխ» < հ. իր. *sarah-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. sar, կուրմ. ser, seri, qawqaw sere, գիլ. sar, մազ. sar, **արլ. իր.**՝ ou. sar, աֆղ. sar, յաղն. sar [Андреев, Лившиц, Писарчик 1957: 374]:

Čaš «աչք» < հ. իր. *čašman-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. čašm, քրդ. čam (փոխառություն գուրանիից [Цаболов 2001: 217], čaw, čāv, գիլ. čašm, čušm [Керимова, Мамедзаде, Расторгуева 1980: 313], մազ. češ, qawqaw čim, **արլ. իր.**՝ ou. cast, նուշ. cām, մունջ. čōm [Абаев 1958: 305]:

Guš «ականջ» < հ. իր. *gauša-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. guš, գիլ. guš, մազ. guš, բել. gōš [Расторгуева 1990: 162], **արլ. իր.**՝ ou. x'us, γος [Абаев 1970: 551; Абаев 1973: 316], նուշ. γῠw, մունջ. γῠy, իշք. γῠl [Оранский 1988: 341], յաղն. γῠš [Novak 2010: 62]:

Das «ծեռք» < հ. իր. *zasta-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. dast, մազ. das(t), գիլ. das(t), քրդ. dest, qawqaw dest, կուրմ. dist [Thomas 1930: 816] **արլ. իր.**՝ աֆղ. lās [Morgenstierne 2003: 45], յաղն. dast: Թեև հին իրանական այս արմատը արևելաիրանական խոշոր լեզուներից օտերենում չի պահպանվել, այնուամենայնիվ դրա հետքը կարելի է գտնել xubezasta «ափամեջ, բուռ» բառում [Абаев 1989: 243]:

Zəvun «լեզու» < հ. իր. *h. իր. *zwā- (< *hizwā) + *ān- (կամ արևելաիրանական լեզուների մեծ մասում *ka-), հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. zabān, քրդ. ziman [Фаризов 1957: 772], qawqaw zuwan, գիլ. zabān, **արլ. իր.**՝ աֆղ. žəba [Зудин 1963: 1019], ou. avzāg/əvzāg [Абаев 1989: 279], յաղն. zivok, zabon [Хромов 1972: 89]:

Bəva «եղբայր» < հ. իր. *brātar-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. barādar, քրդ. bira, qawqaw berā, բել. brāt/brās, գիլ. barar, մազ. beror, **արլ. իր.**՝ աֆղ. wror [Achakzai 2009: 1009], ou. arvād (ոչ հարազատ եղբայր) [Абаев 1970: 45] շուգն. virōd:

Hoa, huva «քույր» < հ. իր. *hwahar-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. xāhar, քրդ. xušk, qawqaw wāra, մազ. (Firuzkuh) xāxer [Voskanian 1998: 129], գիլ. xāxur [Керимова, Мамедзаде, Расторгуева 1980 :264], **արլ. իր.**՝ աֆղ. xor, ou. xo, յաղն. xʷor:

Āsb «ծի» < հ. իր. *aspa- < *aswa-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. asb, քրդ. hasp, asp, գիլ. asb, մազ. asp, **արլ. իր.**՝ աֆղ. ās, ou. yafs/afsa «զամբիկ» [Абаев 1958 :563], յաղն. asp:

Go «կով» < h. իր. *gāw(a)-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. gāv, քրդ. qawqaw gā «ցով», գիլ. gāv, մազ. go, բել. gōk (< *gawa-ka-) **արլ. իր.**՝ աֆղ. γwā, յաղն. γov, յազգ. γēw, մունջ. γōwa [Оранский 1988: 348]:

Rəvus «աղվես» < h. իր. *raupāsa-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. rubāh, քրդ. rūvī, qawqaw lū, գիլ. rubā, մազ. reba, reva, ruba, կում. rayū, **արլ. իր.**՝ ou. ruvas, յաղն. ruba:

Bəz «այծ» < h. իր. būza-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. boz, քրդ. bizin, qawqaw bizi, բել. buz, գիլ. buz, մազ. bez, **արլ. իր.**՝ աֆղ. wuz, յաղն. vuz:

Vā(r) «ծյուն» < h. իր. *wafra-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. barf, քրդ. berf, qawqaw vewr, գիլ. barf, մազ. varf, **արլ. իր.**՝ աֆղ. wāwra, ou. յաղն. wafr:

Uv «ջուր» < h. իր. *āp-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. āb, քրդ. āv, qawqaw āw, գիլ. āb, բել. āf/āp, սեմն. ow, օրմ. wok (< *āp-a-ka-) [Расторгуева 1990: 179], լար. ow, կում. hau [Расторгуева 1990: 114; Thomas 1930: 838], **արլ. իր.**՝ աֆղ. oba (< *āp-ah-) [Morgenstierne 2003: 7], յաղն. op:

Čax «անիվ» < h. իր. *čaxra-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. čarx, քրդ. čarx, բախթ. čarx, **արլ. իր.**՝ carx, ou. calx, պարսկատաջիկական փոխառություններ՝ շուգն. čārḫ, վախ. čarx, ռուշ. čarx [Оранский 1979: 141]:

Šav «գիշեր» < h. իր. *xšap-, հմմտ. ժ. պ. šab, քրդ. šev, qawqaw šew, գիլ. šab, մազ. šo/šu [Расторгуева 1990: 179], **արլ. իր.**՝ աֆղ. špa, ou. xsav, axsav [Абаев 1989: 230-231], յաղն. xšar, šab [Андреев, Лившиц, Писарчик 1957: 381]:

Penj «հինգ» < h. իր. *panja-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. panj, քրդ. pēnj, qawqaw pānj, գիլ. panj, մազ. panj, բել. panč, panj, pač [Цаболов 2010: 71], **արլ. իր.**՝ աֆղ. pindza [Зудин 1963: 721], ou. fondz [Абаев 1970: 432], յաղն. panj, panč [Андреев, Лившиц, Писарчик 1957: 385]:

Hāft «յոթ» < h. իր. *hafta-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. haft, քրդ. haft, qawqaw hewt [Todd 2008: 144], գիլ. haf, բախթ. haft, **արլ. իր.**՝ աֆղ. ova, ou. avd, յաղն. aft/avd [Оранский 1979: 145]:

Be «լինել» < h. իր. *bauH-, հմմտ. **արմ. իր.**՝ ժ. պ. budan, քրդ. bün, ար. böyan, բախթ. bīdan, սեմն. bū, **արլ. իր.**՝ աֆղ. wu «էր», ou. wyn [ալեյի մանրամասն տե՛ս Ceung 2007: 17]:

Āz < h. իր. *azam-, **արմ. իր.**՝ քրդ. az, qawaz az [Todd 2008: 45], սեմն. a [Пахалина 1991: 191], սանգ. a [Расторгуева 1991: 230], օրմ. az [Ефимов 1991: 291], խալ. az [Yarshater 1959: 58], քաշ. az, azi [Yarshater 1960: 281], խո'ին az [Yarshater 2002: 90], **արլ. իր.**՝ աֆղ. zə [Мошкало 2000: 132], օս. az [Абаев 1970: 576], մունջ. za [Грюнберг 2000: 164], իշք. az(i) [Пахалина, Курбанов 2000: 205], շուգն. wuz [Эдельман, Юсифбеков 2000a: 238], ռուշ. az [Эдельман, Юсифбеков 2000b: 251], յազգ. az [Эдельман 2000: 286] և այլն:⁵⁶

3.2.1.2 Մերձկասպյան և թալիշ-նորազարիական բնիկ բառային զուգաբանություններ

Մերձկասպյան և թալիշ-նորազարիական (թաթական) բնիկ բառերի խմբի մեջ մենք ներառել ենք թալիշերենի Անբարանի բարբառի՝ համաիրանական տարածում չունեցող բառերի երկու ենթախումբ՝ բառեր, որոնք բացի թալիշերենից բացառապես կամ հիմնականում առկա են նաև հյուսիսարևմտաիրանական լեզուների մերձկասպյան խմբի այլ լեզուներում և բառեր, որոնք հատուկ են թալիշերենին կամ բացի թալիշերենից հանդիպում են նաև միայն նորազարիական (թաթական) խոսվածքներում: Այս ենթաբաժնում մեր կողմից առանձնացված նման բառային միավորները քննելիս մենք դրանք չենք տարանջատում՝ քննության առնելով նախ այն բառերը, որոնց ծագումնաբանությունը հստակ է և թափանցիկ, ապա մյուս՝ չստուգաբանվող բառային միավորներ: Այսպես՝

1. ka «տուն»

Հին իրական *kata- «տուն, կացարան» արմատը «տուն» իմաստով պահպանվել է ժամանակակից արևմտաիրանական լեզուներից միայն թալիշերենում և նորազարիական որոշ բարբառներում: Թալիշերենի Անբարանի բարբառում այս արմատը ամենայն հավանականությամբ ունեցել է հետևյալ զարգացումը՝ *kata- > *kaða- (*kada-) > *kara > *kar- > ka, այսինքն՝ հին իրանական միջձայնավորային *t բաղաձայնը դարձել է լեզվատամնային *ð, ապա այն ռոտացիզմի հետևանքով

⁵⁶ Հարավարևմտաիրանական լեզուների մեծ մասում՝ ժամանակակից պարսկերենում, տաջիկերենում, կումզարիում, Ֆարսի բարբառներում, լուրական և բախթարական բարբառներում և այլն, ինչպես նաև հյուսիսարևմտաիրանական լեզուներից գիլաներենում, մազանադարաներենում հին իրանական *azam- նախաձևին հանգող ձևերը փոխարինել են դրա թեք ձևից՝ *mana-, ծագող դերանուններով:

վերածվել է *r-ի, որն էլ իր հերթին, համաձայն թալիշերենի Անբարանի բարբառի հնչյունաբանական օրենքների ընկել է [տե՛ս § 1.3.15]՝ տալով ka: Այս կարծիքը կարող է ամրապնդվել հյուսիսարևմտաիրանական լեզուներից թալիշերենին առավել մոտ նորազարիական բարբառներից Հարզանդիի և Քալասուրի բարբառի տվյալներով, որտեղ տուն բառը հանդես է գալիս kar տեսքով՝ պահպանելով թալիշերենի Անբարանի բարբառի դեպքում ընկած *r-ն [Yarshater 1989: 242]: Այստեղ հարկ է նշել նաև, որ այնուամենայնիվ հին իրանական *kata- և *kata-ka- (հմմտ. պարթ. kadag «տուն» [Durkin-Meisterernst 2004: 204]) արմատների ռեֆլեքսները՝ համապատասխանաբար - kad և kade- ձևերով առկա են նաև ժամանակակից պարսկերենում, սակայն դրանք չունեն ինքնուրույն կիրառություն և հանդիպում են մի քանի բաղադրյալ բառերում, ինչպես, օրինակ՝ kadxodā «գյուղապետ, տանուտեր», kadbānu «տանտիրուհի, տանտիկին», dāneškade «ֆակուլտետ»:

2. kina «աղջիկ, դուստր»

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի kina «աղջիկ, դուստր» բառը հանգում է հին իրանական *kanya- (< *kani- «փոքր, երիտասարդ» [Эдельман 2011: 220]) նախաձևին: Ըստ Պիրեյկոյի՝ kina բառում i ձայնավորը հաջորդ վանկի ընկած i/y-ի ազդեցության արդյունք է [Пирейко 1991: 99]: «Աղջիկ, դուստր» իմաստով հին իրանական նախաձևը հյուսիսարևմտաիրանական լեզվախմբի մերձկասպյան ենթաճյուղի լեզուներում բավականին լավ է պահպանված, օրինակ՝ հարզ. kīna, գուր. kīn(a), հրվ. թաթ. kīna, թաք. kīna [Տոնոյան 2015b: 78], զազա keyna [Todd 2008: 145]: Հին իրանական *kayna- ձևը ընկած է նաև ժամանակակից պարսկերենի kaniz և kanizak «աղախին, նաժիշտ» (հմմտ. պարթ. kanižag «աղջիկ» [Durkin Meisterernst 2004: 206]) բառերի հիմքում, սակայն այնուամենայնիվ թալիշերենի Անբարանի բարբառում kina բառը «աղջիկ» հասկացության իմաստով կարելի է դիտարկել որպես մերձկասպյան բառային իզոգլոս:

3. Zua «տղա, որդի»

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում «որդի, ուստր» և «տղա» հասկացությունների իմաստն արտահայտվում է zua բառի միջոցով, որն հանգում է հին իրանական *zāta- ձևին (հմմտ. պարթ. z'dg (zāday) «տղա, որդի» [Hassandoust 2014c: 1525]) (հ. իր. *zā < հնդեվր. *ǵen- «ծն(վ)ել» բայից): Բացի թալիշերենից՝ հին իրանական այս նախաձևը «տղա, որդի» իմաստներով պահպանվել է նորազարիական (թաթական) մի քանի

բարբառներում՝ հարզ. zōra «տղա» [Kārang 1954: 46] շալի zā «որդի», շան. zua «տղա, որդի» [Yarshater 1959: 62], քալ. zura «տղա, որդի» [Yarshater 1989: 242]՝ հանդես գալով որպես թափշերենը և թաթական խոսվածքները իրար կապող բառային իզոգլոս: Ինչ վերաբերում է ժամանակակից պարսկերենին և տաջիկերենին, ապա այս լեզուներում հին իրանական *zāta- նախածնը տվել է համապատասխանաբար zāde և zoda՝ «1. երեխա, սերունդ, զարմ (հնացած), 2. ծնված», և հիմնականում կիրառվում է որպես մի շարք բարդ բառերի երկրորդ բաղադրիչ (օրինակ՝ haramzāde «ապօրինի ծնված երեխա») կամ ազգանուններ կազմելու վերջածանց (Jamālzāde, Karamzāde և այլն) [տե՛ս Рубинчик 1985: 751; Бертельс 1954: 156; Абаев 1989: 283]:

4. neči «գայլ»

Թափշերենում «գայլ» հասկացության համար գոյություն ունեցող երկու բառերից՝ vāg և neči, Անբարանի բարբառում պահպանվել է միայն երկրորդը: Դա պայմանավորված է գայլի՝ հնդեվրոպական ավանդության մեջ սակրալ հատկանիշներով օժտված կենդանի լինելու հանգամանքով [տե՛ս Гамкрелидзе, Иванов 1984: 492-497], որի հետևանքով հնդեվրոպական *wl̥k^[h]o- > h. իր. *wɾka- արմատին հանգող vāg ձևը տաքուավորվում է և փոխարինվում neči էվֆեմիզմով:⁵⁷ Այն համապատասխանում է ժամանակակից պարսկերենի naxjir «որս», ինչպես նաև հայերենի՝ պահլավերենից փոխառյալ «նախճիր» բառերին [Աճառյան 1977: 422]: Այս բառի ստուգաբանության մի քանի տարբերակներ են առաջարկվել. Բեյլին այն հանգեցնում է հին իրանական *naxti-čiθra «գիշերում առաջացող» (“originating in night”) ձևից [Цабаолов 2010: 36-37], իսկ Գերշևիչի և Էդելմանի կարծիքով այն ծագում է հին իրանական *naxu-ščarya՝ «լավագույն որսորդի ավար» (“the best hunters trophy”), «լավագույն որս (“top quarry”», ձևից [Edelman 2003: 122; Gershevitch 1964c: 191-192] (հմմտ. պարթ. naxčir «որս», սողդ. naxšyr «վայրի կենդանի, որսի կենդանի» [Hassandoust 2014d: 2732]): Թեև բառը ունի համաիրանական տարածում, հանդիպում է իրանական լեզուների մեծ մասում «որս», «այծեղջյուն», «քարայծ», «աղվես» իմաստներով, այնուամենայնիվ «գայլ» հասկացության իմաստ այն արտահայտում է բացառապես թափշերենում՝ հանդես գալով որպես բառային իզոգլոս:

5. ošom «լուսին»

⁵⁷ Vāg և neči բառերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ավյան 2015: 47-53:

Անբարանի բարբառի *oṣəm* «լուսին» բառը հանգում է **uxšya-(waxša)-mah-ka-* «լուսին, լիալուսին» նախաձևին [Асатрян 1991: 491], որտեղ **uxšya-* «աճել, աճեցնել մեծանալ» (հին պ. *uxšne* «աճել» [Bartholomae 1904: 384]) և **mah-ka-* «լուսին» (հմմտ. հատուկ անուն (Ux)šebovak, հուն. Oxeboākos < **uxšya-bawaka-* «ցորեն աճեցնող» [Harmatta 1999: 400-401]): Այս նախաձևին են հանգում նաև «լուսին» հասկացության իմաստն արտահայտող բառերը զազայերենում՝ *ašmi* [Todd 2008: 140] և հարզանիում՝ *ušma* [Kārang 1954: 74]:⁵⁸ Ըստ Յաբրուվի **āšma-* < **uxšya-(waxša)-mah-ka* ձևից է ծագում նաև քրդերենի *hiv* «լուսին» բառը [Цаболов 2001: 444]

6. vera «հավիկ, հավի էգ ճուտ, վառել»

Vera բառի ծագումնաբանությունը Լ. Պիրեյկոն և Ռ. Յաբրուվը կապում են Ավեստայի լեզվում առկա *vārən-gan* «վայրի թռչնի տեսակ», բառացի՝ «հավիկներին (*vār-*, *vārən-*) սպանող (*gan-*)», որի առաջին բաղադրիչը՝ *vār*, հանգում է հին իրանական **war-*, **warn-* նախաձևին [Цаболов 2001: 154; Пирейко 1991: 100]: Թեև հին իրանական նախաձևը ընկած է մի շարք իրանական լեզուներում տարբեր թռչնատեսակների անվանումների հիմքում, այնուամենայնիվ «հավի էգ ճուտ, վառել» իմաստով այն առկա է թալիշերենում, քրդերենում (*bār*, *bārōka*) և զազայերենում (*vārika*, *vārigi*): Հր. Աճառյանը հայերենի «վառել» բառը ծագումնաբանորեն կապում է վրաց. *varia*, քրդ. *firik*, արև. թրք. *ferik* բառերի հետ՝ նշելով, որ անհայտ է, թե որ լեզուն որ լեզվից է փոխառել [Աճառյան 1979: 308], այնինչ Ռ. Յաբրուվը հայերեն բառը համարում է իրանական փոխառություն [Цаболов 2001: 154]:

7. gav «բերան»

Թալիշերենի Անբարանի բարբառում «բերան» հասկացության իմաստն արտահայտող *gav* բառը ըստ Ռաստորգուևայի և Էդելմանի հանգում է հին իրանական **gab-* արմատից ծագող **gaba-* «անձավ, փոս, խորություն, խորք» նախաձևին (հմմտ. դաս. պ., տաջ. *gav* «փոս, ջրհոր») [Расторгуева, Эдельман 2007: 45]: Բացի թալիշերենից՝ այս բառը առկա է իրանական լեզուներից միայն թաթական խոսվածքներում (հարզ. *gav* [Kārang 1954: 57]): Թալիշերենի Անբարանի բարբառի *gar* «բառ, խոսք» բառը, որ առկա է մեծ թվով իրանական լեզուներում (ժ. պ. *gar* «բառ,

⁵⁸ Ըստ Հասանդոսթի՝ հնարավոր է՝ այս բառերը ծագումնաբանորեն կապված լինեն ժամանակակից պարսկերենի *āyišm* (հմմտ. միջ. պ. *d'šm* (*āyišm*) «լուսին») բառի հետ [Hassandoust 2014a: 140]:

գրույց, խոսակցություն», խոր. gap «բառ, խոսք» [Dehkhodā 1993-1994: 17304], յաղն.gap «բառ»), քրդերենի կուրմանջի բարբառում ունի նաև «բերան, ռեխ (անարգական)» իմաստը, սակայն այս բառի ստուգաբանությունը պարզ չէ [տե՛ս Цаболов 2001: 369], և դժվար է ասել, թե որքանով է այն ծագումնաբանորեն առնչվում gap բառի հետ:

8. Տօտ «կաթ»

Տօտ «կաթ» բառը հանգում է հին իրանական *xšwipta- նախաձևին [Асатрян 1991: 491], որ բառացիորեն նշանակում է «քամած, քամված, կթած» [Алампоев 2002: 12]: Այս արմատն են շարունակում նաև զազա šit [Todd 2008: 149], հարզ. šet, թաթի šert [Kārang 1954: 66], գոր. šot [Асатрян 1991: 491] (հմմտ. սողդ. xšyβt «կաթ» [Hassandoust 2014c: 1875]), այնինչ իրանական լեզուների մեծ մասում, այդ թվում մերձկասպյան լեզուներից որոշներում (ամենայն հավանականությամբ պարսկերենի ազդեցությամբ), «կաթ» հասկացության իմաստն արտահայտող բառերը հանգում են այլ նախաձևի՝ հ. իր. *xšira- > ժ. պ. šir, քրդ. šir, բախթ. šir [Lorimer 1922: 120], գիլ. šir, բել. šir [Mayer 1975: 115], օս. ³xsir [Абаев 1989: 241] և այլն:

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշարում առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում մի շարք բառեր, որոնց ստուգաբանությունը թափանցիկ չէ, սակայն լինելով, ամենայն հավանականությամբ, իրանական բառեր՝ հանդես են գալիս որպես բառային իզոգլոսներ՝ առանձնացնելով թալիշերենը հյուսիսարևմտաիրանական մյուս՝ անգամ մերձկասպյան լեզուներից, օրինակ՝

Suk «աքաղաղ, աքլոր», հմմտ. գիլ. xurus, քրդ. dīk, զազա dīk (արաբական փոխառություն) [Цаболов 2001: 318], բել. kurūs, bāngu [Mayer 1975: 37]: Պարզ չէ՝ արդյոք մազանդարանիում առկա sikā «կանաչ բադ» բառը ծագումնաբանորեն առնչվում է suk բառի հետ, թե ոչ:

Lulapar «թիթեռ», հմմտ. գիլ. parvāna, yurānxāne [Керимова, Мамедзаде, Расторгуева 1980: 292], քրդ. minminik, pīrpīrk [Фаризов 1957: 35], զազա pīrpilik [Todd 2008: 147] մազ. bāpelu, բել. pīrik, pīruk [Mayer 1975: 26]: Lulapar բառը ակնհայտորեն երկու բաղադրիչներից կազմված բարդ բառ է, որտեղ par-ը pare «թռչել» (< հ. իր. *parn [Cheung 2007: 297]) բայի հիմքն է: Առաջին բաղադրիչը՝ lula (կամ lul + a հոդակապ), որի ստուգաբանությունը պարզ չէ, նշանակում է «բոժոժ»:

Lo «ագռավ», «ճայակ», հմմտ. գիլ. kalāč, zāy, մազ. yašnik, քրդ. qirik/qijik, բել. gorāy [Mayer 1975: 17]:

Kiža «թռչուն», հմմտ. գիլ. mory, mury, մազ. parenne, զազա miričik [Todd 2008: 146], քրդ. terewil, čivik, բել. mury, čitak [Mayer 1975: 17]: Պարզ չէ՝ արդյոք kiža բառը կարող է ծագումնաբանական առնչություններ ունենալ հարավարևմտաիրանական լեզուներից կենտրոնական թաթական և Լահիջի բարբառներում առկա համապատասխանաբար margiža և markija «թռչուն, ծիտ, ճնճղուկ» (mury < h. իր. *mɾga- + ča) բառերի հետ [տե՛ս Tonoyan 2014: 196-197]:

Mora «մուկ», հմմտ. գիլ. muš, մազ. gerz, քրդ. mišk, բել. mušk: Գիլաներենում, քրդերենում և բելուջերենում «մուկ» հասկացությունն արտահայտող բառերը հանգում են հին իրանական *mūš- նախաձևին, որից ծագում է նաև թալիշերենի Անբարանի բարբառի muš «առնետ» բառը, այնինչ mora բառի ծագումնաբանությունը պարզ չէ: Ամենայն հավանականությամբ միևնույն անհայտ նախաձևին է հանգում նաև հյուսիսարևմտաիրանական լեզուներից զազայերենի merre «մուկ» [Todd 2008: 146] և գորանիի mila բառերը:

3.2.2 Փոխառություններ

Փոխառությունը լեզվի բառային ֆոնդի հարստացման արտաքին միջոցն է: Լեզվում փոխառյալ բառերի ներթափանցումը հատուկ է աշխարհի բոլոր լեզուներին, քանի որ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներն էլ այլ ժողովուրդների հետ գտնվում են մշակութային, քաղաքական, տնտեսական փոխհարաբերությունների մեջ, և չկա որևէ լեզու, որ այլ լեզուներից բառեր փոխառած չլինի [Աճառյան 1955: 373; Օհանյան 1982: 292]: Աճառյանը, լեզուն բնորոշելով որպես հասարակական երևույթ, դրա՝ այլ լեզուներից ազդվելու հինգ հիմնական պայման է առանձնացնում՝

- Սահմանամերձ վայրերում հարևան ժողովուրդների՝ միմյանց լեզու սովորելը՝ որպես հասարակական պահանջ,
- Ազգերի կրած ազդեցությունը իրենցից մշակութապես բարձր ազգերից,
- Նվաճված ազգի կողմից տիրողի լեզուն սովորելը և երկլեզու դառնալը,
- Երկու նվաճված ժողովուրդների կողմից որպես հաղորդակցության միջոց տիրողի լեզուն սովորելը,

- Լեզուների մրցման հարցում տնտեսական գործոնի վճռորոշ լինելը [Աճառյան 1955: 371-372]:

Այս պայմաններից թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառային ֆոնդում փոխառյալ բառերի ներթափանցման գլխավոր պատճառ անկասկած կարելի է համարել թալիշների երկլեզու լինելու հանգամանքը: Ընդհանրապես երկլեզվությունը բնորոշ է իրանական ժողովուրդների ճնշող մեծամասնությանը, ինչը պայմանավորված է այս ժողովուրդների բնակեցման տարածաշրջանում զանազան պատմական բարդ գործընթացներով և իրանական կամ ոչ իրանական այս կամ այն լեզվի գերիշխող դիրք գրավելու հանգամանքով: Օրանսկին իրանական ժողովուրդների շրջանում տարածված երկլեզվության երևույթը բաժանում է երկու խմբի՝ 1) իրանական և ոչ իրանական լեզուների միջև փոխհարաբերություններով պայմանավորված երևույթներ և 2) իրանական տարբեր լեզուների և բարբառների փոխհարաբերությունների հետ կապված երևույթներ [Оранский 1979b: 57]: Առաջին դեպքում հատկապես մեծ է թյուրքական լեզուների ազդեցությունը իրանական լեզուների, երկրորդ դեպքում՝ պարսկերենի ազդեցությունը իրանական այլ լեզուների ու բարբառների վրա: Հյուսիսային թալիշերենի դեպքում գործ ունենք միանգամից երկու խմբի երևույթների հետ. Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում բնակվող թալիշները թալիշերենից բացի տիրապետում են նաև ադրբեջաներենին, իսկ Իրանի թալիշները՝ պարսկերենին: Բնականաբար թալիշերենի Անբարանի բարբառի վրա առավել մեծ ազդեցություն ունի ժամանակակից պարսկերենը, որը Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում (այդ թվում՝ Անբարանում) կրթության, գրականության, ԶԼՄ-ների և կյանքի այլ ոլորտների լեզուն է, բացի այդ այն *lingua franca* (միջէթնիկական հաղորդակցության լեզու) է Իրանի, Աֆղանստանի, Տաջիկստանի տարածքներում բնակվող բազմաթիվ ժողովուրդների, ազգությունների համար, հետևաբար հաղորդակցության միջոց է նաև թալիշների և նրանց հարևանությամբ բնակվող գիլանցիների և մազանդարանցիների միջև: Այնուամենայնիվ, թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշարում նկատելի է նաև թյուրքական ազդեցության հետքը: Ամենայն հավանականությամբ, անբարանաբնակ թալիշները ժամանակին եռալեզու են եղել՝ թալիշերենից ու պարսկերենից բացի տիրապետելով նաև Ատրպատականում տարածված թյուրքական բարբառին, քանի որ մինչ օրս էլ, ինչպես ցույց են տալիս մեր

ուսումնասիրությունները, Անբարանում բնակվող թալիշների մի ոչ մեծ զանգված դեռևս խոսում է թյուրքական վերոհիշյալ բարբառով: Դրանք հիմնականում տարեց բնակիչներ են, իսկ երիտասարդությունը գրեթե լիովին երկլեզու է. խոսում է թալիշերեն և պարսկերեն:

3.2.2.1 Փոխառություններ պարսկերենից

Այսպես, արդեն նշեցինք այն փաստը, որ թալիշերենի Անբարանի բարբառի վրա ժամանակակից պարսկերենը ունի հսկայական ազդեցություն, ինչը, բնականաբար, առաջին հերթին պետք է տարածվեր այս բարբառի բառային կազմի վրա. երկար դարերի ընթացքում երկու լեզուների փոխհարաբերության արդյունքում թալիշերենը իր բառային ֆոնդը հարստացրել է բազմաթիվ պարսկական փոխառություններով՝ փոխառելով ինչպես մեծ թվով բնիկ պարսկական բառեր, այնպես էլ բառեր, որոնք ինքը, պարսից լեզուն փոխառել է այլ լեզուներից՝ արաբերենից, թյուրքական և եվրոպական լեզուներից, ռուսերենից և այլն, ուստի թալիշերենի Անբարանի բարբառում պարսկերենից կատարված փոխառությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ անմիջական փոխառություններ և միջնորդավորված փոխառություններ:

3.2.2.1.1 Անմիջական փոխառություններ

Ե՛վ թալիշերենը, և՛ ժամանակակից պարսկերենը, լինելով արևմտաիրանական խմբին պատկանող լեզուներ, բնականաբար իրենց բառաֆոնդում ունեն մեծաթիվ բառեր, որոնք իրենց հնչյունական կազմով ամբողջովին նույնն են (օրինակ՝ թալ. Անբ. guš, Ժ. պ. guš - «ականջ») կամ շատ մոտ են իրար (օրինակ՝ թալ. Անբ. bəz, Ժ. պ. boz - «այծ»), սակայն դրանք չի կարելի համարել պարսկական փոխառություններ թալիշերենում (կամ ընդհակառակը), քանզի այդ բառերը, և՛ թալիշերենում, և՛ պարսկերենում լինելով հին իրանական նախալեզվից ժառանգած բառեր, անցել են միևնույն՝ արևմտաիրանական լեզուներին հատուկ պատմական հնչյունական զարգացումների ուղին: Բայց, ինչպես գիտենք, արևմտաիրանական լեզուները իրենց հերթին բաժանվում են երկու ենթախմբի՝ հյուսիսարևմտաիրանական և հարավարևմտաիրանական լեզուներ, որոնցից առաջինի մեջ է մտնում թալիշերենը, իսկ պարսկերենը հարավարևմտաիրանական լեզու է, ուստի թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշարում պարսկական փոխառությունները հայտնաբերելու համար հարկ է դիմել այս երկու խմբերի պատմական հնչյունական զարգացումների միջև

առկա տարբերություններին: Այսպես, հին իրանական նախաձևերին հանգող այն բառերն են համարվում պարսկական փոխառություններ թալիշերենի Անբարանի բարբառում, որոնք շրջանցում են հյուսիսային թալիշերենին հատուկ հնչյունական կանոնները [տե՛ս §1.4]՝

1. *z > d (սպասվող z-ի փոխարեն), օրինակ՝ dəl «սիրտ» (հմմտ. ժ. պ. del) < հ. իր. *zrd-, deyo «ծով» (հմմտ. ժ. պ. daryā) < հ. իր. zrayah-, dust «ընկեր» (հմմտ. ժ. պ. dust) < հ. իր. *zauštar-, dāst «ձեռք» (հմմտ. ժ. պ. dast) < հ. իր. *zasta-:
2. Միջձայնավորային *č > z (սպասվող ž-ի փոխարեն), օրինակ՝ bozor «շուկա» (հմմտ. ժ. պ. bāzār) < հ. իր. *wahā-čara-:
3. *j > z (սպասվող ž-ի փոխարեն), օրինակ՝ zah «թույն» (հմմտ. ժ. պ. zahr «թույն») < հ. իր. *jaθra- [Hübschmann 1895 :229], zirak «աշխույժ, խորամանկ» (հմմտ. ժ. պ. zirak, zerang, հայ. ժիր) < հ. իր. *jīra-ka- [Расторгуева, Эдельман 2007: 110-111, Эдельман 2011: 146-147; Աճառյան 1973: 230]:
4. Միջձայնավորային և հետձայնավորային *s > h (սպասվող s-ի փոխարեն), օրինակ՝ da «տասը»՝ բառավերջի h-ի անկմամբ (հմմտ. ժ. պ. dah) < հ. իր. *dasa-, āhu «վիր» (հմմտ. ժ. պ. āhu) < հ. իր. *āsu-ka- < *āsu- «արագ, սրընթաց» [Расторгуева 1990: 127], genu «մեղք, մեղավորություն»՝ բառավերջի h-ի անկմամբ (հմմտ. ժ. պ. gonāh) < հ. իր. *wi-nās-:
5. Բառասկզբի նախաձայնավորային *w > b (սպասվող v-ի փոխարեն), օրինակ՝ bozor «շուկա» (հմմտ. ժ. պ. bāzār) < հ. իր. *wahā-čara-, buva «հավատ» (հմմտ. ժ. պ. bāvar) < հ. իր. *wā-war- < *war [Цаболов 2001: 158], bādam «նուշ» (հմմտ. ժ. պ. bādām), հմմտ. սանսկ. vātāma- [Hübschmann 1895: 154; Цаболов 2001: 140]:
6. *hw > *x^w > x (սպասվող h-ի փոխարեն), օրինակ՝ xov «քուն» (հմմտ. ժ. պ. xāb) < հ. իր. *x^wāpa-, xədu «աստված» (հմմտ. ժ. պ. xodā) < հ. իր. *hwatāda- < *hwata-dāta- «ինքնաստեղծված» [Цаболов 2010: 491]:
7. Բառասկզբի *y > j (սպասվող y-ի փոխարեն), օրինակ՝ jigar «լյարդ» (հմմտ. ժ. պ. jegar) < հ. իր. *yakar, jəvun «հոգի» (հմմտ. ժ. պ. javān) < հ. իր. *yawanuka- (*yuwanuka-, *yawanaka) [Абаев 1989: 87], ju «առանձին» (հմմտ. ժ. պ. jodā) < հ. իր. *yuta-, jodu/jādu «կախարդանք, մոգություն» (հմմտ. ժ. պ. jādu) < հ. իր. yātū-ka-:

3.2.2.1.2 Միջնորդավորված փոխառություններ

Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշարի՝ պարսկերենի միջնորդությամբ այլ լեզուներից ներթափանցած բառերի համակողմանի քննության համար հարկ է նախ անդրադառնալ այդ բառերի՝ պարսից լեզվի բառապաշար մուտք գործելուն:

Պարսից լեզուն իր զարգացման ընթացքում փոխհարաբերվել է մի շարք այլ լեզուների հետ և, բնականաբար, որոշակիորեն կրել այդ լեզուների ազդեցությունը՝ ինքն էլ իր հերթին ազդելով դրանց վրա: Այդ փոխհարաբերությունների արդյունքում պարսից լեզուն մի շարք բառեր է փոխառում հունարենից, արամեերենից, հնդկական լեզուներից, և այդ բառերի առկայությունը միջին պարսկերենում ապացուցում է, որ պարսից լեզվի բառաֆոնդում դրանք հայտնվել են դեռևս նախախսլամական ժամանակաշրջանում [Пейсиков 1975: 32]: Այնուամենայնիվ պարսից լեզվի հնչյունական համակարգը, գիրը, քերականական կառուցվածքն ու հատկապես բառային կազմը զգալի փոխոխությունների են ենթարկվում արաբական նվաճումներից հետո. բոլոր լեզուներից առավել պարսից լեզվի զարգացման ողջ ընթացքում (համենայն դեպս գրավոր հուշարձաններով ամրագրված ժամանակաշրջաններում) այն ամենից առավել կրել է հենց արաբերենի ազդեցությունը, որը, ըստ Լ. Պեյսիկովի պայմանավորված է ոչ միայն արաբական նվաճումներով ու Արաբական խալիֆայության գերիշխանությամբ, իսլամական կրոնով, պարսիկների ու արաբների միջև տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կապերով, այլև երկար դարերի ընթացքում արաբերենի նորածն համարվելով՝ ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի սկիզբ [Пейсиков 1975: 35]: Այսպես, արաբական նվաճումներից հետո պարսկերենի բառային ֆոնդ են մտնում բազմաթիվ արաբական բառեր, որոնք վերաբերում էին ինչպես կրոնական, տնտեսական-քաղաքական ու վարչական ոլորտներին, այնպես էլ գիտությանը, մշակույթին ու կենցաղին:

Արաբերենից հետո պարսից լեզվի բառաֆոնդը ամենից առավել ազդվել է թյուրքական լեզուներից՝ դրանցից փոխառելով կյանքի տարբեր ոլորտներին առնչվող մի շարք բառեր, ու թեև դրանց մի մասը հաստատապես թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառային կազմ են ներթափանցել հենց պարսկերենի միջնորդությամբ, բայց թյուրքական փոխառությունները մենք կքննեք առանձին ենթաբաժնում, քանի որ

թալիշերենը ինքնին նույնպես անմիջական շփման մեջ է եղել թյուրքական լեզուների հետ:

19-րդ դարի սկզբներում տեղի ունեցած մի շարք պատմական իրադարձությունների և Իրանի մշակույթի ու հասարակության մոդերնիզացման գործընթացի արդյունքում 19-20-րդ դարերում սկսվում է բառային նոր միավորների առատ ներթափանցում պարսից լեզվի բառապաշար: Եվրոպական լեզուներից ամենից շատ ֆրանսերենից է պարսկերենը փոխառել կյանքի զանազան ոլորտներին վերաբերող բազմաթիվ բառեր, որոնց թվի մասին կան տարբեր տվյալներ՝ 820 (Dehxodā), 1700 (Mo'in), 1600 (Amid), 1200 (Moširi), 3000-4000 (Tabataba'i) [Deyhime 2001: 184]: Համեմատաբար ավելի փոքր քանակի բառեր սկսած 19-րդ դարի վերջերից [Пейсиков 1975: 52] պարսկերենը փոխառում է եվրոպական մեկ այլ լեզվից՝ անգլերենից: Որոշակի քանակությամբ բառեր էլ պարսկերենի բառային կազմ են մտել ռուսերենից:

Այսպես, բազմաթիվ հարյուրամյակների ընթացքում պարսկերենի կողմից տարբեր լեզուներից փոխառնված հազարավոր բառերը չէին կարող չազդել նաև թալիշերենի Անբարանի բարբառի (և թալիշերենի ընդհանրապես) բառային ֆոնդի վրա. թեև թալիշերենի Անբարանի բարբառում պահպանվել են որոշ բնիկ իրանական բառեր, որոնք պարսկերենից դուրս են մղվել փոխառնված տարբերակների կողմից (օրինակ՝ թալ. Անբ. angivin «մեղր», հմմտ. Ժ. պ. asal՝ բնիկ angabin ձևի փոխարեն), այնուամենայնիվ այդ բառերի ճնշող մեծամասնությունը պարսկերենի միջնորդությամբ անցել են նաև թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառային կազմ՝ որոշ մասը ձևափոխվելով թալիշերենի հնչյունական կանոնների համաձայն, որոշներն էլ առանց որևէ զգալի փոփոխությունների:

3.2.2.1.2.1 Միջնորդավորված փոխառություններ արաբերենից

Պարսկերենի միջնորդությամբ արաբերենից թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառային կազմի մեջ են մտել կրոնական, կրթության ու գիտության, տնտեսական, քաղաքական ոլորտներին առնչվող, ինչպես նաև առօրյա կենցաղում կիրառվող զանազան բառեր՝

Կրոնական կյանքին առնչվող բառեր, օրինակ՝ *islām* «իսլամ», *mačid* «մզկիթ», *minora* «մինարեթ», *dəvo* «աղոթք», *mallo* «մոլլա», *yorān* «Ղուրան», *yəbun* «զոհ», *nalat*

(nahlat), lanat «անեծք», məṣəlmun «մուսուլման», imom «իմամ», harum «հարամ, անթույլատրելի, արգելված», halol «հալալ, շարիաթով թույլատրելի», ʔəbla «կիրք», imun «հավատք» և այլն:

Կրթության ոլորտի հետ կապված բառեր՝ kitob «գիրք», ʔalam «գրիչ», mualem «ուսուցիչ», madrasa «դպրոց», alifba «այբուբեն», mudir «տնօրեն», imtihan «քննություն»:

Արհեստների, զբաղմունքների, մասնագիտությունների անվանումներ՝ najjur «հյուսն», ʔassub «մսագործ», šair «բանաստեղծ», xayyāt «դերձակ» և այլն:

Կենդանիների անվանումներ՝ maymun «կապիկ», hayvon «կենդանի, անասուն»:

Ամենօրյա կենցաղի հետ կապված առարկաների ու երևույթների անվանումներ՝ ʔəfl «կողպեք», aks «լուսանկար», id (eyd) «տոն», šam «մոմ», sohib «տեր», sabun «օճառ», šey «առարկա, իր», huz «ավազան, լողավազան», xaba «լուր», malla «թաղամաս», alaf «խոտ»:

Այլ՝ burj «աշտարակ», fayəʔ «աղքատ», arbob «հարուստ», mubāriza «պայքար», ʔarn «դար», vāxt «ժամանակ», hukumat «իշխանություն», extur «կամք», šir «բանաստեղծություն» natija «արդյունք», mutālea «հետազոտություն, ուսումնասիրություն», marefi «ներածություն, ներկայացնելը», muʔāyesa «համեմատություն», mumken «հնարավոր, հավանական», luzim «անհրաժեշտ, պետքական», ʔesmat «մաս, բաժին», fuyda «օգուտ», farʔ «տարբերություն», faym «հասկացողություն», širkat «կազմակերպություն», šuru «սկիզբ», taajob «զարմանք», tamšo «դիտում, դիտարկում», ehtiyoj «կարիք», ijaza «թույլտվություն», bais «պատճառ», ʔānun «կանոն, օրենք», ʔabul «համաձայնություն, ընդունում», ʔadr «գին», inʔəlob «հեղափոխություն», istəʔlol «անկախ», ijtima «հասարակություն», malum «հայտնի, հանրահայտ», nifrat «ատելություն, զգվանք»:

3.2.2.1.2.2 Միջնորդավորված փոխառություններ ֆրանսերենից

Ֆրանսերենից թալիշերենի Անբարանի բարբառի փոխառյալ բառերը հիմնականում մտնում են հետևյալ իմաստային խմբերի մեջ՝

Արվեստի ոլորտին առնչվող բառեր, օրինակ՝ teatr «թատրոն», operā «օպերա», bāle «բալետ», konsert «համերգ», film «ֆիլմ, կինոնկար», komedi «կատակերգություն», romān «պատմվածք, վեպ»:

Հագուստի անվանումներ, օրինակ՝ pālto «վերարկու», mānto «մանտո, կանացի լայն վերարկու», buluz «բլուզ», kerāvat «փողկապ»:

Տարբեր սննդամթերքի, ուտելիքների, խմիչքների մրգերի անվանումներ, օրինակ՝ sosis «նրբերջիկ», omlet «ծվածեղ», žāmbon «խոզապուխտ», sālād «աղցան», limunād «լիմոնադ», kompot «կոմպոտ, մրգահյութ», šāmpāyn «շամպայն», ānānās «անանաս», kivi «կիվի»:

Հաղորդակցության և տրանսպորտային միջոցների անվանումներ, օրինակ՝ telefon «հեռախոս», telegrāf «հեռագրական կապ», otobus «ավտոբուս», māsīn «մեքենա»:

Կրթության ոլորտի հետ առնչվող բառային միավորներ, օրինակ՝ kelās «դասարան», diplom «դիպլոմ», lisāns «բակալավրիատ», konkur «քննական մրցույթ»:

Գիտության ոլորտի հետ կապված բառեր, օրինակ՝ šimi «քիմիա», fizik «քիմիա», bioloži «կենսաբանություն», atom «ատոմ», perofesor «պրոֆեսոր»:

Բժշկության հետ առնչվող բառեր, օրինակ՝ mikrob «մանրէ», vāksen «պատրաստանյութ», āmbulāns «շտապ օգնություն», kelinik «կլինիկա», mālāriā «մալարիա», āmpul «ամպուլ», ālerži «ալերգիա»:

Բնակարանային-կենցաղային բառեր, օրինակ՝ āpārtmān «բնակարան», āsānsor «վերելակ», koridor «միջանցք», duš «ցնցուղ», mobil «կահույք», gārāž «ավտոտնակ»:

Ժամանցի և այլ վայրեր ցույց տվող բառեր, օրինակ՝ resturān «ռեստորան», kāfa «սրճարան», sinemā «կինոթատրոն», muze «թանգարան», sirk «կրկես», bānk «բանկ»:

Այլ՝ vitrin «ցուցափեղկ», ābunomān «բաժանորդագիր», teknik «տեխնիկա», estasiun «կանգառ», āžāns «գործակալություն», sālun «սրահ», sigār «ծխախոտ», ālbum «ալբոմ», belit «տոմս», disk «սկավառակ», ekrān «էկրան», gāz «գազ», žurnāl «ամսագիր», sistem «համակարգ» և այլն:

3.2.2.1.2.3 Միջնորդավորված փոխառություններ անգլերենից

Եվրոպական մյուս լեզուն, որից պարսկերենի միջնորդությամբ բառեր է փոխառել թալիշերենի Անբարանի բարբառը, անգլերենն է: Անգլիական ծագման բառերի թիվը Անբարանի բարբառում ֆրանսիական բառերի համեմատ շատ ավելի փոքր է: Այդ բառերը հիմնականում վերաբերում են սպորտի, ինչպես նաև գիտության, տեխնիկայի, տնտեսության, քաղաքականության, կենցաղի ոլորտներին, օրինակ՝ əstādyon «մարզադաշտ», tim «թիմ», futbāl «ֆուտբոլ», boks «բոքս», hokey «հոկեյ», basketbāl

«բասկետբոլ», vālibāl «վոլեյբոլ», helikopter «ուղղաթիռ», kāmpyuter «համակարգիչ», otobān «մայրուղի», keyk «տորթ, թխվածք», biftek «բիֆշտեքս», hāt dāg «հոթ դոգ», viski «վիսկի», supermārket «հանրախանութ», terāfik «խցանում» և այլն:

3.2.2.2 Թյուրքական փոխառություններ

Ինչպես նշեցինք, թալիշներին հատուկ է երկլեզվությունը(ոչ հաճախ նաև եռալեզվությունը). նրանք տիրապետում են թալիշերենին և դրա հետ մեկտեղ կա՛մ պարսկերենին (Իրանում), կա՛մ ադրբեջաներենին (Ադրբեջանական Հանրապետությունում), այսինքն՝ թալիշերենը անմիջական շփման մեջ է գտնվում թե՛ պարսկերենի, թե՛ ադրբեջաներենի հետ, ուստի թալիշերենի բառային կազմում կան անմիջական փոխառությունների շերտեր երկու լեզվից էլ: Պարսից լեզվի բառապաշարում ևս առկա են թյուրքական լեզուներից փոխառված մի շարք բառեր, որոնց մի մասը ամենայն հավանականությամբ մտել է նաև թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառային կազմի մեջ: Այսպես, թալիշերենի Անբարանի բարբառում թյուրքական փոխառությունները ըստ իրենց աղբյուրի կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ 1) թյուրքական անմիջական փոխառություններ և 2) պարսկերենի միջոցով փոխառված թյուրքական անուղղակի (միջնորդավորված) փոխառություններ: Բայց քանի որ այս երկու շերտերի միջև սահմանագիծ տանելը բավականին բարդ է՝ առաջին հերթին պարսկերենի ու թալիշերենի հնչյունական համակարգերի շատ մոտ լինելու պատճառով, այս խնդրի ավելի խորը և մանրամասն ուսումնասիրությունը թողնում ենք հետագային՝ այստեղ դրանք դիտարկելով միևնույն հարթության վրա և ներկայացնելով ըստ հետևյալ իմաստային խմբերի՝

Ազգակցություն ցույց տվող բառեր՝ yazna «փեսա», bālduz «տալ, ամուսնու քույրը», bājanāy «քենակալ», yagən «տագր»:

Մրգերի, բանջարեղենի, սննդամթերքի անուններ՝ yaysi «ծիրան», šaftali «դեղձ», isiyot «պղպեղ», bibar «պղպեղ», gubalak «սունկ», yeralma «կարտոֆիլ», gegarti «կանաչի», kusaboyda «ցորենի տեսակ»:

Հագուստի ու զարդարանքի անվանումներ՝ aljak «ձեռնոց», yayış «գոտի», yaxa «օձիք», dolay «ոտքի փաթաթան», čakma «ճութավոր կոշիկ» penjak «բաճկոն, պիջակ», sānjax «զնդասեղ, քորոց», yolvāyi «ապարանջան», axləy «արխալուղ»:

Աշխատանքային գործիքների, խոհանոցային պարագաների անվանումներ՝ *yač'i* «մկրատ», *čalik* «ծեռնափայտ», *yazan* «կաթսա», *sarənj* «կուժ», *balta* «կացին», *uray* «մանգաղ», *buxšāb* «ափսե», *yapay* «կափարիչ»:

Կենդանիների անվանումներ՝ *dava* «ուղտ», *bāyγuš* «բու», *yaranguš* «ծիծեռնակի տեսակ», *boγa* «ցուլ, բուլա», *γāz* «սագ», *čālāγān* «ուրուր, ցին», *tula* «որսի շուն», *gulun* «քուռակ»:

Գյուղատնտեսության ոլորտի հետ առնչվող բառեր, փոխադրամիջոցների, դրանց մասերի անվանումներ՝ *araba* «սայլ, արաբա», *γərtmaj* «մտրակ», *dargaz* «խուրձ», *yahar* «թամբ, համետ», *kotān* «գութան», *xəš* «արոր»:

Մասնագիտությունների, տարբեր զբաղմունքների անվանումներ՝ *giamiči* «նավագործ, նավաշինարար», *gazelči* «թերթ վաճառող», *γapuči* «դռնապան», *čakmači* «կոշկակար», *arabači* «սայլապան, բեռ փոխադրող», *uvči* «որսորդ»:

Հիվանդությունների անվանումներ և դրանց հետ կապված եզրույթներ՝ *boγma* «դիֆթերիա», *sariləγ* «դեղնախտ», *γəzylča* «կարմրուկ», *γəzma* «ջերմություն, տենդ», *inay* «կեղծ կռուպ»:

Կենցաղային զանազան բառեր՝ *ujay* «օջախ», *kulgabi* «մոխրաման», *γəyma* «աղացած միս, խճողակ», *γonay* «հյուր», *bala* «երեխա», *ujuz* «էժան», *γalmayal* «աղմուկ-աղաղակ», *γapu* «դուռ», *yara* «վերք, քերծվածք»:

Այլ՝ *birdam* «հանկարծ, միանգամից», *zarifat* «կատակ», *kačal* «ճաղատ», *išči* «բանվոր», *damur* «երակ», *gol* «լիճ», *duz* «ճիշտ, ուղիղ», *γāmān* «շատ, ծայրաստիճան», *baš* «դեկավար, առաջնորդ, գլխավոր», *ānjāγ* «միայն», *kərtma* «կարճ» և այլն:

Թեև թյուրքական ազդեցությունը նկատելի է նաև թալիշերենի Անբարանի բարբառի բայական համակարգի վրա, այնուամենայնիվ այն այստեղ ավելի թույլ է արտահայտված, քան Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառներում: Անբարանի բարբառում ևս կան փոքրաթիվ բաղադրյալ բայեր՝ կամզված թյուրքական *-miš* վերջածանցով դերբայական ձևերից և *be* «լինել», *kārde* «անել» բայերից՝ *azmiš be* «մոլորվել», *pozmiš kārde* «փչացնել», *aləšmiš be* «սովորել, հարմարվել», *injimiš be* «նեղանալ, խռովել», *kučmiš be* «տեղափոխվել, վերաբնակվել», *talašmiš be* «շտապել և այլն: Այնուամենայնիվ, այսպիսի բայերի մեծ մասը ունի իրանական ծագման հոմանիշային զույգեր, ինչպես, օրինակ՝ *kečmiš be* -

bāxše «ներել», sečmiš kārde - vəžnie «ընտրել», injimiš be - perəšte «խոռվել, նեղանալ» և այլն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով, թալիշերենի Անբարանի բարբառի ուսումնասիրությանը նվիրված սույն ատենախոսության մեջ մենք Անբարանի Ամինջան գյուղում իրականացրած դաշտային աշխատանքների ընթացքում հավաքած լեզվական նյութի համակողմանի վերլուծության հիման վրա ներկայացրինք այս բարբառի հնչունաբանության, ձևաբանության և բառապաշարի քննությունը համաժամանակյա և տարաժամանակյա կտրվածքներով՝ դրանք համեմատության մեջ դնելով ինչպես հյուսիսային թալիշերենի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական այլ բարբառների և կենտրոնական ու հարավային թալիշական խոսվածքների ու բարբառների, այնպես էլ բազմաթիվ այլ իրանական լեզուների, մասնավորապես ժամանակակից պարսկերենի՝ տարբեր հեղինակների կողմից ուսումնասիրված ու ներկայացված լեզվական իրողությունների հետ: Ամփոփելով և ի մի բերելով մեր ուսումնասիրության մեջ տեղ գտած հիմնական դրույթները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ.

1. Թալիշերենի բարբառային բաժանման խնդրում թեև դեռևս կան հստակեցման կարիք ունեցող բազմաթիվ հարցեր ու դրույթներ, այնուամենայնիվ ներկայումս իրանագիտական գրականության մեջ ավանդաբար ընդունվող «հյուսիսային-կենտրոնական-հարավային թալիշական բարբառներ» բաժանման դեպքում Անբարանի բարբառի տեղը հստակ է. չնայած Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառների և Անբարանի բարբառի միջև առկա թե՛ հնչունական, թե՛ ձևաբանական որոշ տարբերությունների՝ թե՛ վերոնշյալ բարբառները և թե՛ որպես մեր ուսումնասիրության առարկա բարբառը աներկբայորեն մտնում են միևնույն՝ հյուսիսային թալիշական բարբառախմբի մեջ՝ առանձնանալով կենտրոնական և հարավային թալիշական բարբառներից:

2. Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական բարբառները և Անբարանի բարբառը, պատկանելով միևնույն՝ հյուսիսային թալիշերենի բարբառախմբին, այնուամենայնիվ ցուցաբերում են նաև զգալի տարբերություններ, որոնք հատկապես նկատելի են ձևաբանության մեջ: Այս տարբերություններով հանդերձ՝ ադրբեջանաբնակ և անբարանաբնակ թալիշների բարբառները ընդհանուր առմամբ ապահովում են երկու հանրույթների միջև լեզվական փոխըմբռնումը:

3. Թալիշերենի Անբարանի բարբառի հնչյունական համակարգը ընդհանուր գծերով նույնական է մյուս արևմտաիրանական լեզուների հետ. օրինակ, ժամանակակից պարսկերենի ու թալիշերենի Անբարանի բարբառի բաղաձայնական համակարգերի միակ տարբերությունը վերջինում կոկորդային դադարի՝ չ (?), բացակայությունն է: Ձայնավորական համակարգերը տարբերվում են Անբարանի բարբառում $\ominus$ ձայնավորի առկայությամբ, որը բացակայում է ժամանակակից պարսկերենում, ինչպես նաև ս ձայնավորի հատկանիշներով. եթե Անբարանի բարբառում ս ձայնավորը երբեմն հանդես է գալիս որպես առաջնալեզվային ձայնավոր, ապա ժամանակակից պարսկերենում այն բացառապես հետնալեզվային է:

4. Հնչյունաբանության տեսակետից Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառների և Անբարանի բարբառի բաղաձայնական համակարգերը գրեթե նույնական են. տարբերությունները այս երկու բարբառների միջև ի հայտ են գալիս ձայնավորական համակարգում. հաճախ ադրբեջանաբնակ թալիշների լեզվի օ ձայնավորին Անբարանի բարբառում համապատասխանում է ս ձայնավորը, օրինակ՝ Ադրբ. թալ. do = թալ. Անբ. du «ծառ», Ադրբ. թալ. zoa = թալ. Անբ. zua «տղա, որդի» և այլն: Սա բացատրվում է թալիշերենում հին իրանական *ā-ին հանգող օ ձայնավորի նեղացման հետևանքով ս ձայնավորի առաջացման միտումով, որն առկա է նաև Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական բարբառներում, սակայն անհամեմատ ավելի հազվադեպ երևոյթ է, քան Անբարանի բարբառում:

5. Ձայնավորական համակարգերի մեկ այլ տարբերություն առնչվում է ս ձայնավորի հատկանիշների հետ: Եթե ադրբեջանաբնակ թալիշների լեզվում այս ձայնավորը ադրբեջաներենի ազդեցության հետևանքով բառերի մեծ մասում հանդես է գալիս որպես առաջնալեզվային ձայնավոր՝ ü կամ y, ապա Անբարանի բարբառում այն հիմնականում հետնալեզվային ձայնավոր է:

6. Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական բարբառներում գոյականի թեք հոլովի -i ցուցին Անբարանի բարբառում համապատասխանում է - $\ominus$ վերջավորությունը: Ընդ որում, Անբարանի բարբառում ձայնավորահանգ բառերը, ի տարբերություն ադրբեջանաբնակ թալիշների լեզվի, թեք հոլովի ցուցիչ չեն ստանում, այսինքն՝ ձայնավորով վերջացող բառերի ուղիղ և թեք հոլովների

հակադրությունը վերացել է, օրինակ՝ Ադրբ. թալ. *doi baš* = թալ. Անբ. *du sa* «ծառի գագաթ», Ադրբ. թալ. *kai ba* = թալ. Անբ. *ka ba* «տան դուռ» և այլն:

7. Թալիշերենի Անբարանի բարբառը և Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառները միմյանցից տարբերվում են նաև անդրադարձ դերանունների կիրառությամբ: Անբարանի բարբառում կա միայն մեկ անդրադարձ դերանուն՝ *əštān*, որը նշանակում է և՛ «ինքը», և՛ «իր», մինչդեռ ադրբեջանաբնակ թալիշների լեզվում այս իմաստների արտահայտման համար կա երկու ձև՝ *əštān* «ինքը» և *əšta* «իր»:

8. Միևնույն հյուսիսային բարբառախմբի մեջ մտնող թալիշերենի Անբարանի բարբառը և Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքում խոսվող թալիշական բարբառները մյուս՝ կենտրոնական և հարավային թալիշական բարբառներից տարբերակվում են նաև բայական համակարգի առանձնահատկություններով. բացի այն, որ բայի եղանակային ու ժամանակային ձևերը այս բարբառախմբերում կազմվում են տարբեր կերպ, դրանք տարբերվում են նաև այս կամ այն ձևի բացակայությամբ: Այսպես, Անբարանի բարբառում և Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական բարբառներում բացակայում են սահմանական եղանակի ներկա շարունակական և անցյալ շարունակական ժամանակաձևերը, որոնք առկա են կենտրոնական և հարավային բարբառախմբերում՝ դրանք այդ հատկանիշով մոտեցնելով ժամանակակից պարսկերենին: Այս ամենով հանդերձ՝ Անբարանի բարբառի և Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական բարբառների միջև տարբերությունները առավել կարևոր և զգալի են հենց դրանց բայական համակարգերում: Այսպիսով, այդ տարբերություններն ընդգրկում են սահմանական եղանակի ներկա ժամանակաձևի կազմությունը. եթե ադրբեջանաբնակ թալիշների լեզվում այս ժամանակաձևը կազմվում է բայի անորոշ դերբայով, -*da* հետադրությամբ և դիմային վերջավորություններով, ապա Անբարանի բարբառում այն ձևավորվում է երկհիմք բայերի ներկայի հիմքով կամ միահիմք բայերի միասնական հիմքով, -*na* հետադրությամբ և դիմային վերջավորություններով, օրինակ Ադրբ. թալ. *āz še-da-m* = *āz ši-na-m* «ես գնում եմ»:

9. Թե՛ Անբարանի բարբառում, թե՛ Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական բարբառներում իրանական լեզուներին հատուկ երկհիմք բայական

համակարգը գտնվում է խիստ աղճատված վիճակում և ձգտում է դեպի ամբողջական միահիմքության: Այնուամենայնիվ, այս գործընթացը երկու բարբառներում էլ դեռևս ավարտված չէ, որի հետևանքով որոշ բայեր դեռևս պահպանում են անցյալի հիմք-ներկայի հիմք հակադրությունը, իսկ մյուսներն արդեն ունեն միայն մեկ հիմք: Ինչևէ, դեպի միահիմքություն տանող զարգացումը երկու բարբառներում չի ընթանում միևնույն ճանապարհով. դա է պատճառը, որ Անբարանի բարբառում որևէ բայ կարող է արդեն դարձած լինել միահիմք, մինչդեռ նույն բայը Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական բարբառներում դեռևս կարող է պահպանել երկու հիմքերը, ինչպես, օրինակ՝ *doe* «տալ»՝ Ադրբ. թալ.՝ ներկայի հիմքը՝ *da-*, անցյալի հիմքը՝ *do-*, Անբարանի բարբառում այն միահիմք բայ է՝ *do-* հիմքով:

10. Բայական համակարգում մյուս տարբերությունը սահմանական եղանակի անցյալ անկատար ժամանակաձևում է: Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքի թալիշական բարբառներում այս ժամանակաձևը ունի կազմության երկու եղանակ, որոնք թե՛ իրենց արտահայտած իմաստով, թե՛ կիրառությամբ լիովին հավասարազոր են: Այս նույն երկու կազմությունները առկա են նաև Անբարանի բարբառում, սակայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ դրանցից առաջինը արտահայտում է սահմանական եղանակի անցյալ անկատարի իմաստը [տե՛ս §2.6.8.2.3], իսկ երկրորդը թեև դեռևս նույնպես ունի անցյալ կատարյալի իմաստն արտահայտող նշանակություն, բայց մեծ մասամբ արտահայտում է պայմանական եղանակի անիրական պայմանի անցյալ ժամանակաձևի իմաստը [տե՛ս §2.6.8.3.3]:

11. Թալիշերենի Անբարանի բարբառում սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակաձևի ժխտական խոնարհման միայն մեկ ձև գոյություն ունի (ո՛ւ ժխտական նախամասնիկի օգնությամբ), այնինչ Ադրբեջանական Հանրապետության թալիշական բարբառներում, բացի վերոնշյալ ձևից, ապառնի ժխտականի համար կիրառվում է նաև ներկայի դերբայը՝ բայ-հանգույցի ժխտական ձևերի համադրությամբ:

12. Թալիշերենի Անբարանի բարբառը թալիշական մյուս բարբառներից ու խոսվածքներից, ինչպես նաև մյուս բոլոր իրանական լեզուներից առանձնանում է նախադասության մեջ դիմային վերջավորությունների դիրքով. եթե ժամանակակից պարսկերենում դիմային վերջավորությունները մշտապես՝ առանց որևէ բացառության ավելանում են բայաձևին, իսկ թալիշական այլ բարբառներում որպես դիմային

վերջավորություններ հանդես եկող անձնական-կցական դերանունները կարող են ստորոգյալից բացի կցվել նախադասության այլ անդամների ևս միայն էրգատիվ կառույց ունեցող նախադասություններում, ապա Անբարանի բարբառում դիմային վերջավորությունները կարող են առանձնանալ ստորոգյալի շարահյուսական պաշտոնով կիրառվող բայից և կցվել նախադասության այլ անդամների թե՛ էրգատիվ, թե՛ նոմինատիվ-ակուզատիվ կառույցով նախադասություններում, այսինքն՝ ոչ միայն անցողական բայերի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ, վաղակատար ներկա և վաղակատար անցյալ ժամանակաձևերում, այլև բոլոր եղանակային և ժամանակային ձևերում:

13. Թալիշերենի Անբարանի բարբառի առանձնահատկություններից մեկը նախադասության էրգատիվ կառույցի գոյությունն է, որն առկա է նաև ադրբեջանաբնակ թալիշների լեզվում, ինչպես և կենտրոնական և հարավային թալիշական բարբառներում: Պայմանավորված մի շարք ներքին և արտաքին գործոններով՝ թալիշերենում էրգատիվ կառույցը միտված է բաղարկման նոմինատիվ-ակուզատիվ կառույցի հետ և, հետևաբար, աստիճանական քայքայման: Այնուամենայնիվ, մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ լեզվի զարգացման ներկա փուլում Անբարանի բարբառում էրգատիվ համակարգը անհամեմատ ավելի լավ է պահպանված ու կայուն է, քան Ադրբեջանական Հանրապետությունում տարածված թալիշական բարբառներում, որտեղ դրա հետևանքով $\bar{a}z$ առաջին դեմքի եզակի թվի դերանունը գրեթե դուրս է մղված դրա թեք ձևի՝ $m\bar{a}$ -ի կողմից:

14. Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշարը բաղկացած է երկու շերտից՝ բնիկ բառեր և փոխառություններ, որոնք բաժանվում են տարբեր ենթաշերտերի: Այսպես, բնիկ բառերը, որոնք կազմում են այս բարբառի հիմնական բառաֆոնդի մեծ մասը, ներառում են համաիրանական տարածում ունեցող ընդհանուր ձևեր և բառապաշարային միավորներ, որոնք առկա են միայն մերձկասպյան լեզուներում կամ նորազարիական (թաթական) բարբառներում, իսկ մի մասն էլ բացառապես թալիշերենում: Փոխառությունների շերտը հիմնականում բաղկացած է պարսկական և թյուրքական բառերից, իսկ մի շարք արաբական, ֆրանսիական և անգլիական ձևեր էլ

թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշար են մուտք գործել պարսկերենի միջնորդությամբ:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թալիշերենի բարբառներ և խոսվածքներ

թալ. - թալիշերեն

թալ. Անբ. - թալիշերենի Անբարանի բարբառ

հս. թալ. - հյուսիսային թալիշական բարբառներ

հվ. թալ. - հարավային թալիշական բարբառներ

Ադրբ. թալ. - Ադրբեջանական

Հանրապետության տարածքում խոսվող

թալիշական բարբառներ և խոսվածքներ

շան. - Շանդերմանի թալիշական բարբառ

Այլ իրանական լեզուներ և բարբառներ

ազ. - ազարի

ավ. - ավեստայի լեզու

արլ. իր. - արևելաիրանական լեզուներ

արմ. իր. - արևմտաիրանական լեզուներ

աֆղ. - աֆղաներեն

բադ. - բադախշանի

բախթ. - բախթիարի

բաշ. - բաշքարդի

բել. - բելուջերեն

գիլ. - գիլաներեն

գոր. - գորանի

դաս. պ. - դասական պարսկերեն

ժ. պ. - ժամանակակից պարսկերեն

իշք. - իշքաշիմերեն

լասգ. - լասգերդի

լար. - լարեսթանի

խալ. - Խալխալի թաթական բարբառ

կենտր. - կենտրոնական բարբառներ

կովկ. պ. - կովկասյան պարսկերեն

կում. - կումզարի

կուրմ. - կուրմանջի

հ. իր. - հին իրանական

հարզ. - հարզանի

հին պ. - հին պարսկերեն

հս. արմ. - հյուսիսարևմտաիրանական
լեզուներ

հվ. արմ. - հարավարևմտաիրանական
լեզուներ

մազ. - մազանդարաներեն

մերձկասպ. - մերձկասպյան
բարբառներ

միջ. պ. - միջին պարսկերեն

մունջ. - մունջաներեն

յազգ. - յազգուլամերեն

յաղն. - յաղնոբերեն

շուղն. - շուղնաներեն

պարթ. - պարթևերեն

ռուշ. - ռուշաներեն

սանգ. - սանգեսարի

սեմն. - սեմնաներեն

սողդ. - սողդերեն

սուրխ. - սուրխեի

վախ. - վախաներեն

տաջ. - տաջիկերեն

փար. - փարաշի

քալ. - Քալասուրի թաթական բարբառ

քաջ. - Քաջալի թաթական բարբառ

քաֆր. - քաֆրոնի

քրդ. - քրդերեն

օս. - օսերեն

օրմ. - օրմուրի

Ոչ իրանական լեզուներ

ադրբ. - ադրբեջաներեն

անգլ. - անգլերեն

թուրք. - թուրքերեն

հայ. - հայերեն

հնդեվր. - հնդեվրոպական (նախալեզու)

հուն. - հունարեն

ռուս. - ռուսերեն

ֆր. - ֆրանսերեն

Ընդհանուր

աղ. - աղյուսակ

ար. ս. - արական սեռ

բաղ. աս. - բաղդատական
աստիճան

բրբ. - բարբառ

գեր. աս. - գերադրական աստիճան

դ. - դեմք

եզ. թ. - եզակի թիվ.

թ. հ. - թեք հոլով

իգ. ս. - իգական սեռ

հմմտ. - համեմատել

հոգ. թ. - հոգնակի թիվ

հս. - հյուսիսային

հվ. - հարավային

չեզ. ս. - չեզոք սեռ

սեռ., սեռ. հ. - սեռական հոլով

ուղղ. հ. - ուղղական հոլով

օր. - օրինակ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբեղյան, Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, Միտք հրատարակչություն, 699 էջ:
2. Աբրահամյան, Ս., Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, 1956, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 351 էջ:
3. Աղայան, Է., Լեզվաբանության ներածություն. ձեռնարկ բուհերի հումանիտար ֆակուլտետների համար, Երևան, 2008, Մակմիլան Արմենիա, 256 էջ:
4. Աղայան, Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 402 էջ:
5. Աղայան, Է., Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, 1987, ԵՊՀ հրատարակչություն, 734 էջ:
6. Աճառյան, Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հատոր 2, Երևան, 1954, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 478 էջ:
7. Աճառյան, Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն, Երևան, 1955, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 655 էջ:
8. Աճառյան, Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հատոր 4, գիրք Բ, Երևան, 1961, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 543 էջ:
9. Աճառյան, Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հատոր 6, Երևան, 1971, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 845 էջ:
10. Աճառյան, Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հատոր Բ, Երևան, 1973, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, 687 էջ:
11. Աճառյան, Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հատոր Գ, Երևան, 1977, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, 635 էջ:
12. Աճառյան, Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հատոր Դ, Երևան, 1979, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, 674 էջ:
13. Ասատրյան, Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու: Ձևաբանություն, Երևան, 1989, Երևանի Պետական Համալսարանի հրատարակչություն, 482 էջ:
14. Ավչյան, Հ., Առաջնալեզվային r ձայնորդը թալիշերենի Անբարանի բարբառում // Արևելագիտության հարցեր IX, Երևան, 2015, ԵՊՀ հրատարակչություն, 479-483 էջեր:

15. Ավչյան, Հ., Տաբու և այլասացություն: Թալիշերենի Անբարանի բարբառի բառապաշարում «գայլ» և «օձ» բառերի ստուգաբանական քննություն // Կանթեղ, 4 (65), Երևան, 2015, Ասողիկ հրատարակչություն, 47-53 էջեր:
16. Թոխմախյան, Ռ., Երկբարբառները արևմտահայերենում // Ջահուկյանական ընթերցումներ. Ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանի ծննդյան 95-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2015, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 65-68 էջեր:
17. Ոսկանյան, Վ., Բայափմբերը քալասուրի նոր ազարիական բարբառում // Արևելագիտության հարցեր VIII, Երևան, 2014, ԵՊՀ հրատարակչություն, 274-281 էջեր:
18. Սևակ, Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն: Դասագիրք բուհերի համար, Երևան, 1939, Մանկավարժական ինստիտուտի հրատարակչություն, 357 էջ:
19. Սուքիասյան, Ա., Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատ. 3-րդ, Երևան, 1974, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 250 էջ:
20. Սուքիասյան, Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու (հնչյունաբանություն, բառագիտություն, բառակազմություն), Երևան, 1989, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 352 էջ:
21. Տոնոյան, Ա., Կովկասյան պարսկերենի մի քանի բառի ստուգանական քննություն // Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Բանասիրություն, №1 (16), 2015, 72-92 էջեր:
22. Օհանյան, Հ., Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը և նրա հարստացման միջոցները, Երևան, 1982, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 361 էջ:
23. Абаев, В., Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1, Москва-Ленинград, 1958, Издательство Академии Наук СССР, 655 стр.
24. Абаев, В., Русско-осетинский словарь, Москва, 1970, Советская Энциклопедия, 583 стр.

25. Абаев, В., Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 2, Ленинград, 1973, Наука, 450 стр.
26. Абаев, В., Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 4, Ленинград, 1989, Наука, 325 стр.
27. Абосзода, Ф., Русско-талышский словарь, Muenchen, 2012, 607 стр.
28. Аламшоев, М., К вопросу об этнолингвистическом изучении шугнанского языка (чарв 'масло' и хувд 'молоко') // Материалы конференции посвященной 90-летию А.В.Десницкой, Санкт-Петербург, 2002, стр. 8-13.
29. Андреев, М., Лившиц, В., Писарчик, А., Ягнобско-русский словарь // Ягнобские тексты (Андреев М., Пещерова Е.), Москва-Ленинград, 1957, Издательство Академии Наук СССР, стр. 217-391.
30. Асатрян, Г., Еще раз о месте заза в системе иранских языков (заметки по новоиранской диалектологии) // Պիտմիշ-բանիւրաւիւն հանդես, № 4, 1990, pp. 154-163.
31. Асатрян, Г., Заметки об азари - исчезнувшем языке Азербайджана // К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, т. 1, Ереван, 1991, Издательство Ереванского Университета, стр. 484-492.
32. Асимов, М., Русско-таджикский словарь, Москва, 1985, Русский язык, 1280 стр.
33. Бертельс, Е., Таджикско-русский словарь, Москва, 1954, 789 стр.
34. Виноградова, С., Талышский язык // Языки мира. Иранские языки. II. Северо-западные иранские языки, Москва, 1991, Индрик, стр. 89-106.
35. Гамкрелидзе, Т., Иванов, В., Индо-европейский язык и индоевропейцы: реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, т. I, Тбилиси, 1984, Издательство Тбилисского Университета, 1328 стр.
36. Головин, Б., Введение в языкознание. Учебное пособие для студентов филологических спец. педвузов, Москва, 1983, Высшая школа, 231 стр.
37. Грюнберг, А., Очерк грамматики афганского языка (пашто), Ленинград, 1987, Наука, 240 стр.

38. Грюнберг, А., Мунджанский язык // Языки мира. Иранские языки. III. Восточноиранские языки, Москва, 2000, Индрик, стр. 154-169.
39. Ефимов, В., Ормури // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: северо-западная группа I, Москва, 1991, Наука, стр. 247-315.
40. Ефимов, В., Расторгуева, В., Шарова, Е., Персидский, таджикский, дари // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки, Москва, 1982, Наука, стр. 5-230.
41. Зализняк, А., Русское именное словоизменения, Москва, 1967, Наука, 372 стр.
42. Зудин, П., Русско-афганский словарь, Москва, 1963, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1176 стр.
43. Исмаилова, Л., Насилов, Д., Учебник азербайджанского язык для стран СНГ, Москва, 2009, Восточная литература, 261 стр.
44. Кавказский календарь на 1894 год, V. Статистические сведения, данные о распределении населения в губерн. Закавказья по народностям, Тифлис, 1893, стр. 214-230.
45. Керимова, А., Мамедзаде, А., Расторгуева, В., Гилянско-русский словарь, Москва, 1980, Наука, 466 стр.
46. Кононов, А., Грамматика турецкого языка, Москва-Ленинград, 1941, Издательство Академии Наук СССР, 312 стр.
47. Курдоев, К., Грамматика курдского языка (курманджи). Фонетика, морфология, Москва-Ленинград, 1957, Издательство Академии Наук СССР, 343 стр.
48. Марджанян, А., Азербайджанская статистика о численности талышей и прочих нацменьшинств // Введение в историю и культуру талышского народа, Ереван, 2011, Кавказский центр иранистики, стр. 29-36.
49. Миллер, Б., Предварительный отчет о поездке в Талыш летом 1925г. // Доклад, читанный на заседании Историко-Этнографической Секции Общества 14-ого сентября 1925 года, Баку, 1926, Издание Об-ва Обследования и Изучения Азербайджана, 14 стр.
50. Миллер, Б., Талышские тексты, Москва, 1930, Научно-Исследовательский Институт Национальных и Этнических Культур Народов Востока СССР, 261 стр.

51. Миллер, Б., Талышский язык, Москва, 1953 Издательство Академии Наук СССР, 267 стр.
52. Мошкало, В., Афганский язык // Языки мира. Иранские языки. III. Восточноиранские языки, Москва, 2000, Индрик, стр. 111-149.
53. Оранский, И., Иранские языки в историческом освещении, Москва, 1979, Главная Редакция Восточной Литературы Издательства Наука, 238 стр.
54. Оранский, И., Введение в иранскую филологию, 2-е изд., Москва, 1988, Наука, 388 стр.
55. Пахалина, Т., Семнанский язык // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: северо-западная группа I, Москва, 1991, Наука, стр. 176-205.
56. Пахалина, Т., Курбанов, Х., Ишкашимский язык // Языки мира. Иранские языки. III. Восточноиранские языки, Москва, 2000, Индрик, стр. 154-169.
57. Пейсигов, Л., Лексикология современного персидского языка, Москва, 1975, Издательство Московского Университета, 205 стр.
58. Пирейко Л., Талышский язык. Диалекты Тати Ирана // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: северо-западная группа I, Москва, 1991, Наука, стр. 91-175.
59. Пирейко, Л., Основные вопросы эргативности на материале индоиранских языков, Москва, 1968, Наука, 72 стр.
60. Пирейко, Л., Талышско-Русский словарь, Москва, 1976, Издательство Русский язык, 352 стр.
61. Плунгян, В., Введение в грамматическую семантику. Грамматические значения и грамматические системы языков мира, Москва, 2011, Российский государственный гуманитарный университет, 672 стр.
62. Расторгуева, В., Средне-персидский язык, Москва, 1966, Наука, 160 стр.
63. Расторгуева, В., Вопросы общей эволюции морфологического типа // Опыт историко-типологического исследования иранских языков, т. 1: фонология, эволюция морфологического типа, Москва, 1975, Наука, стр. 89-224.

64. Расторгуева, В., Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков. Фонология, Москва, 1990, Наука, 253 стр.
65. Расторгуева, В., Молчанова, Е. // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки, Москва, 1981, Наука, стр. 6-146.
66. Расторгуева, В., Эдельман, Д., Гилянский, мазандеранский (с диалектами Шамерзади и Велатру) // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки, Москва, 1982, Наука, стр. 447-554.
67. Расторгуева, В., Эдельман, Д., Этимологический словарь иранских языков, т. 1, Москва, 2000, Восточная литература, 327 стр.
68. Расторгуева, В., Эдельман, Д., Этимологический словарь иранских языков, т. 2, Москва, 2003, Восточная литература, 502 стр.
69. Расторгуева, В., Эдельман, Д., Этимологический словарь иранских языков, т. 3, Москва, 2007, Восточная литература, 493 стр.
70. Рубинчик, Ю., Персидско-русский словарь, Москва, 1985, Русский язык, 800 стр.
71. Рубинчик, Ю., Грамматика современного персидского литературного языка, Москва, 2001, Восточная литература, 600 стр.
72. Руденко, Б., Грамматика грузинского языка, Москва, 1940, Издательство Академии Наук СССР, 275 стр.
73. Соколов, С., Древнеперсидский язык // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки, Москва, 1979, Наука, стр. 234-271.
74. Соколова, В., Очерки по фонетике иранских языков, вып. 1: белуджский, курдский, талышский и татский языки, Москва - Ленинград, 1953, Издательство Академии Наук СССР, 150 стр.
75. Умняшкин, А., Иранские языки Кавказа: история изучения талышского языка // Вестник Челябинского государственного университета, № 14 (229), 2011, стр. 135-142.
76. Фаризов, И., Русско-курдский словарь, Москва, 1957, Государственное Издательство Иностранных и Национальных Словарей, 781 стр.
77. Фролова, В., Белуджский язык, Москва, 1960, Восточная литература, 70 стр.

78. Хромов, А., Ягнобский язык, Москва, 1972, Наука, 206 стр.
79. Цаболов, Р., Этимологический словарь курдского языка, т. 1, Москва, 2001, Восточная литература, 685 стр.
80. Цаболов, Р., Этимологический словарь курдского языка, т. 2, Москва, 2010, Восточная литература, 534 стр.
81. Эдельман, Д., К генетической классификации иранских языков // Вопросы языкознания, 6, ноябрь-декабрь, Москва, 1984, Наука, стр. 14-23.
82. Эдельман, Д., Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Фонология, Москва, 1986, Наука, 232 стр.
83. Эдельман, Д., Язгулямский язык // Языки мира. Иранские языки. III. Восточноиранские языки, Москва, 2000, Индрик, стр. 274-289.
84. Эдельман, Д., Этимологический словарь иранских языков, т. 4, Москва, 2011, Восточная литература, 415 стр.
85. Эдельман, Д., Юсуфбеков, Ш., Шугнанский язык // Языки мира. Иранские языки. III. Восточноиранские языки, Москва, 2000а, Индрик, стр. 225-241.
86. Эдельман, Д., Юсуфбеков, Ш., Рушанский язык // Языки мира. Иранские языки. III. Восточноиранские языки, Москва, 2000b, Индрик, стр. 242-253.
87. Abdoli, A., Farhang-e tāti o tāleši, Enzeli, 1984, 180pp.
88. Aboszoda, F., English-Talyshi Dictionary, Muenchen, 2012, 561pp.
89. Aboszoda, F., Tərki-toləši luyat, Боку, 2015, 480pp.
90. Achakzai, A., Paṣṭó - Deutsch. Afaganische wörterbuch mit Paschto transkription, Marburg, 2009, Most-Verlag, 1066pp.
91. Amiriān-Budālālu, R., Guyeš-e tāleši-e Anbarān-e Ardabil (Vilkij), Tehrān, 2005, 170pp.
92. Anderson, S., Keenan, E., Deixis // Language typology and syntactic description: Grammatical categories and the lexicon, vol. 3, Cambridge, 1985, Cambridge University Press, pp. 259-308.
93. Asatrian, G., Borjian, H., Talish and the Talishis (the state of research) // Iran & the Caucasus, vol. 9.1, 2005, pp. 43-72.

94. Asbury, A., The morphosyntax of case and adpositions, The Netherlands, 2008, 206pp.
95. Axenov, S., The Balochi language of Turkmenistan: a corpus-based grammatical description, *Studia Iranica Upsaliensia* 10, Uppsala, 2006, 335pp.
96. Bailey, H., The second stratum of the Indo-Iranian gods // *Mithraic studies*, vol. 1, Manchester University Press, 1975, pp. 1-20.
97. Bartholomae, Ch., *Handbuch der altiranischen Dialekte*, Leipzig, 1883, Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel, 272pp.
98. Bartholomae, Ch., *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg, 1904, Verlag von Karl Trübner, 1287pp.
99. Bazin, M., *Le Tâlech. Une region ethnique au nord de l'Iran. Tome II*, Paris, 1980, editions ADPF, 314pp.
100. Berésine, E., *Recherches sur les dialectes persans*, Casan, 1853, imprimerie de l'Université, I - 158pp, II - 79pp, III - 149pp.
101. Blake, B., *Case*, Cambridge, 2001, Cambridge University Press, 227pp.
102. Blau, J., *Gurânî et zâzâ // Compendium Linguarum Iranicum*, Wiesbaden, 1989, Dr. Ludwig Reichert Verlag, pp. 336-340.
103. Chambers, J., K., Trudgill, P., *Dialectology*, 2nd edition, Cambridge, 1998, Cambridge University Press, 201pp.
104. Cheung, J., *Etymological dictionary of the Iranian verb*, Leiden, 2007, Brill, 600pp.
105. Chodzko, A., *Specimens of the Popular Poetry of Persia as found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-minstrel of Northern Persia; and in the Songs of the People inhabiting the Shores of the Caspian Sea. Orally collected and translated, with philological and historical Notes*, London, 1842, 592pp.
106. Clair-Tisdall, W., St., *Modern Persian conversation-grammar with reading lessons, English-Persian vocabulary and Persian letters*, London-New York-Heidelberg, 1902, 317pp.
107. Clifton, J., Tiessen, C., Deckinga, G., Lucht, L., *Sociolinguistic Situation of the Talysh in Azerbaijan*, SIL international, 2005, 33pp.

108. Crystal, D., A dictionary of linguistics and phonetics, 6th ed., Malden-Oxford-Victoria, 2008, Blackwell Publishing, 529pp.
109. Dehkhodā, A., *Lōyatnāme*, vol. XI, Tehrān, 1993-1994, Tehran University Publications, 1928pp.
110. Deyhime, G., France XVI. Loanwords in Persian // *Encyclopædia Iranica*, Vol. X: Fisheries-Gindaros, New York, 2007, New York, Bibliotheca Persica Press, pp. 181-184.
111. Dixon, R., *Ergativity*, Cambridge, 1994, Cambridge University Press, 271pp.
112. Durkin-Meisterernst, D., *Dictionary of Manichean Texts*, vol. 3: Texts from Central Asia and Chin, part 1, Brepols, 2004, Turnhout, 428pp.
113. Edelman, J., Some taboo-words in Iranian language of Central Asia // *Language in Time and Space. A Festschrift for Werner Winter on the occasion of his 80th birthday*, Berlin - New York, 2003, Mouton de Gruyter, pp. 121-130.
114. Eichwald, E., *Reise auf dem Caspischen Meere und in den Caucasus*, vol 1, Stuttgart-Tübingen, 1834, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 472pp.
115. Emmerick R., *Iranian // Indo-European numerals*, Berlin, 1992, Mouton de Gruyter, pp. 289-346
116. Geiger, W., *Kleinere Dialekte und Dialektgruppen // Grundriss der iranischen Philologie*, vol. 1. part 2, Strassbourg, 1901, pp. 344-380.
117. Gershevitch, I., Etymological notes on Persian *mih*, *naxčir*, *bēgāne*, and *bīmār* (1964) // *Philologia Iranica*, Wiesbaden, 1985a, Dr. Ludwig Reichert Verlag, pp. 170-178.
118. Gershevitch, I., Outdoor terms in Iranian (1962) // *Philologia Iranica*, Wiesbaden, 1985b, Dr. Ludwig Reichert Verlag, pp. 170-178.
119. Gershevitch, I., Dialect variation in early Persian (1965), // *Philologia Iranica*, Wiesbaden, 1985c, Dr. Ludwig Reichert Verlag, pp. 194-221.
120. Haig, G., *Alignment change in Iranian languages: A construction grammar approach*, Berlin - New York, 2008, Mouton de Gruyter, 366pp.
121. Hancock, M., *Kazakh grammar and comprehension exercises*, RPCV, Kazakhstan, 2005-2007, 269pp.

122. Harmatta, J., Languages and scripts in Graeco-Bactria and the Saka kingdoms // History of Civilizations of Central Asia, vol. 2. The development of sedentary and nomadic civilizations: 750 B.C. to A.D. 250, Delhi, 1999, Motilal Banarsidass, pp. 397-416.
123. Hassandoust, M., Farhang-e rišešenāxti-e zabān-e Fārsi, vol. 1, Tehrān, 2014a, Farhangestān-e zabān va adab-e Fārsi, 1-587pp.
124. Hassandoust, M., Farhang-e rišešenāxti-e zabān-e Fārsi, vol. 2, Tehrān, 2014b, Farhangestān-e zabān va adab-e Fārsi, 588-1410pp.
125. Hassandoust, M., Farhang-e rišešenāxti-e zabān-e Fārsi, vol. 3, Tehrān, 2014c, Farhangestān-e zabān va adab-e Fārsi, 1411-2080pp.
126. Hassandoust, M., Farhang-e rišešenāxti-e zabān-e Fārsi, vol. 3, Tehrān, 2014d, Farhangestān-e zabān va adab-e Fārsi, 2081-2954pp.
127. Henning, W., The ancient language of Azerbaijan // Transactions of the Philological Society, London, 1954, pp. 157-177.
128. Hewson, J., Bubenik, V., From case to adposition. The development of configurational syntax in Indo-European languages, Amsterdam-Philadelphia, 2006, John Benjamin Publishing Company, 419pp.
129. Hübschmann, H., Persische Studien, Strassburg, 1985, Verlag von Karl J. Trübner, 288pp.
130. Johnson, E., Historical grammar of the ancient Persian language, New-York-Cincinnati-Chicago, 1917, American Book Company, 251pp.
131. Jügel, Th., The verbal particle BE in Middle Persian // Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Heft 67/1, 2013, pp. 29-56.
132. Kārang, A., Tāti va harzani: do lahje az zabān-e bāstān-e Āzarbāyjān, Tabriz, 1954, 160pp.
133. Kasravi, A., Āzari yā zabān-e bāstān-e Āzarbāyjān, 3rd ed., Tehrān, 2011, Našr-e hezār, 112pp.
134. Kenesei, I., Vago, R., Fenyvesi, A., Hungarian, London-New York, 1998, Routledge, 472pp.

135. Kent, R., Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, New Haven, Connecticut, 1950, American Oriental Society, 216pp.
136. Lazard, G., Le dialect Tâleši de Mâsule (Gilân) // *Studia Iranica*, vol. 7.2, 1978, pp. 251-258.
137. Lazard, G., Textes en Tâleši de Mâsule // *Studia Iranica*, vol. 8.1, 1979, pp. 36-66.
138. Lecoq, P., Les dialects caspiens et les dialects du nord-ouest de l'Iran // *Compendium Linguarum Iranicum*, Wiesbaden, 1989, Dr. Ludwig Reichert Verlag, pp. 313-326.
139. Lewis, G., Turkish grammar, Oxford - New York, 1967, Oxford University Press, 303pp.
140. Lorimer, D., L., R., The phonology of the Bakhtiari, Badakhshani and Madaglashti dialects of Modern Persian. With vocabularies, London, 1922, Royal Asiatic Society, 205pp.
141. MacKenzie, D., Notes on the Transcription of Pahlavi // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 30, No. 1, Fiftieth Anniversary Volume, University of London, 1967, pp. 17-29.
142. MacKenzie, D., A concise Pahlavi dictionary, London-New York-Toronto, 1971, Oxford University Press, 236pp.
143. Mayer, T., English-Biluchi dictionary, Lahore, 1975, 219pp.
144. Morgan, J., Mission scientifique en Perse, tome 5: Études linguistiques. Dialectes Kurdes, langues et dialectes du nord de la Perse, Paris, 1904, Imprimerie Nationale, 326pp.
145. Morgenstierne, G., A new etymological vocabulary of Pashto, Wiesbaden, 2003, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 140pp.
146. National Population and Housing Census 2011 (1390), selected findings, unofficial translation, <http://www.amar.org.ir/Portals/1/Iran/90.pdf>, 38pp.
147. Nawata, T., The Masal dialect of Talishi // *Acta Iranica*, vol. 22, Leiden, 1982, pp. 93-117.
148. Novák, L., Jaghnóbsko-český slovník, Praha, 2010, 266pp.
149. Nyberg, H., A manual of Pahlavi, II, Wiesbaden, 1974, Otto Harrassowitz, 286pp.

150. Otsuka, Y., Ergativity in Tongan, a thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy, Oxford, 2000, University of Oxford, 383pp.
151. Paul, D., A comparative dialectical description of Iranian Taleshi, a thesis submitted to the University of Manchester for the degree of Phd in the Faculty of Humanity, School of languages, linguistics and cultures, 2011, 466pp.
152. Paul, L., The position of Zazaki among West Iranian languages // Proceedings of the 3rd European Conference on Iranian Studies (held in Cambridge, 11th to 15th September 1995). Part I, Old and Middle Iranian Studies, Wiesbaden, 1998, pp. 163-176.
153. Rastorgueva, V., Kerimova, A., Mamedzade, A., Pireiko, L., Edel'man, D., The Gilaki language, transl. by R. Lookwoof, Uppsala, 2012, Studia Iranica Upsaliensia 19, 445pp.
154. Schulze, W., Northern Talysh, Muenchen, 2000, 94pp.
155. Skjærvø, P., Old Iranian // The Iranian Languages, London and New York, 2009, Routledge, Taylor & Francis Group, pp. 43-195.
156. Stilo, D., The Tati language group in the sociolinguistic context of Northwestern Iran and Transcaucasia // Iranian Studies, vol. XIV, nos. 3-4, Summer-Autumn, 1981, pp. 137-187.
157. Stilo, D., Circumpositions as an areal response: The case study of the Iranian zone // Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects, Wiesbaden, 2006, Harrassowitz Verlag, pp. 310-333.
158. Tedesco, P., Dialektologie der Westiranischen Turfantexte // Le Monde Oriental 15, 1921, pp. 184-258.
159. Thackston, W., Kurmanji Kurdish. A reference grammar with selected readings, Harvard, 2006, 250pp.
160. Thackston, W., Sorani Kurdish. A reference grammar with selected readings, Harvard, 2007, 242pp.
161. Thomas, B., The Kumzari dialect of the Shihuh tribe, Arabia, and a vocabulary // Journal of the Royal Asiatic Society, 1930, pp. 785-854.

162. Todd, T., A grammar of Dimli. Also known as Zaza, electronic publication, 2008, 160pp.
163. Tonoyan, A., Das Problem des Phonems ž in den nord-tatischen Dialekten von Berg-Schirwan // Wiener Zeithschrift für die Kunde des Morgenlandes, Band 104, 2014, pp. 193-197.
164. Voskianian, V., Some Māzandārani materials from Firuzkuh // Iran & the Caucasus, vol. 2, 1998, pp. 125-129.
165. Voskianian, V., Boyajian-Sureniant, V., Lexical Gleanings from Bašākard // Iran & the Caucasus, vol. 11, 2007, pp. 121-125.
166. Windfuhr, G., Cases // Encyclopædia Iranica, Vol. V: Carpets-Coffee, Costa Mesa, California, 1992, Mazda Publishers, pp. 25-37.
167. Windfuhr, G., Convergence: Iranian Talyshi and Turkic Azari // "Select papers from SALA-7: South-Asian languages Analysis Roundtable Conference held in Ann Arbor, Michigan, May 17-19, 1985", 1987, pp. 385-406.
168. Windfuhr, G., Dialectology and topics // The Iranian Languages, London and New York, 2009, Routledge, Taylor & Francis Group, pp. 5-42.
169. Yarshater, E., The dialect of Shāhrud (Khalkhāl) // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. 22.1, 1959, pp. 52-68.
170. Yarshater, E., The dialect of Kajal // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. 23.2, 1960, pp. 275-286.
171. Yarshater, E., Azerbaijan VII. The Iranian language of Azerbaijan // Encyclopædia Iranica, Vol. III: Ātaš-Bayhaqī, London and New York, 1989, Routledge & Kegan Paul, pp. 238-245
172. Yarshater, E., The Taleshi of Asālem // Studia Iranica, vol. 25.1, 1996, pp. 83-113.
173. Yarshater, E., The Xo'ini dialect // Persica, vol. XVIII, 2002, pp. 85-102.